

UDK 81+82

ISSN 1512-9357

PISMO
Journal for Linguistics and Literary Studies
Zeitschrift für Sprach- und Literaturwissenschaft

XIII

Published by
Herausgegeben von:

BOSNIAN PHILOLOGICAL SOCIETY
BOSNISCHE PHILOLOGISCHE GESELLSCHAFT

SARAJEVO, 2015

UDK 81+82

ISSN 1512-9357

PISMO
Časopis za jezik i književnost

GODIŠTE 13

SARAJEVO, 2015.

Izdavač:
Bosansko filološko društvo,
F. Račkog 1, Sarajevo
www.bfd.ba

Savjet:
Esad Duraković (Sarajevo), Dževad Karahasan (Graz – Sarajevo),
Svein Mønnesland (Oslo), Ivo Pranjković (Zagreb), Angela Richter (Halle)

Redakcija:
Munir Drkić, Adnan Kadrić, Sanjin Kodrić, Ksenija Kondali,
Munir Mujić, Ismail Palić i Vahidin Preljević

Glavni urednik:
Ismail Palić

Sekretar Redakcije:
Azra Hodžić-Čavkić

Časopis izlazi jedanput godišnje.
Prvi broj objavljen 2003. godine.

Časopis je indeksiran u bibliografskim bazama MLA, EBSCO i CEEOL.
U elektronskome obliku časopis je dostupan na internetskoj stranici izdavača:
www.bfd.ba

Sadržaj

I. RASPRAVE I ČLANCI

JEZIK

Halid Bulić

Dual u savremenom bosanskom jeziku 9

Nedžad Leko

Analiza grešaka u jezičkoj produkciji ispitanika u eksperimentalnoj studiji slaganja predikata sa koordiniranim subjektom u bosanskom/hrvatskom/srpskom jeziku 43

Belkisa Dolić

Multifunkcionalnost riječi uglavnom 56

Amra Mulović

Repeticija kao persuazivna strategija u političkim govorima svrgnutih predsjednika Ben Alija, Mubaraka i Gaddafija u jeku Arapskog proljeća 72

KNJIŽEVNOST

Yousef Mohammad Nejad

Pogled na misao Omara Hajjama na Istoku i Zapadu 91

Namir Karahalilović

Naratološka analiza Priče o šejhu iz San'ana u verziji Hasana Zijaija Mostarca u svjetlu perzijske sufijiske književne tradicije 110

Sead Šemsović

Bašeskijine folklorističke zabilješke: igra – svirka – pripovijedanje 125

Sanjin Kodrić

Utemeljenje moderne bošnjačke književne historiografije (Od Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka do dr. Safvet-bega Bašagića) 140

Sadržaj

Mirza Mejdanija

- Pavesev Mjesec i krijesovi i historijski poraz individue
i društva prikazan upotrebom simbolike i mita 155

II. OSVRTI I PRIKAZI

Azra Hodžić-Čavkić

- Boris Uspenski: *Ego loquens – Jezik i komunikacioni prostor*
(Akademska knjiga, Novi Sad, 2012) 173

Linda Prugo-Babić

- Diana Stolac i Anastazija Vlastelić: *Jezik reklama (Hrvatska sveučilišna naklada, Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci,*
Zagreb – Rijeka, 2014, 240 stranica) 177

Sumeja Bičević

- Dvije knjige Mehmeda Kardaša (*Kondordancijski rječnik čiriličnih natpisa srednjovjekovne Bosne, Institut za jezik, Posebna izdanja, knj. 19, Sarajevo, 2014; Jezik i grafija srednjovjekovne bosanske epigrafike, Institut za jezik, Radovi, knj. 19, Sarajevo, 2015*) 181

Azra Hodžić-Čavkić

- George Lakoff – Mark Johnson: *Metafore koje život znače*
(prev. Anera Tynzar, Disput, Zagreb, 2015) 191

Anja Orozović

- Sarajevski atentat iz perspektive historiografije, medija, filma,
književnosti i kulturnog sjećanja nekada i danas (prikaz zbornika
Sarajevski dugi pucnji 1914: događaj – narativ – pamćenje, priređivači:
Vahidin Preljević i Clemens Ruthner, Vrijeme, Zenica, 2015) 197

- Podaci o autorima 201

- Upute autorima 203

I. RASPRAVE I ČLANCI

JEZIK

Halid BULIĆ

DUAL U SAVREMENOM BOSANSKOM JEZIKU

KLJUČNE RIJEČI: *dual (dvojina), množina, broj, ostatak, trag, nominativ, akuzativ, vokativ, opći oblik padeža, posebni oblik padeža*

Gramatička kategorija broja jedna je od najraširenijih i najprisutnijih u jezicima svijeta. Postoji više različitih sistema kategorije broja. Sistem kakav postoji u bosanskom jeziku može se ubrojati u jednostavnije od njih. U bosanskom se jeziku tradicionalno priznaje postojanje jednine i množine, a u više se izvora i na razne načine spominje postojanje određenih tragova ili ostataka dvojine. U ovom se radu razmatra pitanje kako tragovi i ostaci dvojine funkcioniraju u savremenom bosanskom jeziku.

1. Dvojina je veoma zanimljiv lingvistički fenomen, čijim su se istraživanjem bavili mnogi lingvisti, uključujući Humboldta, Tesnièrea i Belića. Slavenski su jezici u prošlosti imali dvojinu, ali se ona u većini tih jezika do danas izgubila. Sačuvana je u slovenskom, u lužičkosrpskim jezicima te u kašupskom (usp. Jakop 2008: 16). U bosanskom se jeziku tradicionalno priznaje postojanje jednine i množine, a u više se izvora i na razne načine spominje postojanje određenih tragova ili ostataka dvojine. Utvrđiti činjenice o postojanju ili nepostojanju dvojine u nekom jeziku bitno je za ispravan opis cjelokupne kategorije broja, na što je ukazivao i De Saussure: "Tako se vrijednost francuske množine ne podudara s vrijednošću množine u sanskrtu, premda je značenje najčešće isto: to je zbog toga što sanskrt poznaje tri broja umjesto dva" (De Saussure 2000: 184–185). Sanskrt, naime, ima i dual i "bilo bi pogrešno pridavati istu vrijednost francuskoj množini i sanskrtskoj množini, jer sanskrt ne može upotrijebiti množinu u svim slučajevima kad ju propisuje pravilo u francuskome" (De Saussure 2000: 184–185).

2. U gramatičkim izvorima koji se bave bosanskim jezikom obično se u vidu napomene uzgredno kaže da je bosanski u prošlosti osim jednine i

množine imao i dvojinu. Uglavnom se navodi da se ona izgubila, ali se često napominje da ona još postoji u tragovima ili ostacima. Nekad se čak tvrdi i da je dvojina još i danas sasvim vitalna gramatička kategorija. Gramatičari prilikom ukazivanja na postojanje ili nepostojanje dvojine imaju u vidu iste konstrukcije, uzimaju u obzir tačne podatke, ali im se stavovi o tim konstrukcijama razlikuju. Te su razlike rezultat različitih pristupa kategoriji dvojine i njenom mjestu u gramatičkom sistemu. Različiti pristupi ogledaju se i u samom imenovanju pojave o kojoj govorimo (*dual, paukal, mala množina, 234 form*).

Uz sve to, mora se uočiti da tvrdnja kako u savremenom jeziku postoji pojava koja je *ostatak* neke prijašnje pojave ima izrazit *dijahronijski prizvuk*. Sinhronijski opis zahtijeva da se pokaže šta ti oblici predstavljaju danas, a sve tvrdnje treba uklopiti u neprotivrječan sistem odnosa i dokazati na konretnim primjerima. Sinhronijski opis dvojine, ili bar njenih ostataka, u bosanskom jeziku svakako je jedan od zadataka koje treba izvršiti prije nego što se kreće u izradu velike gramatike bosanskog jezika ili velikog nacionalnog elektronskog korpusa tekstova.

3. Nekad je dvojina imala punu paradigmu. Imale su je i glagolske i imenske riječi, ali se vremenom pojavila tendencija da se ona u upotrebi izjednači s množinom i da se izgubi. Dvojina je u kajkavskom, čakavskom i štokavskom narječju imala različitu sudbinu (o tome v. Belić /2000/ i Belić /1962: 54–56/). Belić je analizirao najstarije štokavske pisane spomenike i došao do zaključka da se

“ne može reći da u starom štokavskom dijalektu nije bilo dvojinskih prideva i glagolskih dvojinskih oblika; ali da su se i jedni i drugi oblici upotrebljavali u poslednjim ostacima svojim. Pridevski su oblici stajali neposredno uz imenice u dvojini, i to samo dotle dok su se one upotrebljavale u jasnom dvojinskom obliku, drukčijem nego što je množinski (isp. *ruci* i sl.); ali, stvarno, već su se i tada u vrlo velikom broju primera (...) pridevi uz imenice u dvojini upotrebljavali u množini. Iz toga je jasno da je vrednost *imeničkih dvojina* već u najstarije vreme bila *množinska*.

To isto pokazuju i glagolski dvojinski oblici. Iako su se oni, u prvo vreme javljanja štokavskih spomenika, od XIII–XV veka, mogli u izvensnom broju dijalekata čuvati, nesumnjivo je da su se naporedo s njima

upotrebljavali množinski glagolski oblici, pokazujući time množinsku sintaksičku vrednost dvojinskih imeničkih oblika uz koje su stajali.

To znači da se već u prvim vremenima štokavskih spomenika dvojina kao gramatička sintaksička kategorija izgubila. Ona se već tada bila izgubila ne samo za imeničke oblike kao što su *rucē, oči, uši* i sl. imenice nego i za broj *dva, oba* i sl. Jer onoga trenutka kada se u rečenici *dva sta brata bila – sta* moglo zameniti oblikom *su* – a to je slučaj od najstarijih vremena –, tada je već konstrukcija *dva su brata bila* sa svojim *brata* i *bila* postala samo brojna konstrukcija, sa naročite vrste kongruencijom imenica i prideva (glagolskih i neglagolskih). Zato se ta konstrukcija mogla upotrebiti i uz broj *tri i četiri* i postati opštobrojna konstrukcija uz brojeve od *dva do četiri*.” (Belić 2000: 343–344)

4. Na štokavskom je govornom području gubljenje dvojine imalo značajan utjecaj na formiranje pluralskih paradigm i to je jedinstven slučaj u slavenskim jezicima.¹ Utjecaj dvojine na množinu ispoljio se na dva načina: neki padeži u množini izjednačili su se međusobno po ugledu na iste padeže u dvojini i neki dvojinski sufiksi postali su množinski.² Jezički materijal koji je u prošlosti bio dio dualskih paradigm, a koji je u savremenom jeziku sačuvan u okrilju množine (plurala) ili okamenjenih konstrukcija, bez ikakve povezanosti s brojevima *dva, tri i četiri*, smatrat ćemo *tragovima duala*. To su, dakle, danas pravi pluralski oblici i ne predstavljaju problem prilikom sinhronijskog opisa kategorije broja. Takvi su, naprimjer, oblici *gostiju, prstiju, noktiju, košošiju, sviju, oči, uši, ruku, nogu, slugu, dvjesta, trista* i sl.

5. Konstrukcije koje su u ranijim fazama razvoja bosanskog jezika predstavljale dual a i u današnje se vrijeme povezuju s brojevima *dva, tri i četiri* različito se opisuju u gramatičkim tekstovima o savremenom jeziku. Mi ćemo ih zvati *ostacima dvojine*, za razliku od *tragova dvojine*, koje smo spomenuli u prethodnom odlomku. Prije nego što navedemo neke od dosadašnjih stavova o funkcioniranju tih konstrukcija u savremenom jeziku, potrebno je ukazati na činjenicu da se u ranijim fazama razvoja jezika dvojina koristila uglavnom u tri slučaja:

1 A. Belić (1962: 56) napominje da se nešto slično desilo samo u nekim češkim i slovačkim dijalektima.

2 Usp.: “Uopće, za kategoriju koja se izgubila (...) dual je hrvatskoj fleksiji namro mnogo morfova: *-ima* u DLIpl. *a*-deklinacije, *-ama* u DLIpl. *e*-deklinacije, *-iju* u Gpl. *i-*, *e*- i *a*-deklinacije, *-u* u Gpl. imenica *ruka, noga*.” (Marković 2013: 461)

- “1) Uz broj dva, oba (vezani dual).
- 2) Kada se imenica upotrebljava anaforski, tj. kada je uz neku imenicu bio upotrebljen već broj dva, pa se posle toga ona ponavlja. Tada se upotrebljava dvojina bez broja dva (dakle u značenju oba) (Dva starca ... Oni ...).
- 3) Kod imenica koje znače parne predmete, ruke, oči, pleća itd. (slobodni dual).” (Belić 1962: 62–63)

Kada govore o *ostacima dvojine*, gramatički tekstovi o savremenom jeziku najviše podataka iznose o onome što su *ostaci vezane dvojine*, odnosno o konstrukcijama koje se ostvaruju uz brojeve *dva* i *oba*, uz proširenje opsega koje važi u savremenom jeziku – *tri*, *četiri* i složene brojeve koji se završavaju nekim od tih brojeva (*dvadeset dva*, *trideset tri*, *sto četiri* i sl.). Takve ćemo konstrukcije zasad u ovom radu zvati *ostaci vezane dvojine*. U sljedećim odломcima navest ćemo neka ranija mišljenja o ovoj gramatičkoj pojavi.

5.1. U *Gramatici hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika* (1963) Tomo Maretić navodio je podatke o oblicima duala imenica, zamjenica i pridjeva u tadašnjem savremenom jeziku.³ Prije svega, navodio je dualske oblike u primjerima paradigmih tih riječi: za imenice muškog roda: “*Dual. N. A. V. jelen-a, oráč-a*” (str. 139), za imenice srednjeg roda: “*Dual. N. A. V. sél-a, pölj-a*”, “*Dual. N. A. V. īmen-a, tánet-a*” (str. 159), za neke vrste zamjenica: “*Dual. N. A. V. mója (za muški rod)*” (str. 194), “*Dual. N. A. V. năša (za muški i srednji rod)*” (str. 195), “*Dual. N. A. tâ (za muški rod)*” (str. 195), “*Dual. N. A. čijā (za muški i srednji rod)*” (str. 196) te za primjere paradigmih pridjeva neodređenog i određenog vida: “*Dual. N. A. V. žúta (za muški rod)*” (str. 201) i “*Dual. N. A. V. žútâ (za muški i srednji rod)*” (str. 203). U pojedinim odlomcima autor navodi i više činjenica o prirodi duala.

U vezi s imenicama muškog roda napominje da “dual u ovoj deklinaciji ima osobite oblike samo za nom., akuz. i vok., a u ostalim padežima nema razlike među dualom i pluralom. Pomenuti oblik duala ne razlikuje se ničim (ni akcentom) od genitiva sing.” (Maretić 1963: 140). Također ukazuje na to da se kod imenica srednjeg roda koje imaju različite akcente u genitivu jednine i nominativu množine “nom. (i ak. i vok.) duala slaže u akcentu s gen. sing.; oblici npr. *sěla, pölja, īmena, táneta* služe za gen. sing. i za nom. (i ak. i vok.) duala, a u pluralu je *sěla, pölja, īmèna, tanèta*” (Maretić 1963: 165).

3 Prvo izdanje Maretićeve *Gramatike* objavljeno je 1899. godine.

Riječima *današnji dual* autor priznaje dual kao kategoriju savremenog jezika: "Ali s brojevima *dva, oba, četiri* mogu te imenice u nom. i ak. imati današnji dual: *dva oka*. (...), *oba oka*. (...), *obadva oka*. (...), *četiri oka*. (...) *oba uha*. (...), a jamačno je dobro i *dva uha*" (Maretić 1963: 164).

Priznaje da postoji dual imenica ženskog roda, iako su mu oblici potpuno jednaki sa oblicima plurala: "Za nominativ, akuzativ i vokativ duala nema osobitoga oblika u ovoj deklinaciji, već se mjesto njega uzima nom., ak. i vok. plur. Nema razlike ni u akcentu, kako je u deklinaciji imenica srednjega roda (...); oblici npr. *žene, gláve* jesu i dual i plural, isto tako *stvári, kösti* itd." (Maretić 1963: 167).

Maretić (1963: 177) ukazuje i na činjenicu da se dualski oblici imenica *ruka* i *noga* više ne moraju koristiti samo za količinu *dva, tri i četiri*: "Mjesto *rúkā, nógā* govori se i *rùkù, nògù*; to su upravo dualni oblici, a u naše vrijeme ne govore se samo kad se misle dvije ili tri ili četiri ruke ili noge, već makar koliko; može se npr. reći: sto *rukù*, mnogo *rukù* itd."

5.2. U Brabec – Hraste – Živkovićevoj *Gramatici* (1966: 40) priznaje se postojanje dvojine (duala) u savremenom jeziku kod imenica muškog i srednjeg roda, i to samo u nominativu, akuzativu i vokativu. On se ostvaruje samo uz brojeve *dva, oba (obadva), tri i četiri*, a oblikom je jednak genitivu jednine. "Kad su nam od imenica potrebbni ostali padeži, onda upotrebljavamo te padeže množine (brojevi su u dvojini)..." Što se tiče imenica ženskog roda, tvrdi se da su oblici nominativa, akuzativa i vokativa uz navedene brojeve jednaki tim padežima množine i "stvarno, dakle, nema oblika za dvojinu" (Brabec – Hraste – Živković 1966: 40).

Također se spominju i paradigmne imenica *oči* i *uši* te nastavci *-u, -iju* i *-ma* u množinskim paradigmama nekih imenica, na koje su stari dualski oblici imali veliki utjecaj, a koji se danas smatraju pravim oblicima množine. Takve pojave ne smatramo u ovom tekstu dualom niti ostatkom duala, već *tragovima duala*.

5.3. Može se učiniti da je izlišno govoriti o postojanju dvojine u bosanskom jeziku, budući da je Aleksandar Belić, koji je napisao monografiju *O dvojini u slovenskim jezicima* (Belić 2000)⁴, tvrdio:

"Iako se u našem jeziku govorи o dvojini i ona stavlja stalno u red gramatičkih kategorija, u stvari dvojine u savremenom jeziku nema. Jer

4 Monografija je prvi put objavljena 1932. godine.

oblik npr. čoveka koji se upotrebljava uz dva ili oba, upotrebljava se i uz brojeve tri, četiri; prema tome, danas je to konstrukcija uz brojeve od 2–4 u kojoj se ogledaju, i to u maloj meri, ostaci od stare dvojine.” (Belić 1962: 56)

Međutim, kako smo već napomenuli, potrebno je razmotriti kako *u savremenom gramatičkom sistemu* funkcionira to što je ostalo od dvojine, a i poslije Belića postoje o tome različita shvatanja.

5.4. Mihailo Stevanović (1974: 142–143) navodi da brojevi *dva*, *tri* i *četiri*, ukoliko su sačuvali promjenljivost,

“imaju oblike nekadašnje dvojine, koje je kao sintaksičke kategorije neстало iz srpskohrvatskog jezika, iz mnogih njegovih dijalekata, pa, dakako, i iz književnog jezika. Njihovi oblici, u nominativu i akuzativu, jesu *dva*, *tri* i *četiri*, a uz njih imenice što označavaju pojmove čiji oni broj ukazuju, uza sva tri ova broja, kao i uz neodređenu zamenicu *nekolika* (za m. i sr. rod) i *nekolike* (za ž. rod), u savremenom književnom jeziku (kao i u najviše dijalekata, naravno), – stoje u obliku sa završetkom *-a* (u m. i sr. r.) i u obliku sa završetkom *-e* (u ž. rodu) koji danas nisu ništa drugo nego oblici gen. jednine u prvom slučaju, i oblici nom.-akuz. množine u drugom.

(...) Atributi ovih brojeva, kao i atributi imena koji uz brojeve stoje, a uglavnom i pridjevske reči u predikatu, i u prvom i u drugom slučaju, imaju iste završetke s imenicama uz brojeve 2–4, slažu se, tj., s njima po obliku.”

Imenice se uz navedene brojeve završavaju na *-a* ili na *-e*, a atribut se s njima slaže po obliku. Ako autor pod “slaganjem po obliku” podrazumijeva iste završetke, onda je njegov primjer *moja dva brata* u skladu sa prethodnim tvrdnjama. Međutim, ako “slaganje po obliku” podrazumijeva da uz genitiv imenice stoji atribut u genitivu, onda primjer ne odsljikava takvu postavku jer genitiv zamjenice *moj* nije *moja*, nego *mog / moga / mojega*, a konstrukcija **mog / moga / mojega dva brata* nije gramatična.

5.5. Prilikom opisa kategorije broja u *Hrvatskoj gramatici* napominje se i da “u svezi s brojevima 2, 3, 4 i *oba* dolazi u NAV poseban oblik, koji je jednak kojem drugom padežnom obliku. Po tradiciji taj se oblik naziva dvojina (dual), kojega je ostatak” (Barić i dr. 1997: 101). To se potvrđuje i prilikom opisa deklinacije imenica *a*-vrste: “Uz brojeve *dvâ, öba, trî, čëtiri*, stoji u NAV

oblik dvojine (...), koji je posve jednak gen. jedn., npr. *dvâ drûga, òba p̄sta, trî svjedôka, četiri psâ; dvâ sèla, òba râmena, trî s̄rca, četiri tèleta*” (Barić i dr. 1997: 104). Uz opis deklinacije imenica *e*-vrste stoji: “Uz brojeve *dvâ – dvîje, òba – òbje, trî, četiri* stoji NAV oblik dvojine, koji je redovno jednak nom. mn., npr. *dvîje žene, òba slûge, trî sèstre, četiri vòjvode*” (Barić i dr. 1997: 152). Uz opis deklinacije imenica *i*-vrste kaže se da je NAV duala tih imenica jednak nominativu množine i navedeni su primjeri: *dvije kosti, obje bolesti, tri stvari, četiri brvi* (usp. Barić i dr. 1997: 167). Tvrdi se da “u ostalim padežima uz te brojeve stoji oblik množine” (usp. Barić i dr. 1997: 104, 152, 167).

U vezi sa slaganjem imenskih riječi s brojevima tvrdi se da se uz nominativ, akuzativ i vokativ brojeva *dva, oba, obadva, tri i četiri* “imenica koja znači ono što se broji i njezin pridjev (ako ga ima) stope u dvojini (koja je u m. i sr. rodu jednak gen. jedn., a u ž. r. je ista kao nom. mn.)” (Barić i dr. 1997: 216). Primjeri koji se navode ne sadrže pridjeve kao attribute imenica muškog i srednjeg roda: “*Ulicom trče dva dječaka. Tri su sela popaljena. Imam dvije zdrave ruke. Rijetko se zajedno nađu obje sestre. Seljaci ... su ih tako zavoljeli kao da su kod njih živjeli tri godine.*”

Ipak, ova gramatika nije dosljedna u vezi s konstrukcijama sa brojevima *dva, oba(dva), tri i četiri*. Navodi se da uz te brojeve “ne mogu doći zbirne imenice ž. r. koje služe kao množina imenicama m. i sr. r. pa i nemaju oblika za množinu, i to imenice na *-a*: *djèca, brâća, gospôda, vlastêla* i imenice na *-ād*, npr. *jänjād, ùnučād, dügmād*” te da se “mjesto tih imenica uzima (...) gen. jedn. imenice kojoj služe kao množina, npr. *dvâ brâta, trî djèteta...*” (Barić i dr. 1997: 217). Dakle, situacija koja se idealno uklapa u ono što je jednu stranicu ranije opisano kao dvojina (a tako je opisano i na drugim spomenutim mjestima u knjizi) – ovdje je jednostavno proglašena upotrebom genitiva jednine.

Zanimljivu konstataciju o dvojini autori navode u vezi sa slaganjem predikativa i subjekta: “S brojevima *dva, tri, četiri i oba* kao predikatnim riječima subjekt je u dvojini”, te navode primjere: *Mosta su dva, Lista su četiri, Pruge su tri i Uha su oba* (usp. Barić i dr. 1997: 425).

5.6. Dvojina je u *Gramatici bosanskog jezika* opisana na uobičajen tradicionalni način:

“U prošlosti je naš jezik poznavao i **dvojinu (dual)**. Dvojina se čuva u nominativu, akuzativu i vokativu, i to u vezi s brojevima *dva* (dvije), *oba* (obje), *tri i četiri*: *dva brata, tri sela, četiri sestre*. Dvojina imenica nema posebnih oblika – redovito je to neki od oblika koji već postoje u deklinaciji imenica (u imenica m. i s.r. dvojina je jednaka genitivu

jednine, a u imenica ž.r. – nominativu množine). Kod imenica *đko*, *ruka*, *sliga* i sl. ostaci duala (*òćiju*, *rükü*, *slığü*) danas znače množinu (genitiv množine).” (Jahić – Halilović – Palić 2000: 192)

5.7. U *Totalnom promašaju* M. Riđanovića iznesena su drukčija viđenja dvojine od onih u *Gramatici bosanskoga jezika*. U *Promašaju* se prethodni odlomak iz *Gramatike* izlaže oštrot kritici, koja se može preslikati i na neke druge gramatičke tekstove, te se daju neke primjedbe i postavljaju značajna pitanja. Ta pitanja svakako vrijedi razmotriti, ali treba razmotriti i ponuđena obrazloženja i odgovore. Usp.:

“U ‘Napomeni’ na strani 192 kaže se da se u našem jeziku čuva nekadašnja dvojina, ali se tvrdi da ‘nema posebnih oblika – redovito je to neki od oblika koji već postoji u deklinaciji imenica (imenica m. i s. r. dvojina je jednaka genitivu jednine, a u imenica ž. r. – nominativu množine)’! Prvo, ni u jednom jeziku na svijetu ne može oblik *jednine* izražavati dvojinu. Drugo, dvojina uvijek ima svoje posebne oblike, koji se mogu SLUČAJNO podudarati sa nekim drugim oblicima, što se često dešava u imeničkim paradigmama u našem jeziku, u kojem ‘caruje’ sinkretizam. Reći da dvojina nema posebne oblike potpuno je isto kao kad bismo rekli da ne postoje posebni oblici za nominativ i akuzativ množine imenica srednjeg roda (tj. *selo*) već se za njih upotrebljava genitiv jednine!! Osim toga, koji je to oblik ‘preuzet’ da bi se napravile *nekolika* i *nekolike* koji su i sami dvojinski oblici (kao *dva*, *tri*, *četiri*), a dvojinu traže i u imenici koju modificiraju.” (Riđanović 2003: 40–41)

Na spomenuto “prvo” nećemo se posebno osvrtati, budući da “argument” tipa “nigdje na svijetu nije tako” bez valjanog dokaza nimalo ne koristi u konkretnoj situaciji. Tvrđnja da “dvojina uvijek ima svoje posebne oblike, koji se mogu SLUČAJNO podudarati sa nekim drugim oblicima” može se braniti. U vezi s dvojinom u bosanskom jeziku, ta bi se tvrdnja donekle mogla dokazati (što ćemo pokazati u ovom tekstu) za imenice muškog i srednjeg roda. Ipak, ostaje otvoreno metodološko pitanje: može li se priznati postojanje određene kategorije (u ovom slučaju dvojine) ako ona *nema nijedan jedini poseban oblik*, već se svi podudaraju s oblicima neke druge kategorije – u ovom slučaju množine, i to tako da je nominativ jednak drugom nominativu, genitiv drugom genitivu itd.? Takva je situacijama s imenicama ženskog roda *e* i *i*-vrste: N *žene*, dvije *žene*, G *ženā*, dviju *ženā...*; N *stvāri*, dvije *stvāri*, G *stvārī*, dviju *stvārī...* Ako se uzme u obzir gubljenje dvojine, koje je kao historijski proces davno započelo i za koje sad praktično treba utvrditi je li došlo do kraja

ili u nekoj mjeri još uvijek istrajava – čini se da bi ipak bilo nerealno tvrditi da se “slučajno” podudaraju baš cijele paradigmе. A autor na drugom mjestu ponovo ističe *slučajno* podudaranje dualskih i pluralskih oblika, spominjući i oblike ženskog roda, doduše oblike glagola:

“Sa brojevima 2 do 4 upotrebljava se *dvojina* (višečlani brojevi, kao 24 ili 357, određuju oblik imenice ispred koje stoje prema posljednjoj cifri). (...) Treba zatim ustanoviti pravila koja regulišu oblik glagola iz predikata rečenice čiji je subjekt u množini ili dvojini. Što se tiče dvojine, ja tvrdim da ona ima posebne oblike i kod glagola, kao u rečenicama *Dva druga su došla* i *Tri žene su došle*. Oblik muškog roda *su došla* sasvim slučajno se podudara sa oblikom množine srednjeg roda, kao što se dvojina za ženski rod *su došle* slučajno podudara sa množinom ženskog roda.” (Ridjanović 2003: 41)

Autorova tvrdnja da je “reći da dvojina nema posebne oblike potpuno (...) isto kao kad bismo rekli da ne postoje posebni oblici za nominativ i akuzativ množine imenica srednjeg roda (tj. *sela*) već se za njih upotrebljava genitiv jednine” nije održiva, jer su genitiv jednine te nominativ i akuzativ množine imenica stabilni oblici i njihova se različitost lahko može dokazati zamjenom oblicima nekih drugih imenica kod kojih se ti oblici razlikuju (G jd. *blizina sela* : *blizina pošte*; N mn. *sela oživješe* : *ljudi oživješe*; A mn. *gledam sela* : *gledam ljude*). S druge strane, ko god pokuša osvijestiti intuicije izvornih govornika u vezi s ostacima duala u savremenom bosanskom jeziku, naći će da su ti ostaci danas jedan veoma specifičan i neobičan slučaj, tako da se za njihov opis mogu ponuditi specifična i neobična rješenja. Ali, naravno, treba dokazati opravdanost svakog opisa.

Na kraju, zaključimo da riječi *nekolika* i *nekolike*, koje autor spominje u jednom od prethodnih citata, treba analizirati skupa s brojevima *dva*, *oba*, *tri* i *četiri*, jer njihova upotreba u rečenici izaziva iste posljedice kao i upotreba spomenutih brojeva.

U knjizi *Bosnian for Foreigners* Ridjanović (2012: 471) također tvrdi da bosanski jezik ima dual te istrajava u stavu da ga imaju sve imenice i pridjevi. Oblik duala imenica muškog i srednjeg roda identičan je obliku genitiva singulara, a dualni oblik imenica ženskog roda jednak je obliku nominativa plurala. Istiće da kod pridjeva nije tako jednostavno te navodi zanimljivu konstataciju da su oblici duala pridjeva muškog i srednjeg roda identični s oblikom nominativa jednine ženskog roda odgovarajućeg pridjeva (usp. Ridjanović 2012: 471). Autorovi primjeri, kao i svaka provjera na jezičkom materijalu savremenog

jezika, potvrđuju tu *formalnu* podudarnost. U ženskom rodu pridjeva dual je jednak pluralu. Te jednakosti važe i za glagolske pridjeve:

“This applies to verbal adjectives too, but since there are usually no independent declinable adjectives corresponding to verbal ones, the dual forms of verbal adjectives are made by analogy with other adjectives; this means that masculine and neuter dual forms will end in *-a*, as in *Dva: dječaka su dósbla (<do:ći)* ‘Two boys have come’, and feminine forms in *-e*, as in *Dvije djevójčice su dósle* ‘Two girls have come’. Verbal adjectives have no separate definite and indefinite forms, but if used as regular adjectives, they do have them and their dual forms are the same as those of all other adjectives.” (Ridjanović 2012: 471)

Autor navodi da konstrukcije s brojevima 2, 3 i 4 i brojeva složenih s njima zahtijevaju predikat u množini, ali da pridjevi i glagolski pridjevi u predikatu mogu imati oblik duala. Ipak, “the dual predicative adjectives are slowly being replaced by the plural ones, especially with masculine human subjects” (Ridjanović 2012: 472).

6. Prikazani kratki pregled samo nekih mišljenja o ostacima vezane dvojine u savremenom bosanskom jeziku pokazuje da postoje neslaganja u pristupu i mnoga nedovoljno razrađena pitanja. Na to najbolje ukazuje samo imenovanje gramatičke pojave koju analiziramo.

6.1. U vezi s ranije navedenim Beličevim riječima da se dvojina stavlja u red gramatičkih kategorija, a da je ustvari nema, može se konstatirati da su one zbilja istinite. Ako pod gramatičkom kategorijom podrazumijevamo “dvojstvo gramatičkog značenja i formalne označke kojom se ono izražava” (Jahić – Halilović – Palić 2000: 181) i prihvatomo da je gramatičko značenje duala ‘dva’, onda je jasno da je udaljavanje od značenja ‘dva’ i proširivanje na ‘dva, tri i četiri’⁵ učinilo da dual u čistom obliku u bosanskom jeziku više ne postoji kao gramatička kategorija. Ipak, “čest je slučaj da se dualni oblici s dvaju referenata prošire na nekoliko njih, dakle na više od dvoga, ali i dalje manje od mnogo. Upravo je tako s hrvatskim dualom (onime što je od njega ostalo) – dolazi uz brojeve od dva do četiri, pa se onda može govoriti i o *malini* ili *paukalu*” (Marković 2013: 233–234).

5 To je prenošenje, prema Beliću (2000: 345), u štokavskim pisanim spomenicima posvjedočeno od XV stoljeća, “a u životu dijalekata svakako i ranije”.

6.2. U nekim se gramatičkim tekstovima i govori o ostacima dvojine kao o paukalu. Radoslav Katičić (1986: 443) navodi da imenica kojoj su atributi brojevi *dva*, *tri* ili *četiri* “ne стоји у genitivu množine nego u posebnom jednom obliku, koji je za muški i srednji rod jednak genitivu jednine, a za ženski rod u nominativu, akuzativu i vokativu množine”, a zove se “*paukal* ili *malina* jer imenice stoje u njemu samo kad im je atribut jedan od triju gore spomenutih malih brojeva”.

6.3. U Stanojčić – Popović (2004: 269–270) razmatraju se *paukalne sintagme*, a u Piper i dr. (2005: 883–884) kaže se da “srpski jezik, kao što pokazuju primeri tipa *dva stola*, ima nominativ male količinske množine (kraće: “mala” množina, ili *paukal*)”. Usp. i Stankievicz (1986: 158, 160) i M. Ivić (1995: 133–135). Pitanje je koliko je opravdano govoriti i o paukalu, jer sve gramatičke pojave koje se dešavaju zbog upotrebe riječi *dva*, *tri* i *četiri* jednako se javljaju i u vezi sa složenim brojevima koji na završetku imaju riječi *dva*, *tri* i *četiri*: *Dva / Tri / Četiri čovjeka – Dvadeset dva / Trideset tri / Sto četiri čovjeka*. Ali ne treba smetnuti s uma da se isto dešava i sa oblicima jednine: *jedan čovjek*, ali također i: *dvadeset jedan čovjek*. Prema interpretaciji M. Ivić (1995: 134), riječi *dva*, *tri* i *četiri* nameću se kao “regulator oblikovanja imenice u složenim brojnim izrazima čiji su sastavni deo” te “samo oponašaju ono što u jeziku ostvaruje početna leksička jedinica za izbrojavanje”.

6.4. U vezi s imenovanjem konstrukcija s brojevima *dva*, *tri* i *četiri* možda su najbliže istini prišli Wayles Brown i Theresa Alt (2004: 21), koji na ovaj oblik upućuju oznakom ‘234 form’.

7. Na osnovu raznolikosti dosad predstavljenih stavova mogu se postaviti sljedeća pitanja o sinhronijskoj prirodi ostataka vezane dvojine:

1. Kako ispravno imenovati pojavu i kakva je njena priroda u savremenom jeziku?
2. Koje sve riječi zahtijevaju (kontroliraju) da se umjesto “regularne množine” koriste ostaci vezane dvojine?
3. Podudaranje oblika ostataka vezane dvojine sa jedninskim i množinskim oblicima – kad i koliko je ispravno poistovjećivati te oblike jedne s drugima, a koliko ih smatrati slučajnim podudaranjima?
4. Kod kojih se vrsta (i podvrsta) riječi može dokazati postojanje posebnih oblika u vezi s ostacima vezane dvojine?

7.1. U ranijoj literaturi rečeno je mnogo tačnih podataka o ostacima dvojine u vezi sa brojevima 2, 3 i 4. Ali na pitanje o funkciranju tih ostataka u savremenom jeziku postoji više odgovora, od kojih nijedan nije šire prihvaćen. Tvrđnja da se radi o ostacima dvojine definitivno je tačna, ali, kako smo već napomenuli, ona ima izrazit dijakronijski prizvuk. Tvrđnju da dual kao gramatička kategorija postoji i danas već smo komentirali i zaključili da se ona ne može prihvati, što je u skladu i s Belićevim shvatanjem. Pranjković (2013: 131) također smata da “dvojina u suvremenom jeziku doista nije aktualna, dakle ne postoji”. Potrebno je naći odgovor na pitanje šta razmatrane konstrukcije predstavljaju danas.

7.1.1. Jedan zanimljiv prijedlog jeste da je razmatrani ostatak dvojine ustvari poseban padež, “tzv. ‘osmi padež’ u hrvatskom, koji se još zove *malina* (ili *paukal*)” (Kapović 2010: 18), odnosno da “uz brojeve *dva, tri, četiri* imamo poseban padežni oblik, kadšto prozvan *osmim* ili *petnaestim* padežom” (Marković 2013: 461). To je rješenje naizgled elegantno, ali otvara neka nova pitanja koja mogu komplikirati jezički opis, naprimjer, nasuprot tvrdnji da gramatički subjekt po definiciji može biti samo u nominativu, morala bi se formulirati nova: da gramatički subjekt može biti u obliku nominativa ili paukala (maline) i sl. Također, trebalo bi utvrditi odnos tog padeža s kategorijom broja te povezati formu tog padeža s određenim padežnim značenjem.

7.1.2. U literaturi ima i eksplisitnih objašnjenja da su oblici imenica koji se pojavljuju uz brojeve *dva, tri, četiri, oba (obadva)* zaista oblici genitiva jednine (s imenicama muškog i srednjeg roda) i nominativa množine (s imenicama ženskog roda). Tako je, naprimjer, u *Gramatici hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta* J. Silića i I. Pranjkovića (2005: 141): “Broj *dvâ* dolazi uz muški i srednji rod, i to uz njihov genitiv jednine: *dva grada, dva sela.*” Međutim, mnogo je puta na osnovu kongruencijskih pokazatelja dokazano da oblici poput *grada* i *sela* u prethodnom primjeru ne mogu biti genitiv.

7.1.2.1. Jedno kompromisno rješenje, u principu utemeljeno na sinhroniji, predlaže B. Tafra u tekstu “Rod i broj ispočetka” (2007: 228): “Za određivanje broja imenica uz brojeve *dva, tri, četiri* ne treba primjenjivati dijakronijski kriterij. Imenica m. i s. roda u NAV ima oblik G jd., a ž. roda oblik N mn. Jedino treba napomenuti da je to poseban oblik kad dolazi koja atributna riječ: *dva gradska parka.*” Ipak, iz samog navedenog teksta nejasno je šta je taj *posebni oblik* i kakva je njegova priroda.

7.1.2.2. M. Kapović (2010: 18) kratko objašnjava: “Da oblik *stola* ne može biti genitiv jednine, vidi se kada stavimo pridjev ispred njega: *dva švedska stola* (genitiv jednine od *švedski* je samo *švedskog*, a ako kod pridjeva nije riječ o genitivu, onda ni imenica ne стоји u genitivu nego u posebnom padežnom obliku – malini tj. paukalu, iako je kod imenica taj oblik jednak obliku genitiva jednine.”

7.1.2.3. Paul-Louis Thomas (2012: 56–57) o gramatici bosanskog, crnogorskog, hrvatskog i srpskog jezika koju su na francuskom jeziku napisali on i V. Osipov⁶ kaže:

“Odlučili smo se da uvedemo pojam paukala posle 2, 3, 4, jer upotreba genitiva jednine za muški i srednji rod, a nominativa množine za ženski rod ostavlja više nerešenih pitanja. Kako inače objasniti upotrebu neodređenog vida prideva u genitivu, ali sa eventualno dva različita akcenta, akcenta neodređenog, ali i akcenta određenog vida (*neka dva mláda čoveka – ta dva mládā čoveka?*)? Kako inače objasniti oblike genitiva neodređenog vida za prideve koji postoje samo u određenom vidu (*četiri bosanska grada, dva gornja sela, tri lepša momka*). Kako inače objasniti oblike pokaznih i prisvojnih zamenica u primerima: *naša dva čoveka, ova četiri pisma, te dve kuće?*”

7.1.2.4. Također se i u gramatici S. Kordić *Serbo-Croatian* (1997: 32) navodi isti razlog zašto oblik uz brojeve 2, 3 i 4 nije genitiv:

“The numerals 2, 3, and 4 belong to this group because they require a special form of the noun and of other agreeing words in the phrase, the so-called paucal form (the remnant of the dual). The paucal form of the noun has the same ending as the genitive singular: *tri muškarca / stola / žene / noći / sela* ‘three men, tables, women, nights, villages’. However, the agreement of modiefiers shows that it is not the genitive singular:

- (77) *Ov-a (*Ov-og) tri muškarca putuj-u.*
 this (*-GEN.SG) three man travel-PR.3.PL
 ‘These three men are traveling.’”

Ova je gramatika specifična po tome što tvrdi da su uz brojeve 2, 3 i 4 i imenice ženskog roda u obliku genitiva jednine. To je, svakako, previd, jer se

6 Paul-Louis Thomas i Vladimir Osipov, *Grammaire du bosniaque-croate-monténégro-serbe*, Institut d'études slaves, Paris, 2012.

bar za imenice *e*-vrste može dokazati da oblik uz te brojeve nije genitiv. Jednostavno, genitiv jednine imenice *žena* glasi *ženē*, a uz brojeve *dvije*, *obje*, *tri* i *četiri* ostvaruje se oblik *žene*, koji je jednak nominativu (također akuzativu i vokativu) množine. Ipak, za imenice *i*-vrste, kakva je *noć*, takvo se nešto ne može dokazati, jer i genitiv jednine i nominativ množine glase *nöći*.

7.1.2.5. U Stanojčić – Popovićevoj *Gramatici srpskog jezika* (2004: 269) komentira se konstrukcija *dva / tri / četiri čoveka* i navodi argument: “Da oblik *čoveka* nije genitiv jednine, pokazuje oblik pridevske zamenice ‘*ovaj*’; up. *ovoga čoveka* (= gen. jd.): *ova/*ovoga dva čoveka* (= paukal).”

7.1.2.6. Možemo nakon navedenih dokaza biti sigurni da imenice muškog i srednjeg roda uz brojeve 2, 3 i 4 ne mogu biti u obliku genitiva jednine, ako važi pravilo o kongruenciji adjektivnih atributskih riječi s imenicama. Slučajeve prividne nekongruencije adjektivnih riječi s imenicama muškog i srednjeg roda uz brojeve 2, 3 i 4 Silić i Pranjković (2005: 141) tretiraju kao izuzetak: “U sintagmatskim se odnosima (broj *dva*, napomena H. B.) slaže s množinom srednjega roda: **Ta su dva grada** uvijek u opasnosti, **Spomenuta se dva sela** uzajamno ispomažu kad god je to potrebno.” Isto se tvrdi i za brojeve *tri* i *četiri* te *oba* i *obadva* (usp. Silić – Pranjković 2005: 142). Ovakvo je objašnjenje neobično za kongruentne atributske sintagme, mada se često primjenjuje za opis slaganja subjekta u kome se pojavljuju brojevi 2, 3 i 4 i imenskog predikata s adjektivnom riječju, naprimjer, “*Dva su prijatelja zaspala. – Dva su sela zaspala*”, u kojima se vezane sintagme u ulozi subjekta “slažu (...) s predikatom kao imenice srednjeg roda u množini” (usp. Jahić – Halilović – Palić 2000: 375).⁷ Po našem mišljenju, navedene primjere slaganja imenice i adjektivne riječi, bila ta adjektivna riječ u ulozi atributa ili predikativa, treba objasniti na isti način. Objašnjenje treba biti realno i elegantno, a tvrdnje da se pridjevi srednjeg roda slažu s imenicama muškog roda nisu ni jedno ni drugo.

7 Na istom se mjestu tvrdi da se “imenice muškog roda mogu (...) u ovakvim sintagmama s predikatom slagati i po svome rodu u množini, npr.: *Dva su prijatelja zaspali.*” (Jahić – Halilović – Palić 2000: 375). Riđanović je u *Promašaju* (2003: 41) označio prethodni primjer kao negramatičan: “...tamo (tj. u *Gramatici bosanskoga jezika* – napomena H. B.) se tvrdi i da se može reći **Dva su prijatelja zaspali!!*” Već smo navodili njegov stav da dvojina “ima posebne oblike i kod glagola, kao u rečenicama *Dva druga su došla* i *Tri žene su došle*. Oblik muškog roda *su došla* sasvim slučajno se podudara sa oblikom množine srednjeg roda...” (Riđanović 2003: 41). U gramatici iz 2012. Riđanović, pak, tvrdi da “the dual predicative adjectives are slowly being replaced by the plural ones, especially with masculine human subjects...” (Riđanović 2012: 472).

7.1.2.7. U knjizi *Sintaksa savremenoga srpskog jezika: Prosta rečenica* (Piper i dr. 2005: 883) konstrukcije s brojevima *dva, tri i četiri* tretiraju se kao *paukal*. Paukal se priznaje kao sinhronijska činjenica i tvrdi se da “iako je paukal sličan genitivu singulara, on se ne može tretirati kao genitiv” (Piper i dr. 2005: 884), a za to se navodi više razloga. Prije svega se spominje semantička protivrječnost činjenice da se imenica upotrebljava u singularu uz broj koji znači nejediničnost. Drugi je razlog što bi “tradicionalno rešenje, prema kojem se oblik imenice u takvom imenskom izrazu vidi kao genitiv, podrazumevalo (...) prihvatanje neobjašnjivog izuzetka da je imenica upravna reč u imenskom izrazu u svim padežima sintaksičke paradigmе osim u nominativu gde bi funkciju upravne reči i konstitutivnog dela imenskog izraza imao broj” (Piper i dr. 2005: 884). Treći je razlog činjenica da se “u izrazima tipa *Sva ta četiri nova studenta su čekala* pridev ne može biti upotrebljen u obliku neodređenog vida ako je u imenskom izrazu i zamenica sa obavezno referencijalnim značenjem (npr. *ta*), što upućuje na zaključak da *nova* tu nije genitiv prideva neodređenog vida nego pridevski paukalni oblik” (Piper i dr. 2005: 884). U vezi s ovim razlogom treba napomenuti da u govorima u kojima se u sloganima ne gube dužine oblik genitiva neodređenog vida pridjeva *nov* glasi “nôva/nôvâ” (Halilović – Palić – Šehović 2010: 775), a u konstrukcijama sa brojevima 2, 3 i 4 koristio bi se oblik *nôvâ*. Dakle, bez obzira na prethodno objašnjenje, ne može se tretirati kao genitiv. Četvrti je razlog također formalne prirode: ako bi se u prethodnom primjeru prihvatio da riječi *sva ta* određuju broj, “to bi značilo da su to odredbe u obliku singulara ženskog roda ili u obliku plurala srednjeg roda (oboje protivureči muškom rodu imenice, a genitivske odredbe to svakako nisu)” (Piper i dr. 2005: 884). Ako se brojevi koriste bez promjene, onda “paukal nije poseban oblik nominativa množine (jedini padežni oblik ne može se smatrati nominativom) nego je tada paukal jednostavno poseban oblik imeničkog broja za upotrebu u konstrukcijama sa ograničenim krugom numeričkih i nenumeričkih kvantifikatora, tzv. ‘mala’ količinska množina” (Piper i dr. 2005: 884–885).

7.1.2.8. Na navedenu se argumentaciju osvrnuo Ivo Pranjković u tekstu “Sintaktički status kvantifikatora u tzv. maloj i velikoj množini” (2013: 129–135). Tu je predstavio i vlastiti stav o konstrukcijama uz brojeve 2, 3 i 4, koji je različit od stavova iznesenih u *Gramatici hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta* (Silić – Pranjković 2005). Autor prije svega podsjeća da se oblik pridjeva određenog vida uz brojeve 2, 3 i 4 ne može smatrati genitivom zbog formalne nepodudarnosti, ali nije sklon ni da potvrdi da je oblik

žene u konstrukciji *dvije žene* nominativ množine, uprkos očevidnoj formalnoj podudarnosti. Štaviše, smatra takve “pedagoške” interpretacije *nedopustivim*. Tvrđnje iznesene u *Sintaksi srpskoga jezika* (Piper i dr. 2005) o postojanju paukala smatra zanimljivim, inovativnim i boljim od učenja da uz brojeve 2, 3 i 4 stoji genitiv jednine, odnosno nominativ množine (usp. Pranjković 2013: 130–131). Tvrđnju o postojanju paukala smatra logičnjom i od tvrdnje da je konstrukcija *dva čovjeka* akuzativ dvojine, jer “dvojina u suvremenom jeziku doista nije aktualna”. Ipak, postavlja pitanje, koje smatra ključnim: ima li paukal paradigmu? Autor dalje navodi:

“Ako ima samo nominativ, onda se ne bi smjelo tvrditi ni da postoji (ni nominativ ni paukal), jer oblik toga ‘numeričkog nominativa’ nije u relaciji s genitivom ili dativom paukala, a dakako ni s oblicima bilo jednine bilo množine. Naime za oblike tipa *dvaju ljudi*, *dvama ljudima* i sl. ne možemo tvrditi da su oblici paukala, što se vidi već po tome što u tim oblicima dolazi pluralna inačica *ljudi*, a ne singularna i (eventualno) paukalna *čovjek(a)*.

Drugim riječima, teško se logičnom može smatrati interpretacija prema kojoj od imenice *čovjek* npr. imamo tri nominativa (nominativ jednine *čovjek*, nominativ dvojine (sic!) *čovjeka* i nominativ množine *ljudi*), a da nemamo tri genitiva, tri dativa, tri instrumentalata itd.

Stoga mislim da je ipak puno logičnija interpretacija prema kojoj u konstrukcijama tipa *dva čovjeka* nije riječ o padežu (imenice), nego o posebnoj (okamenjenoj) konstrukciji (ostatku duala), koju eventualno možemo nazivati i paukalom ili malom množinom, iako ti nazivi mogu zbunjivati jer na neki način (kao da) prepostavljaju paradigmaticnost (ako naime i jednina i obična množina imaju paradigmu, bilo bi logično da ju ima i ‘mala množina’).” (Pranjković 2013: 131)

Navedene su primjedbe zaista opravdane, ali konačno rješenje ipak ima dijahronijski prizvuk. Također, teško je prihvatići tvrdnju da u konstrukciji *dva čovjeka* “nije riječ o padežu” te smatramo da treba tragati za novim rješenjem. Smatramo značajnim nagovještaj da nije važno kako će se nazivati konstrukcije koje ovdje razmatramo.

7.1.2.9. Zanimljivo i sinhronijski zasnovano viđenje konstrukcija s brojevima 2, 3 i 4 nalazimo u poglavljju “Paukalne sintagme” *Gramatike srpskoga jezika* Ž. Stanočića i Lj. Popovića (2004: 269–270). Uz uobičajene napomene da je “oblik na -a” u konstrukcijama *dva / tri / četiri čoveka* i *dva / tri / četiri*

pisma porijeklom stari dual te da danas označava “mali broj (2–4), tj. ima tzv. *paukalno značenje*”, odnosno da “imenica stoji u obliku *paukala*”, navodi se i veoma značajna konstatacija, kojom se razmatrane konstrukcije mogu uklopliti u gramatičke kategorije koje postoje u savremenom jeziku: “Taj oblik je, u stvari, varijanta nominativa, akuzativa i vokativa množine imenica muškog i srednjeg roda, koja se upotrebljava kad uz imenicu stoji broj *dva, oba, obadva, tri ili četiri* (zato se još kaže da je to kombinatorna varijanta, uslovljena kombinovanjem s odgovarajućim brojem)” (Stanojčić – Popović 2004: 269).

7.1.2.10. U prilog tvrdnji da oblici uz brojeve 2, 3 i 4 nisu oblici duala, nego plurala govore i *hijerarhija broja i hijerarhija živosti*. “Hierarchies are built out of typological statements which are chained together” (Corbett 2013: 190). Suština je hijerarhije da se elementi koji su na vrhu (tj. na lijevoj strani) najzastupljeniji i njihovo je prisustvo uvjet za prisustvo onih koji su niže rangirani (tj. predstavljeni na desnoj strani). Hijerarhija broja, prema G. Corbettu (2004: 39), podrazumijeva sljedeći redoslijed prisustva različitih vidova kategorije broja u jezicima svijeta: singular > plural > dual > paukal / trijal. Dio ove hijerarhije koji se tiče duala već smo ranije spomenuli: nema jezika koji ima dual a koji nema plural. Hijerarhija živosti podrazumijeva da su različitim vidovima kategorije broja različite kategorije riječi dostupne sljedećim redom: govornik (zamjenica prvog lica) > adresat (zamjenica drugog lica) > treće lice > srodstvo > ljudsko > živo > neživo (usp. Corbett 2004: 56). Ako kombiniramo navedene dvije hijerarhije i primijenimo ih na opoziciju duala i plurala, doći ćemo do zaključka da se ta opozicija ne može pojaviti kod imenica, a da se ne pojavljuje kod zamjenica prvog, drugog i trećeg lica.⁸ A u bosanskom je jeziku upravo takva situacija. Lične zamjenice ne pokazuju posebne oblike u vezi s brojevima 2, 3 i 4, dok neke flektivne klase imenica imaju takve oblike. Stoga se može zaključiti da se ti oblici ne mogu smatrati “posebnom kategorijom (malina), već samo posebnim (brojevnim) oblikom množine” (Mihaljević 2014: 23).

7.1.2.11. Rješenje po kome se oblici uz brojeve 2, 3, 4 smatraju posebnim oblicima množine doima se realno i dovoljno elegantno. Ono omogućava da se u sinhronijskom opisu sasvim izostavi spominjanje duala, koji je, kako je potvrđeno, stvar prošlosti i koji je davno postao *množina*. Također, umjesto

⁸ U nekim jezicima postoje izuzeci od hijerarhije živosti, ali to je veoma rijetka o neobična pojava, podložna posebnim ograničenjima. O tome usp. Corbett 2004: 97–101.

učenja o posebnoj kategoriji broja koja nema paradigmu, omogućava da se u padežima i deklinacijama u kojima ima potrebe za tim – proširi pluralska paradigma: nominativ, akuzativ i vokativ imaju dva različita oblika, a ti oblici imaju komplementarnu distribuciju. Upotreba jednog oblika uvjetovana je prisustvom određenih riječi (*dva, tri, četiri...*), a kad tih riječi nema u *blizini*, koristi se drugi oblik. U gramatičkom sistemu nije neobično da neki padež ima dva oblika: *G mene / me, A koga / kojega, I krv / krvlju...* Također, nije nepoznata ni komplementarna distribucija oblika, naprimjer, *A jednog* (pisca, ‘živo’) / *jedan* (roman, ‘neživo’); ili mogućnost da se jedan oblik ostvaruje samo u određenoj okolini, naprimjer, slavenski genitiv u odričnim rečenicama. Uz to, tvrdnja o različitim oblicima nominativa neće narušiti sintaksičke postavke da gramatički subjekt može biti samo u obliku nominativa, jer novo proširenje omogućuje zadržavanje iste postavke: gramatički subjekt može biti samo u obliku nominativa – kod imenica koje imaju dvije varijante nominativa, i jedna i druga mogu vršiti ulogu gramatičkog subjekta. Dalje, učenje o postojanju dvaju akuzativa omogućava da se zadrži tradicionalna tvrdnja o okamenjenom akuzativu uz brojeve 2, 3, 4... kad se ne mijenjaju. Zaključujemo, dakle, da neke vrste riječi i njihove podvrste u bosanskom jeziku imaju dvije forme nominativa, akuzativa i vokativa množine.

U ovom ćemo radu za te dvije forme koristiti atribute *opći* (N, A, V) i *posebni* (N, A, V). Za posebni se mogu koristiti i nazivi 234 *nominativ* (N₂₃₄), 234 *akuzativ* (A₂₃₄) i 234 *vokativ* (V₂₃₄).

7.2. Sljedeće pitanje koje treba razmotriti jeste koje riječi uzrokuju, odnosno omogućuju korištenje posebnih oblika nominativa, akuzativa i vokativa. Bez posebne analize može se ustvrditi da su to sljedeće riječi: *dva, oba (obadva), tri, četiri*, svi složeni brojevi čiji se oblik završava sa *dva, tri* ili *četiri* te riječ *nekolika*. Ovoj grupi riječi treba pridodati i jedinice *dva-tri* i *tri-četiri*.

Od navedenih riječi jedino riječ *nekolika* treba posebno komentirati. Ona se spominje u izvorima kao dualski oblik. Navodi se da ima oblik *nekolika* u muškom i srednjem rodu, a *nekolike* u ženskom rodu. M. Stevanović (1975: 300) smatra je neodređenom količinskom zamjenicom, koja se upotrebljava samo “uz ime malog broja pojedinih pojmovu”. S. Marković (1974: 134–135) ističe da se “u našim gramatikama i pravopisima (...) naglašava razlika između zamjenice *nekolika*, *nekolike* i priloga *nekoliko*⁹”, uz objašnjenje da se

9 I. Palić u inspirativnom radu “O klasifikaciji nepromjenljivih riječi u bosanskom jeziku” (2003: 98) smatra da bi riječi poput *mnogo, malo* ili *nekoliko*, kad dolaze uz imenice, trebalo smatrati “neodređenim brojevima”, a ne prilozima. Ipak, “kad stoje uz glagole, ove riječi

zamjenica upotrebljava za količinu manju od pet (...), a prilog u značenju više od četiri (...)" U savremenom jeziku oblici *nekolika* i *nekolike* skoro su potpuno nestali iz upotrebe (usp. Ivić 1995: 135, S. Marković 1974: 135). Koristi ih veoma mali broj govornika, koji su uglavnom obrazovani i koji su te oblike usvojili "neorganskim putem". Umjesto njih koristi se danas riječ *nekoliko*, koja se dopunjuje oblikom genitiva množine (*nekoliko ljudi, sela, komaraca, kuća*) ili genitiva jednine u slučaju nekih zbirnih imenica (*nekoliko djece, braće*). O gubljenju oblika *nekolika* i *nekolike* S. Marković (1974: 135) navodi: "I kod naših pisaca (mislim na one iz krajeva u kojima još ima ove upotrebe – Bosna, Hercegovina, Crna Gora) javlja se nesigurnost u njihovoј upotrebi (isp. u Čopićevu Prologu: 'Otkinuo je nekoliko grabova lista' i 'S brda im, u nekoliko kratka rafala, odgovori puškomitraljez')." Budući da se "i kod predstavnika pomenutih govora javlja (...) kolebanje, pa se oblici zamjenica (*nekolika* i *nekolike*, napomena H. B.) upotrebljavaju formalno, bez onog preciznog značenja (2–4) koje je dao Vuk, a pod uticajem njegovog autoriteta prihvati naši gramatičari" (Marković 1974: 135), ne treba na osnovu prethodnih primjera iz Čopićeva teksta uvoditi pravilo da i riječ *nekoliko* može otvarati mjesto imenicama u obliku *posebnog oblika akuzativa množine* (A₂₃₄) – *lista, rafala* i sl. To treba smatrati omaškom, a u savremeni opis jezika uvrstiti samo tvrdnju da riječ *nekolika* može otvoriti mjesto posebnom obliku nominativa, akuzativa ili vokativa množine: *nekolika grabova lista, nekolika kratka rafala*. A riječ *nekoliko*, kao što smo i naveli, dopunjuje se oblikom genitiva množine: *nekoliko grabovih listova, nekoliko kratkih rafala*. Što se tiče oblika *nekolike*, uz njega se koriste uobičajeni padežni oblici imenice u množini i on na njima ne izaziva nikakve promjene: *nekolike žene, nekolike kuće*.

Stanje u korpusu pokazuje da su oblici *nekolika* i *nekolike* zaista pred nestankom. Tako je, naprimjer, u *Oslo korpusu* zabilježena samo jedna upotreba oblika *nekolika* i samo dvije upotrebe oblika *nekolike*:

Sva veza s vanjskim svijetom održava se preko ***nekolika satelitska telefona!*** U prostoriji u koju su je smjestili, stavljajući je na hladan pod, odijeljen samo tankom krpom nosila od gole kože, gorjele su ***nekolike***

jesu prilozi (*mnogo radi, malo spava*). Neke od njih, međutim, uopće ne mogu stajati uz glagole, te je njih posebno problematično zvati prilozima ("*nekoliko gleda*"). Smatramo da postoji makar jedan slučaj u kome se riječ *nekoliko* koristi kao odredba glagola, ali to ne umanjuje značaj tvrdnje o "neodređenim brojevima". To su stihovi iz mevluda Saliba Gaševića: "Šta ko želi – ono hoće dočekat, / samo treba nekoliko pričekat" (Gašević 2003: 24). U *Rječniku bosanskoga jezika* (Halilović – Palić – Šehović 2010: 743) riječ *nekoliko* proglašena je prilogom.

svijeće. Vidjelo se kako otpadoše **nekolike jabuke**, ali udar u zemlju nije se čuo od buke. (*Oslo korpus*, 10. 11. 2015)

Nasuprot ovim upotrebama, u *Oslo korpusu* zabilježeno je 819 pojava riječi **nekoliko**.

Kako smo pokazali, oblik *nekolika* ima *posebne oblike* nominativa, akuzativa i vokativa množine. Pitanje je ima li *opće oblike* nominativa, akuzativa i vokativa množine, odnosno postoji li oblik nominativa množine *nekoliki* i, eventualno, njegovi kosi padeži. Stevanović (1975: 300) spominje tu mogućnost: "Potrebno je naglasiti da upotreba oblika množine m. roda ovih zamenica, do kojih dolazi po ugledu na oblike ž. roda, kao u primerima: *Pred nama su nekoliki zadaci* ne odgovara prirodi našeg jezika. Navedena je rečenica ispravna samo u obliku: *Pred nama su nekolika zadatka*, odnosno: *Pred nama je nekoliko zadataka* – naravno ako ih ima više."

Po našem mišljenju, u savremenom trenutku oblik *nekoliki* više odgovara "prirodi našeg jezika" nego oblik *nekolika*, ali se zaista veoma rijetko koristi. U *Oslo korpusu* nema nijedne potvrde upotrebe oblika *nekoliki*, a površna potraga na internetu pokazuje mnogo upotreba. U većini je slučajeva ta riječ upotrijebljena greškom, umjesto riječi *nekoliko*, ali se pojavljuju i potvrde u tekstovima u kojima kongruencijski pokazatelji pokazuju da ne može biti riječ o omaški, naprimjer: "K tomu se još pribrojavaju nekoliki kraći, među njima, kako se misli, i apokrifni tekstovi" (Jurić-Kappel 2012: 87). Za temu kojom se ovdje bavimo najvažnije je da se postojanje ili nepostojanje oblika *nekoliki* ne može povezivati s ostacima dvojine. Budući da je potvrđen, treba ga opisivati kao *opći oblik* nominativa množine i suprotstavljati ga *posebnom obliku* nominativa množine *nekolika*.

7.3. Sljedeće pitanje na koje treba odgovoriti jeste – ako oblici određenih riječi koje se ostvaruju uz brojeve 2, 3, 4... imaju isti fonemski sastav kao oblici istih riječi koji se ostvaruju u množini bez ikakvih naznaka o njihovoј količini, je li opravdano te oblike smatrati istim oblicima (dijelovima iste paradigmе) ili ih treba smatrati dijelovima dviju različitih paradigmа koje se, zahvaljujući historijskom razvoju jezika, *potpuno podudaraju*. Ovo se pitanje prvenstveno odnosi na imenice *e* i *i*-vrste. Usporedimo paradigmе u tabelama 1 i 2.

Tabela 1

N	žène ¹⁰	(dvije) žene
G	žénā	(dviju) žénā
D	žénama	(dvjema) žénama
A	žène	(dvije) žene
V	žène	(dvije) žene
I	žénama	(dvjema) žénama
L	žénama	(dvjema) žénama

Tabela 2

N	ličnosti ¹¹	(dvije) ličnosti
G	ličnostī	(dviju) ličnostī
D	ličnostima	(dvjema) ličnostima
A	ličnosti	(dvije) ličnosti
V	ličnosti	(dvije) ličnosti
I	ličnostima	(dvjema) ličnostima
L	ličnostima	(dvjema) ličnostima

Očigledno je da između oblika imenica u paradigmama iz desne i lijeve kolone obiju tabela postoji potpuna podudarnost. Zato smatramo da nema opravданja za tvrdnje da i kod imenica *e* ili *i*-vrste postoje ostaci dvojine i da se oblici koji predstavljaju te ostatke potpuno podudaraju s odgovarajućim pluralnim oblicima. Za to pogotovo nema opravdanja u sistemu koji ovdje predlažemo, prema kome se ne govori o dvojini, već o različitim varijantama pojedinih padeža množine. Da bi se moglo govoriti o različitim varijantama padeža, potrebno je da one postoje. A kod imenica *e* i *i*-vrste koriste se isti oblici i kad se one upotrebljavaju uz brojeve 2, 3, 4... i kad se koriste u množini bez naznake količine. To umnogome olakšava opis deklinacije tih imenica.

7.4. Na kraju ostaje da se odgovori na pitanje kod kojih se riječi može dokazati postojanje dvaju različitih oblika nominativa, akuzativa i vokativa množine.

10 Akcent množinskih oblika riječi *žena* navodimo prema Jahić – Halilović – Palić (2000: 209).

11 Akcent množinskih oblika riječi *ličnost* navodimo prema Jahić – Halilović – Palić (2000: 233).

7.4.1. Najprije ćemo prikazati kako se u vezi s navedenim pitanjem poнаšaju imenice. Imenice bosanskoga jezika mogu se prema vrsti promjene podijeliti u pet grupa. To su imenice *a*-vrste (*dječak, selo*), imenice *e*-vrste (*žena*), imenice *i*-vrste (*ličnost*), imenice *pridjevske* promjene (*Turska, Čomski, Visoko*) i imenice *nulte* promjene (*Merjem*).¹²

7.4.1.1. Već smo pokazali kako imenice *e* i *i*-vrste nemaju dvije varijante nominativa, akuzativa i vokativa množine. Isto možemo ustanoviti i za imenice nulte promjene, jer one imaju sve padeže istog oblika, odnosno ne mijenjaju oblik.

7.4.1.2. Imenice pridjevske promjene u jednini se mijenjaju kao i pridjevi. U nekim slučajevima mogu imati dva oblika nominativa, akuzativa i vokativa množine. Ipak, treba imati na umu da su mnoge od tih imenica vlastite imenice pa će se rijetko pojaviti potreba da se one koriste u bilo kojem obliku množine. Međutim, gramatika treba predvidjeti i takve mogućnosti, naprimjer, *Ne mogu ti ni dva Čomska pomoći da položiš Sintaksu na prvom roku*. Imenice pridjevske promjene koje su ženskog roda imaju redovno samo jedan oblik nominativa, akuzativa i vokativa množine:

N jd. *Turska* NAV mn. *Turske* / NAV₂₃₄ mn. (dvije) *Turske*

Imenice pridjevske promjene koje su muškog roda imaju dva oblika NAV množine. Usp.:

N jd. *Dostojevski* N mn. *Dostojevski* / N₂₃₄ mn. (dva) *Dostojevska*¹³
A mn. *Dostojevske* / A₂₃₄ mn. (dva) *Dostojevska*
V mn. *Dostojevski* / V₂₃₄ mn. (dva) *Dostojevska*

Imenice pridjevske promjene koje su srednjeg roda imaju samo jedan oblik NAV množine, bez obzira na to ostvaruju li se uz broeve 2, 3, 4 ili

12 Ovakvu podjelu nalazimo najprije u Tafra (2004: 171–172), a u razvijenom obliku predstavljena je u Marković (2013: 268–285).

13 Premda će se rijetko pojaviti potreba da se upotrijebe ovakvi oblici, gramatika mora registrirati njihovo postojanje. Oblici množine od *Dostojevski* mogu se upotrijebiti u sljedećim (konstruiranim) primjerima: *Svi Dostojevski iz Petrograda okupili su se na toj večeri. Dva najstarija Dostojevska sjedili su na počasnim mjestima.*

bez odredbi količine. Također, isti oblik u obama kontekstima imaju i njihovi atributi.

N jd. <i>Visoko</i>	N mn. (naša) <i>Visoka</i> / N ₂₃₄ mn. (dva naša) <i>Visoka</i> ¹⁴
	A mn. (naša) <i>Visoka</i> / A ₂₃₄ mn. (dva naša) <i>Visoka</i>
	V mn. (naša) <i>Visoka</i> / V ₂₃₄ mn. (dva naša) <i>Visoka</i>

7.4.1.3. Preostalo je još da predstavimo stanje kod imenica *a*-vrste. To su imenice koje se u vezi s ostacima duala najviše spominju u ranijim gramatičkim tekstovima. Imenice *a*-vrste mogu biti muškog i srednjeg roda.

Imenice muškog roda imaju različite oblike NAV množine u zavisnosti od toga ostvaruju li se uz brojeve 2, 3, 4 ili u ostalim kontekstima. Atributi se uz različite oblike NAV množine ovih imenica također pojavljuju u različitim oblicima:

N jd. <i>dječak</i>	N mn. (naši) <i>dječaci</i> / N ₂₃₄ mn. (dva naša) <i>dječaka</i>
	A mn. (naše) <i>dječake</i> / A ₂₃₄ mn. (dva naša) <i>dječaka</i>
	V mn. (naši) <i>dječaci</i> / V ₂₃₄ mn. (dva naša) <i>dječaka</i>

O posebnim oblicima NAV množine ovih imenica možemo konstatirati da su oni oblikom jednak genitivu jednine. Budući da se to ne može reći i za njihove atribute (G od *naš* je *našeg*, a ne **naša*), onda je bolje reći da se *posebni oblici NAV množine imenica muškog roda a-vrste grade dodavanjem nastavka -a na osnovu od koje se grade oblici jednine*. To je bolje zbog više razloga. Prije svega, treba što više udaljiti *posebne oblike* NAV množine od genitiva jednine. Zatim, mnogo je elegantnije samo preslikati navedeno pravilo i na adjektivne riječi, umjesto da se objašnjava kako je kod imenica “ostatak duala” jednak genitivu jednine, ali kod pridjeva nije. Na kraju, na svakom se primjeru može dokazati da je navedena tvrdnja tačna.

14 U nedostatku boljeg primjera navodimo riječ *Visoko*. Budući da je riječ o imenu naselja, veoma je teško pronaći kontekst u kome bi bio potreban množinski oblik. Ali, kao što je slučaj i s ličnim imenima, gramatika mora predvidjeti njihove množinske oblike. Poznato je da se često više mjesta zove isto, pa ih je ponekad potrebno spomenuti odjedanput. Naprimjer, naslov jedne pjesme S. Mehmedinovića je *Devet Aleksandrija*. Također je poznato da se nekad gradovi podijele na neki način, pa se govori, naprimjer, o “dva Mostara”. Primjera se može naći i više. Možda se na Visoko ne može primijeniti nijedan od spomenutih slučajeva, ali se sigurno može konstruirati kontekst u kome će se upotrijebiti oblik množine tog imena, što pokazuju naši primjeri: *Prijeratno Visoko i današnje Visoko dva su različita Visoka, brate ili Njihov je grad veći nego četiri Visoka*.

Veoma je važno istaknuti da se u formiranju ovih oblika uzima singularska osnova. To potvrđuju sve imenice koje singular i plural grade od različitih osnova:

N jd. <i>građanin</i>	N mn. <i>građani</i> / NAV ₂₃₄ mn. (dva) <i>građanina</i>
N jd. <i>sin</i>	N mn. <i>sinovi</i> / NAV ₂₃₄ mn. (dva) <i>sina</i>
N jd. <i>čovjek</i>	N mn. <i>ljudi</i> / NAV ₂₃₄ mn. (dva) <i>čovjeka</i> ¹⁵

7.4.1.4. U vezi s ovim tipom imenica potrebno je napomenuti da se imenica *posao* ponaša netipično. Ona, naime, ima *opće oblike* nominativa, akuzativa i vokativa množine – *poslovi*, *poslove*, *poslovi* – ali za razliku od ostalih imenica ove vrste, ima *posebne oblike* NAV – *posla* – čija upotreba nije ograničena samo prisustvom brojeva 2, 3, 4:

N jd. <i>posao</i>	N mn. <i>poslovi</i> / NAV ₂₃₄ mn. <i>posla</i>
--------------------	--

Posebni se oblik koristi u sastavu konstrukcija s atributima, naprimjer, *Nisu tu čista posla*, *Gledaj svoja posla*, *Tuđa posla* nas se ne tiču, *Imamo neka nedovršena posla* i sl. Taj je oblik stilski obilježen u odnosu na *opće oblike* padeža množine imenice *posao*, ali se relativno često upotrebljava. Konstrukcije s oblikom *posla* ne mogu se proglašiti frazemima, jer ih ima mnogo, nisu okamenjene i praktično nema ograničenja da se smišljaju originalne.¹⁶

7.4.1.5. Imenice *a*-vrste koje su srednjeg roda i njihove posebne oblike pluralskih padeža treba opisati istim pravilom kao i imenice *a*-vrste muškog roda: *Posebni oblici NAV množine imenica srednjeg roda a-vrste grade se do-davanjem nastavka -a na osnovu od koje se grade oblici jednine*. Usp.:

15 Oblik *ljudi* potvrđen je u pjesmi Ivana Slamniga *Evangelisti*, u stihovima: "Tri radna ljudi: gribler, plagijator / i jedan doktor, zakučasti, stari, / sa malo kose i sa malo zuba; / a među njima jedan zvrkast mali, / što sve je knjige prozreo od šuba" (izvor: *Strane, portal za književnost i kulturu*, <http://strane.ba/ivan-slamnig-izbor-iz-poezije/>; posjećeno 29. 9. 2015). Ovakve pojave uvijek treba imati u vidu, ali ih ne treba uzimati u obzir prilikom definiranja gramatičkog pravila, budući da je riječ o pjesničkoj *kreaciji* koja nema tendenciju da se proširi i izvan navedene pjesme.

16 Kratak i zanimljiv pregled mišljenja o obliku *posla* u hrvatskim rječnicima i lingvističkim tekstovima daje A. Gluhak (2000: 196–199).

N jd. *pòlje*
G jd. *pòlja*

N mn. (naša) *pòlja*¹⁷ / N₂₃₄ mn. (dva naša) *pòlja*

A mn. (naša) *pòlja* / N₂₃₄ mn. (dva naša) *pòlja*

V mn. (naša) *pòlja* / N₂₃₄ mn. (dva naša) *pòlja*

Naizgled su opći i posebni oblici NAV množine ovih imenica istog oblika. U nekim slučajevima zaista jesu, ali u navedenim primjerima postoji razlika u akcentu (o tome v. i već navedeni Maretićev /1963: 165/ stav). Razlikovanje u akcentu pokazuju i neke imenice koje dobijaju proširenje osnove:

N jd. *dùgme*
G jd. *dùgmeta*

N mn. (naša) *dugmèta*¹⁸ / N₂₃₄ mn. (dva naša) *dùgmeta*

A mn. (naša) *dugmèta* / A₂₃₄ mn. (dva naša) *dùgmeta*

V mn. (naša) *dugmèta* / V₂₃₄ mn. (dva naša) *dùgmeta*

N jd. *prézime* / *prèzime*
N₂₃₄ mn. (dva naša) *prézimena* / *prèzimena*

G jd. *prézimena* / *prèzimena*

A mn. (naša) *prezimèna* /

A₂₃₄ mn. (dva naša) *prézimena* / *prèzimena*

V mn. (naša) *prezimèna* /

V₂₃₄ mn. (dva naša) *prézimena* / *prèzimena*

Ovi i drugi slični primjeri pokazuju da su opći i posebni oblici plurala imenica srednjeg roda *a*-vrste u principu različiti. Posebne oblike treba graditi od iste osnove od koje se grade padeži jednine. Tačnije rečeno, posebni oblici NAV množine ovih imenica formalno se podudaraju (to uključuje i naglasak) sa genitivom jednine. To važi za svaki pojedinačni slučaj. U nekim je slučajevima opći oblik NAV množine jednak kao genitiv jednine, ali postoje, kako smo pokazali, primjeri koji pokazuju da nije uvijek tako. Takvi primjeri obavezuju nas da ustvrdimo da imenice *a*-vrste srednjeg roda imaju dva oblika NAV množine, pa makar oni u mnogim slučajevima bili formalno identični.

17 Akcent nominativa množine navodimo prema R. Bulić (2009: 293). Takav akcent spominje i Maretić (1963: 165). U drugim izvorima, naprimjer, Jahić – Halilović – Palić (2000: 206) i Halilović – Palić – Šehović (2010: 950) navodi se oblik *pòlja*.

18 Akcent je naveden prema Jahić – Halilović – Palić (2000: 207).

19 Akcent je naveden prema Jahić – Halilović – Palić (2000: 226).

Za takvo podudaranje može se reći da je “slučajno”, za razliku od podudaranja kod imenica *e* i *i*-vrste, gdje se navodno “slučajno podudaranje” dešava u svakom padežu svake pojedine imenice. Zaključujemo, dakle, da imenice *a*-vrste srednjeg roda uvijek imaju i opće i posebne oblike NAV množine, koji su oblikom i akcentom jednaki genitivu jednine. Da nije riječ o genitivu jednine, nedvosmisleno potvrđuje kongruencijski pokazatelj – adjektivne riječi uz takve oblike (npr. *naša*) nisu u genitivu.

7.4.1.6. U vezi s postojanjem *posebnih oblika* NAV množine imenica *a*-vrste srednjeg roda treba spomenuti deklinaciju imenice *jáje*. Riječ *jáje* srednjeg je roda, *a*-vrste i ima dva oblika genitiva jednine, usp.: “gen. jd. jájeta, dat. / lok. jd. jájetu (manje obično: jáje, jája, jáju)” (R. Bulić 2009: 147).²⁰ Prema navedenom pravilu za gradnju posebnih oblika NAV množine, odnosno jednakosti oblika genitiva jednine i posebnih oblika NAV množine, imenica *jáje* uz brojeve 2, 3, 4... može se ostvariti u oblicima (dva) *jájeta* i (dva) *jája*.

U literaturi nalazimo jedno mišljenje po kome su dva navedena oblika nekad bila različito raspodijeljena – jedan je korišten za genitiv jednine, a drugi uz brojeve 2, 3, 4... kao pravi očuvani dualski oblik. To je mišljenje navedeno u knjizi *Totalni promašaj* M. Riđanovića, koji tvrdi:

“U mojoj mladosti govorilo se isključivo *dva/tri/četiri jája* iako je genitiv jednine bio isključivo *jajeta*, npr. *uzeti žumance iz jednog jajeta!* Tek u novije vrijeme neki ljudi, po analogiji sa ostalim imenicama srednjeg roda na *-e* (*tele, teleta*), počinju upotrebljavati oblik *jajeta* sa *dva, tri, četiri*. (...) pravilo da uz brojeve *dva, tri, četiri* imenice srednjeg roda dolaze u genitivu jednine ne стоји u jezičkom osjećanju većine izvornih govornika bosanskog jezika – imenica *jaje* ima poseban oblik za dvojnu!” (Riđanović 2003: 109)

Navedeni je podatak nepouzdan. To danas ne potvrđuje ni stručna literature ni stvarno stanje, tako da, ako je nekad i bilo tako, danas se ne može reći da i dalje jeste. Moguće je da su različito značenje i distribucija oblika *jaja* i *jajeta* zaista bili u govornom osjećaju nekih govornika, ali nema dokaza da je to bilo neko općevažeće pravilo. S druge strane, u modelu koji ovdje predlažemo, gdje ne postoji dvojina, nego različiti oblici pojedinih padeža množine, predloženo pravilo o gradnji *posebnih oblika* NAV množine sasvim je u skladu

20 Usp. i Jahić – Halilović – Palić (2000: 224) i Halilović – Palić – Šehović (2010: 455).

sa realnim stanjem. Na osnovu tog pravila, za ovo istraživanje značajni padeži imenice *jaje* izgledali bi ovako:

N jd. <i>jáje</i>	N mn. (naša) <i>jája</i> / N ₂₃₄ mn. (dva naša) <i>jájeta</i> / <i>jája</i>
G jd. <i>jájeta</i> / <i>jája</i>	A mn. (naša) <i>jája</i> / A ₂₃₄ mn. (dva naša) <i>jájeta</i> / <i>jája</i>
	V mn. (naša) <i>jája</i> / V ₂₃₄ mn. (dva naša) <i>jájeta</i> / <i>jája</i>

U gramatici treba predstaviti takvo stanje, jer je ono danas realno. Govornici mogu rasporediti oblike *jaja* i *jajeta* pa koristiti jedan oblik za genitiv jednine, a drugi uz brojeve 2, 3, 4..., ako osjećaju da je tako pravilno, ali to ne treba preporučivati bez valjanog osnova. U bilo kom slučaju, prethodna je slika ispravna. Ukoliko bi se otkrila tendencija da mnogi govornici raspoređuju oblike *jaja* i *jajeta* dajući im različite funkcije, to bi bio značajan podatak i prethodna bi slika zahtijevala posebnu (za početak sporednu) napomenu o tome.

7.4.2. Nakon imenica u gramatikama se opisuju pridjevi. U dosadašnjem izlaganju pokazali smo kako je kongruencija pridjeva s imenicama veoma važan pokazatelj i dokaz da oblici uz brojeve 2, 3, 4... nisu oblici genitiva jednine. To se dokazuje prvenstveno oblikom adjektivnih riječi u konstrukcijama sa 2, 3, 4..., naprimjer, *dva bosanska grada*, *dva bosanska sela*. Kako smo već konstatirali, oblik *bosanska* ne može biti genitiv jednine. Oblik genitiva jednine je *bosanskog*. Na osnovu dosadašnjih spoznaja možemo ustanoviti pravila za tvorbu i upotrebu *posebnih oblika* NAV množine pridjeva.

7.4.2.1. *Posebne oblike* nominativa, akuzativa i vokativa množine (NAV₂₃₄) imaju pridjevi muškog roda. Ti se oblici grade tako što se na osnovu pridjeva doda nastavak *-a*, naprimjer: *bosansk-a*, *bolesn-a*, *domać-a* itd. Posebni oblici NAV množine pridjeva najčešće se koriste uz posebne oblike NAV množine imenica kao atributi: (dva) *bosansk-a* (grada), (tri) *bolesn-a* (mladića), (četiri) *domać-a* (filma) itd.

7.4.2.2. Također se mogu upotrijebiti u sastavu imenskog predikata u službi njegova leksičkog jezgra (predikativa), kada je u službi subjekta imenica muškog roda koja ima posebni oblik Nmn., naprimjer: *Dva lista su zelena*, *Oba zida su bijela*, "...tri stava su dovoljna." (*Oslo korpus*, 10. 11. 2015).

Ovakvo slaganje subjekta i imenskog predikata nije obavezno. Umjesto svakog *posebnog oblika* NAV množine pridjeva muškog roda u predikatu se može upotrijebiti i opći oblik: *Dva su lista zeleni, Oba zida su bijeli, Tri stava su dovoljni* (običnije je *dovoljna*).

7.4.2.3. Kod pridjeva srednjeg roda oblici NAV množine imaju isti oblik i akcent i onda kad se ostvaruju uz brojeve 2, 3, 4... i onda kad se ostvaruju bez tih brojeva: (*dva bosanska (sela), bosanska (sela); (dva) prednja (sjedišta), prednja (sjedišta)*) itd. Nema dokaza da ti pridjevi imaju i opće i opsebne oblike NAV množine, već samo jedan od njih. Smatramo da je realnije tvrditi da je to *opći oblik* padeža, a ne *posebni*.

Prilikom opisa posebnih oblika NAV množine imenica *a*-vrste srednjeg roda, rekli smo da postoji opravdanje da se smatra da te imenice uvijek imaju opći i posebni oblik NAV množine, iako se oni često obički i akcenatski podudaraju. Što se tiče pridjeva srednjeg roda, kako vidimo, nema opravdanja da se govori o njihovim posebnim oblicima NAV množine. To ne izaziva odstupanja od pravila o kongruenciji pridjeva s imenicom, jer nije nemoguće da kongruiraju, naprimjer, imenica *u posebnom obliku* nominativa množine i pridjev u *općem obliku* nominativa množine. Usp. primjer: (*dva velika (dugmeta), velika (dugmèta)*). Za kongruenciju je najvažnije da postoji slaganje u rodu (u ovom primjeru srednjem), padežu (nominativ) i broju (množina – bez obzira na to je li riječ o općem ili posebnom obliku).

7.4.3. Zamjenice se u gramatikama dijele na imeničke i pridjevske. U vezi s ponašanjem zamjenica uz brojeve 2, 3, 4... u bosanskom jeziku zanimljive su samo pridjevske zamjenice. One se ponašaju potpuno isto kao i pridjevi u istim kontekstima te ovdje nema potrebe ponavljati isto pravilo. Navest ćemo samo primjere: (*dva moj-a* (prijatelja), *on-a* (tri vojnika), (*četiri takv-a* (savjeti); *Oba stana su moja* (može i *Oba stana su moji*).

Treba obratiti pažnju na oblike relativnih zamjenica čiji su antecedenti imenice muškog roda u *posebnim oblicima* NAV množine, odnosno konstrukcije s brojevima 2, 3, 4. Te zamjenice mogu biti u *posebnim oblicima* NAV množine, kao što pokazuju primjeri:

Zapravo, još uvijek sam student, ali *dva ispita koja* su mi ostala nimalo me ne zabrinjavaju... *dva milicionera, koja* su u paru uvijek osmatrala prilaze zgradi Sekretarijata, odjednom vidješe... Na dnu gomile, zamotoane u posebnu kožu, našao sam bilješke o *dva slučaja koja* nisam rješavao. U mojoj ladici ostala su još *dva Čolićeva teksta koja* je pisao za

naš list. Samo *dva čovjeka koja* su boravila u blizini mosta mogla su djeci pomoći pred ulazom u Kraljeve odaje. Riječ domovina i narod u njih su *dva izraza koja* znače domovinu i narod zajedno sa svim oso-binama geografskim, historijskim, naučnim, kulturnim, dogmatskim, vjerskim, éudorednim i običajnim. To su *dva elementa koja* grubo na-rušavaju moju bosansku žudnju za sobom, za intimom, za kućom, a da ne nabrajam sad drugo. Danas bilježim *dva događaja koja* će se dugo spominjati u nekoj budućoj antologiji ljudskih zala... U blizini ovoga kraja, prirodno povezani s njim, nalaze se *dva grada koja* u historiji Bosne imaju izuzetnu ulogu. Bilo je nekoliko nemuštih zagrljaja, više kao susret *dva neuvježbana hrvača koja* nastoje da ne povrijede jedan drugog. Bili su tužni, ali su izašli bez riječi sa *ona ista tri zavežljaja* u rukama, *koja* su ponijeli iz zavičaja, i svi skupa nestali iz ulice bivšeg uvaženog i vrlog gradonačelnika Sarajeva. Bila su to *tri psića koja* sam pokušavao sakriti od ukućana. (*Oslo korpus*, 10. 11. 2015)

Ipak, kao i kod pridjeva u sastavu predikata, nije neophodno upotrijebiti *posebne oblike*, nego se mogu koristiti i *opcí*:

Samo je nekoliko gostiju sjedilo uz *dva stola koji* su bili unešeni unutra za vrijeme kiše. Ostali smo samo mi pred njenim prijestoljem i *dva čovjeka* u crnim odijelima sa konjskim glavama *koji* su nam donijeli stolice. ...njegova *dva ložača, koji* izgleda ništa nisu ni čuli ni vidjeli, zgrabili su ga za ruke i noge... To su *dva književnika koji* naspram moga shvatanja Bosne i istine imaju potpuno suprotan stav... Uz Poljake, jedini narod u Evropi s *dva susjeda koji* mu dogovorno rade o glavi. Jasno, Bosna i Sandžak su jedan organizam s *dva bubrega, koji* jedan bez drugog ne mogu opstati. Una izbacici iz svojih dubina viteški plašt ispod koga plutaju *dva lika koji* se drže za ruke... Allah džellešanuhu posla kao znak i uputu *dva gavrana koji* sletješe nedaleko od Kabila. Na obali u Neumu stoje još *dva turska topa koji* su za turiste i kupače predstavljali pravu atrakciju. ...može, uz prisustvo *dva svjedoka koji* posjeduju ličnu kartu, dati izjavu o državljanstvu... (*Oslo korpus*, 10. 11. 2015)

Lične zamjenice ne pokazuju nikakve znake postojanja *posebnih oblika* NAV množine, kao što je već pokazano.

7.4.4. Prosti glagolski oblici također ne pokazuju nikakve znake postojanja posebnih oblika množine. Također ni futur I. Međutim, složeni glagolski oblici koji u svom sastavu sadrže glagolski pridjev radni ili glagolski pridjev

trpni mogu imati glagolske pridjeve u *posebnom obliku* množine ako je u službi subjekta konstrukcija s brojevima 2, 3, 4... koja je muškog roda ili relativna zamjenica kojoj je takva konstrukcija antecedent, što pokazuju primjeri:

Otvorit će oči u trenutku kad *su dva novčića* već *klizila* ka udubljenju u koji se sliva voda sa česme. Pred vratima samoga Enderona *stajala su dva oficira* na konjima... Ratnici su ginuli, rušile su se utvrde, a *dva kralja, su* iz broja u broj, *smišljala* nove bojeve. *Dva pripadnika* tih specijalnih jedinica *pojela su*, na očigled odabrane publike, dva živa pijetla zajedno sa perjem. Sutradan, pod šerpom *su civila dva uhvaćena miša*. Uprkos Jakubovim predviđanjima, *dva skladna luka* kao otvorena školjka sve sjajnije *su blještala* na suncu. Ispred njega *tri sanduka, tri mrvaca ljesa poređana* u potiljak *čekala su* svoje posljedne putovanje strmim, uskim i krivudavim sokacima do Grlića brda ili Bakija, do svog vječnog počivališta.

Biće sastavljeno od dvije različite polovice, kao da *su se dva nepoznata čovjeka, koja su se slučajno srela*, iznenada *odlučili* da stvore dva različita treća dajući im po jednu svoju polovinu. (*Oslo korpus*, 10. 11. 2015)

Posljednji primjer očigledno dokazuje da se ne mora koristiti *posebni oblik* množine, već može i *opći*. U tom se primjeru dva predikata slažu u različitim oblicima množine sa subjektima koji su u *posebnom obliku* nominativa množine. Dakle, u jednoj rečenici pojavljuju se i opći oblik množine – *su se odlučili* i posebni oblik množine *su se srela*. Usp. i sljedeće primjere:

Ova dva čovjeka, međutim, nisu imali ništa zajedničko. Samo je nekoliko gostiju sjedilo uz *dva stola* koji *su bili unešeni* unutra za vrijeme kiše. Na obali u Neumu stoje još *dva turska topa* koji *su* za turiste i kupcače *predstavlјali* pravu atrakciju. U telefonskom imeniku oblasti bila su *tri čovjeka* koji *su nosili* to ime... Zatim su se pojavila *tri najhrabrija raška viteza*, koji *su* čudovištu *postavili* stupicu... (*Oslo korpus*, 10. 11. 2015)

8. U ovom radu predložili smo opis morfološkog statusa konstrukcija koje se smatraju ostatkom dvojine u savremenom jeziku. Smatramo da nema razloga tvrditi da u savremenom bosanskom jeziku postoji dvojina kao vitalna kategorija niti opis zaustavljeni na konstataciji da postoje ostaci dvojine. Ostaci dvojine zaista postoje, ali samo određenje *ostatak* zvuči dijahronički i ne daje odgovor na pitanje čime te ostatke treba smatrati danas. Istraživanje i usporđivanje opisa u ranijim gramatikama navelo nas je na zaključak da se oblici

imenica koji se ostvaruju uz riječi *dva, tri, četiri, oba, obadva, dva-tri, tri-četiri i nekolika* nisu oblici dvojine, nego *posebni oblici nominativa, akuzativa i vokativa množine*. Ti se oblici ne mogu koristiti ako se ne ostvaruju uz neku od navedenih riječi (*dva, tri...*). Izuzetak je samo imenica *posao*. U slučajevima kad imenicu treba upotrijebiti u množini a u njenoj blizini nema nijedne od navedenih riječi (*dva, tri...*), koriste se opći oblici padeža u množini. To su ustvari oni oblici koji se tradicionalno navode u pluralskoj paradigmii.

Konstatirali smo da posebne oblike nominativa, akuzativa i vokativa množine mogu imati imenice *a-vrste* muškog i srednjeg roda te imenice pridjevske promjene muškog roda. Posebne oblike imaju i pridjevi, pridjevske zamjenice i redni brojevi muškog roda koji kongruiraju s imenicama upotrijebljenim u posebnim oblicima. Što se tiče glagolskih oblika, oni mogu imati posebne forme ako sadrže glagolske pridjeve. Posebne forme glagola mogu se upotrijebiti u predikatu, ako je u službi subjekta neka konstrukcija koja je i sama u posebnom obliku nominativa množine. Međutim, u takvim se rečenicama može upotrijebiti i glagol u općem obliku, ne u posebnom.

Prednost ovakvog rješenja opisa konstrukcija s brojevima *dva, tri* i sl. jeste u tome što se mogu opisati u okviru tradicionalno priznatih i dokazanih kategorija koje su sinhronijska činjenica (množina). Više nema potrebe za uvođenjem dvojine, koju je teško dokazati kao vitalnu kategoriju, u sinhronijski opis jezika. Uz to, rješenje koje je ovdje predloženo u skladu je i sa univerzalnim hijerarhijama koje važe za (skoro) sve jezike svijeta.

U ovom radu prvenstveno smo rješavali morfološki status jedinica koje su se smatrale ostatkom dvojine. Opis njihova ponašanja u sintagmi i rečenici bit će predmet posebnog istraživanja.

IZVORI I LITERATURA

- Barić, Eugenija, Mijo Lončarić, Dragica Malić, Slavko Pavešić, Mirko Peti, Vesna Zečević, Marija Znika (1997), *Hrvatska gramatika*, II. promijenjeno izdanje, Školska knjiga, Zagreb.
- Belić, Aleksandar (1962), *Istorija srpskohrvatskog jezika*, knj. II, sv. 1, Reči sa deklinacijom, Predavanja dr. Aleksandra Belića, drugo izdanje, Naučna knjiga, Beograd.
- Belić, Aleksandar (1962a), *Istorija srpskohrvatskog jezika*, knj. II, sv. 2, Reči sa konjugacijom, Predavanja dr. Aleksandra Belića, drugo izdanje, Naučna knjiga, Beograd.
- Belić, Aleksandar (2000), "O dvojini u slovenskim jezicima", u: *Uporedna slovenska lingvistika 1*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd; Budućnost, Novi Sad, 271–410.

- Brabec, Ivan, Mate Hraste, Sreten Živković (1966), *Gramatika hrvatskosrpskoga jezika*, Školska knjiga, Zagreb.
- Brown, Wayles, Theresa Alt (2004), *A Handbook of Bosnian, Serbian, and Croatian*, SEELRC, http://www.seelrc.org:8080/grammar/pdf/compggrammar_bcs.pdf, preuzeto 17. 10. 2010.
- Bulić, Refik (2009), *Rječnik pravopisnih, običkih i akcenatskih nedoumica u standardnome bosanskom jeziku*, Bosanska riječ, Tuzla.
- Corbett, Greville G. (2004), *Number*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Corbett, Greville G. (2013), “Implicational Hierarchies”, in: Jae Jung Song (ed.), *Oxford Handbook of Linguistic Typology*, Oxford University Press, Oxford, UK, pp. 190–205.
- De Saussure, Ferdinand (2000), *Tečaj opće lingvistike* (preveo Vojmir Vinja), ArTresor naklada, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovje, Zagreb.
- Gluhak, Alemko (2000), “Gledati svoja posla”, *Jezik* 47/5, 196–199.
- Halilović, Senahid, Ismail Palić, Amela Šehović (2010), *Rječnik bosanskoga jezika*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo.
- Humboldt, Vilhelm fon (1988), *Uvod u delo o kavi jeziku i drugi ogledi* (prevela Olga Kostrešević), Književna zajednica Novog Sada, Dnevnik, Novi Sad.
- Ivić, Milka (1995), *O zelenom konju: Novi lingvistički ogledi*, Slovograf, Beograd.
- Jahić, Dževad, Senahid Halilović, Ismail Palić (2000), *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom štampe, Zenica.
- Jakop, Tjaša (2008), *Dvojina v slovenskih narečjih*, Založba ZRC, ZRC SAZU, Ljubljana
- Jakop, Tjaša (2010), “Dvojinske in pluralizirane oblike v slovenskih narečjih”, *Slavia Centralis* III/1, 74–87.
- Jurić-Kappel, Jagoda (2012), “Sistem žanrova u srednjovjekovnoj vjerskoj književnosti – Nekoliko načelnih zapažanja”, *Bosanskohercegovački slavistički kongres I: Zbornik radova (knjiga I)*, Slavistički komitet, Sarajevo, 87–91.
- Kapović, Mate (2010), *Čiji je jezik?*, Algoritam, Zagreb.
- Katičić, Radoslav (1986), *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika. Nacrt za gramatiku*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, ČGP Delo, OOUR Globus, Izdavačka djelatnost, Zagreb.
- Kordić, Snježana (1997), *Serbo-Croatian*, Lincom Europa, München, Newcastle.
- Maretić, Tomo (1963), *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, treće, nepromijenjeno izdanje, Matica hrvatska, Zagreb.
- Marković, Ivan (2013), *Uvod u jezičnu morfolgiju*, Disput, Zagreb.
- Marković, Svetozar (1974), *Fonetika i morfologija savremenog srpskohrvatskog – hrvatskosrpskog jezika sa osnovama istorije jezika i pregledom dijalekata*, treće izdanje, izdavač autor, Sarajevo.

- Mihaljević, Milan (2014), *Slavenska poredbena gramatika, 2. dio: Morfologija, Prozodija, Slavenska pradomovina*, Školska knjiga, Zagreb.
- Oslo korpus*, <http://www.tekstlab.uio.no/Bosnian/Corpus.html>.
- Palić, Ismail (2003), "O klasifikaciji nepromjenljivih riječi u bosanskom jeziku", *Pismo I/1*, Bosansko filološko društvo, Sarajevo, 93–102.
- Piper, Predrag, Ivana Antonić, Vladislava Ružić, Sreto Tanasić, Ljudmila Popović, Branko Tošović (2005), *Sintaksa savremenoga srpskog jezika. Prosta rečenica. Prilozi gramatici srpskog jezika*, Institut za srpski jezik SANU, Beograd-ska knjiga, Matica srpska, Beograd.
- Pranjković, Ivo (2013), "Sintaktički status kvantifikatora u tzv. maloj i velikoj množini", u: *Gramatička značenja*, Matica hrvatska, Zagreb, str. 129–135.
- Ridjanović, Midhat (2012), *Bosnian for Foreigners with comprehensive grammar*, Rabic, Sarajevo.
- Riđanović, Midhat (2003), *Totalni promašaj. Prikaz Gramatike bosanskoga jezika Dž. Jahića, S. Halilovića, I. Palića, Šahinpašić*, Sarajevo.
- Silić, Josip, Ivo Pranjković (2005), *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*, Školska knjiga, Zagreb.
- Stankiewicz, Edward (1986), *The Slavic Languages Unity in Diversity*, Mouton de Gruyter, Berlin, New York, Amsterdam.
- Stanojčić, Živojin, Ljubomir Popović (2004), *Gramatika srpskog jezika. Udžbenik za I., II., III i IV razred srednje škole*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
- Stevanović, Mihailo (1974), *Savremeni srpskohrvatski jezik II*, drugo izdanje, Naučna knjiga, Beograd.
- Stevanović, Mihailo (1975), *Savremeni srpskohrvatski jezik I*, treće izdanje, Naučna knjiga, Beograd.
- Strane, portal za književnost i kulturu*, <http://strane.ba/ivan-slamnig-izbor-iz-poezije/>; posjećeno 29. 9. 2015.
- Tafra, Branka (2004), "Dopune hrvatskoj gramatici (uz 400. obljetnicu prve hrvatske gramatike)", *Jezik* 51/5, 169–176, Zagreb.
- Tafra, Branka (2008), "Rod i broj ispočetka", *Filologija* 49, 211–233, Zagreb.
- Thomas, Paul-Louis (2012), "Kako napraviti zajedničku gramatiku BCHS (bosanskog, crnogorskog, hrvatskog, srpskog) jezika?", *Bosanskohercegovački slavistički kongres I: Zbornik radova (knjiga 1)*, Slavistički komitet, Sarajevo, 51–58.

THE DUAL NUMBER IN MODERN BOSNIAN

Summary

In Bosnian language grammars, there is no consistent prevailing attitude regarding the dual number. The existence of the singular and the plural is obvious and stated in all sources, but the dual, if mentioned at all, is either found to exist in traces or residual form, or is named as a vital grammatical category. This paper suggests that the dual number is not a vital grammatical category in modern Bosnian, as all examples of traces and remnants of it in present use are considered plural forms. Not all words have special plural forms in the nominative, accusative and vocative cases. Special forms can be those of masculine and neuter nouns belonging to *a*-declension, and masculine nouns belonging to adjectival declension. Additionally, adjectives, adjectival pronouns and ordinal numbers that agree with these nouns can have special forms. In verbal forms containing a verbal adjective functioning as a predicate, the verbal adjective can have a special form if the subject of the sentence has a special form of nominative plural. However, in the latter case the general form of the plural can also be used.

Key words: dual, plural, number, remnant, trace, nominative, accusative, vocative, general case form, special case form

UDK: 811.163.4*3'367
811.163.41'367
811.163.42'367
Pregledni naučni rad

Nedžad LEKO

ANALIZA GREŠAKA U JEZIČKOJ PRODUKCIJI ISPITANIKA U EKSPERIMENTALNOJ STUDIJI SLAGANJA PREDIKATA SA KOORDINIRANIM SUBJEKTOM U BOSANSKOM/ HRVATSKOM/SRPSKOM JEZIKU¹

KLJUČNE RIJEČI: *eksperimentalna morfosintaksa, slaganje, predikat, koordinirani subjekat, rod i broj*

U ovom radu predstavljaju se rezultati eksperimentalne studije slaganja predikata s koordiniranim subjektom koja je provedena na Univerzitetu u Sarajevu kao dio međunarodnog lingvističkog projekta. U ovaj projekat pod nazivom *Experimental Morphosyntax of South Slavic Languages* uključeni su lingvisti s univerziteta u Novoj Gorici, Zagrebu, Zadru, Novom Sadu, Nišu i Sarajevu. U eksperimentima provedenim na Filozofskom fakultetu u Sarajevu učestvovalo je trideset izvornih govornika bosanskog/hrvatskog/srpskog jezika, studenata treće godine. Istraživanje je uključivalo dva tipa eksperimenta: pisani i govorni. Jedna od naših hipoteza bila je da pisani eksperiment može bolje odraziti intuicije izvornih govornika o oblicima slaganja predikata kad se subjekat sastoji od koordiniranih imeničkih sintagmi. Hipoteza se zasnivala na pretpostavci da učesnici u govornom eksperimentu mogu biti skloniji greškama u produkciji govora nego što je to slučaj u pisanom eksperimentu.

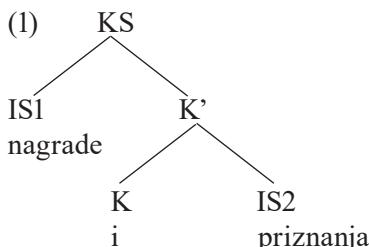
1 U istraživanju za ovaj rad i provedbi eksperimenta uz autora su učestvovali i bivši i sadašnji studenti lingvističkog smjera s Odsjeka za anglistiku Filozofskog fakulteta u Sarajevu: Nermina Čordalija, Amra Bešić, Ivana Jovović, Nevenka Marijanović, Lidija Perković, Midhat Šaljić i Dženana Telalagić. Za sveobuhvatnu analizu rezultata eksperimenta vidjeti Čordalija et al. (2016).

1. UVOD

U ovom radu predstavitićemo rezultate eksperimentalne studije slaganja predikata s koordiniranim subjektom koja je provedena na Univerzitetu u Sarajevu kao dio međunarodnog lingvističkog projekta. U ovaj projekat pod nazivom *Experimental Morphosyntax of South Slavic Languages* uključeni su lingvisti s univerziteta u Novoj Gorici, Zagrebu, Zadru, Novom Sadu, Nišu i Sarajevu, a koordinator projekta je University College London na osnovu granta koji dodjeljuje Leverhulme Trust. Ovdje ćemo predstaviti dio rezultata eksperimenta koji su provedeni na Univerzitetu u Sarajevu u toku 2014. i 2015. godine. U eksperimentima je učestvovalo trideset izvornih govornika bosanskog/hrvatskog/srpskog jezika, studenata treće godine Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Istraživanje je uključivalo dva tipa eksperimenta: pisani i govorni. Jedna od naših hipoteza bila je da pisani eksperiment može bolje odraziti intuicije izvornih govornika o oblicima slaganja predikata kad se subjekat sastoji od koordiniranih imeničkih sintagmi. Hipoteza se zasnivala na prepostavci da učesnici u govornom eksperimentu mogu biti skloniji greškama nego što je to slučaj u pisanom eksperimentu.

U novijem radu Marušić et al. (2015) pokazuju da slovenski jezik ima tri zasebne strategije slaganja subjekta i predikata kad se subjekat sastoji od koordiniranih imeničkih sintagmi. U tom slučaju oblici slaganja predikata u rodu i broju sa subjektom mogu se realizovati na tri različita načina u zavisnosti od obilježja koordiniranih imeničkih sintagmi u sastavu subjekta. Predikat se može slagati u rodu i broju sa subjekatskom sintagmom kao cjelinom (to je slaganje s maksimalnom projekcijom, tj. projekcijom koordinatora kao upravnog člana cijele sintagme), ili s imeničkom sintagmom koja je najbliža predikatu, ili s imeničkom sintagmom koja je u hijerahijski najvišem položaju. Ove tri strategije slaganja primjenjuju se i u bosanskom/hrvatskom/srpskom jeziku.

U tzv. X-bar teorijskom okviru ove mogućnosti mogu se predstaviti dijagramom (1):

Naše eksperimentalno istraživanje pokazalo je da se glagolski pridjev u sastavu predikata može realizovati u tri različita oblika, kao u primjerima (2) koji ilustruju slaganje glagolskog pridjeva sa subjektom koji se sastoji od koordiniranih imeničkih sintagmi u množini koje se razlikuju u rodu (Ženski + Srednji):

- (2) a. Nagrade i priznanja su uručeni studentima.
- b. Nagrade i priznanja su uručena studentima.
- c. Nagrade i priznanja su uručene studentima.

Oblik muškog roda (*uručeni*) u (2a) predstavlja slaganje s maksimalnom projekcijom KS (Koordinirajuća Sintagma), koja je zapravo projekcija koordinatora K (i) kao upravnog člana cijele sintagme. Koordinirajuća sintagma po *defaultu* je muškog roda, pa se prema tome glagolski pridjev u (2a) ne slaže ni s prvom imeničkom sintagmom (IS1) ni s drugom imeničkom sintagmom (IS2), već s maksimalnom projekcijom (KS).

Oblik srednjeg roda (*uručena*) u (2b) predstavlja slaganje s imeničkom sintagmom IS2 (*priznanja*) koja je najbliža glagolskom pridjevu. Najzad, oblik ženskog roda (*uručene*) u (2c) predstavlja slaganje s imeničkom sintagmom IS1 (*nagrade*) koja je u hijerarhijski najvišem položaju u ovoj koordiniranoj imeničkoj sintagmi. Sva tri oblika slaganja bila su zastupljena u našim eksperimentima.

Eksperimentalno istraživanje pokazalo je da ispitanici upotrebljavaju i oblike predikata koji zapravo ne predstavljaju slaganje s koordiniranim subjektom ni na jedan od tri navedena načina, već se radi o greškama u govornoj produkciji (performansi) ispitanika. Poznata je distinkcija koju Chomsky (1965) pravi između kompetencije i performanse. Performansa je nesavršena, i na nju mogu uticati brojni faktori (zamor, pad koncentracije, vanjski faktori, buka itd.). U ovom radu prvenstveno ćemo se baviti upravo greškama u performansi koje su se ispoljile u našem eksperimentu.

2. METODOLOGIJA I DIZAJN EKSPERIMENTA

Prvi eksperiment bio je govorni eksperiment uz pomoć kompjutera. Na kompjuterskom ekranu pojavila bi se test rečenica, npr. *Buket je uručen na pozornici*, a zatim koordinirana sintagma *nagrade i priznanja*. Zadatak ispitanika bio je da u rečenicu uklopi ovu koordiniranu sintagmu umjesto riječi *buket*, naravno uz odgovarajuće promjene u slaganju. Ispitanik je glasno izgovarao rečenicu koja je snimana i kasnije analizirana u programu *Ibex*. Ovaj govorni

eksperiment nije ostavljao dovoljno vremena ispitanicima za razmišljanje ili ispravljanje.

Drugi eksperiment bio je pisani eksperiment koji je sadržavao potpuno isti materijal s istim rasporedom rečenica kao i u govornom eksperimentu. Pisani eksperiment proveden je odmah nakon govornog eksperimenta i nije podrazumijevao nikakva vremenska ograničenja. Ispitanici su imali više vremena da razmotre pažljivo svaki primjer i da se isprave ako je potrebno. Zbog toga smatramo da pisani eksperiment ostavlja manje prostora za greške. Drugim riječima, vjerujemo da pisani eksperiment može bolje odraziti intuicije izvornih govornika o oblicima slaganja predikata.

Svaki od trideset ispitanika učestvovao je u dvije posebne sesije eksperimenta. U prvoj sesiji ispitanici su testirani da se utvrdi oblik slaganja predikata kad koordinirani subjekat prethodi predikatu. U drugoj sesiji eksperimenta, ne istoga dana, poredak je bio obrnut, što će reći da je koordinirani subjekat slijedio iza predikata. Dakle, ispitanik bi dobio primjer kao *Na pozornici je uručen buket* i trebao je umjesto subjekta *buket* upotrijebiti koordinirani subjekat *nagrada i priznanja*, uz odgovarajuće promjene oblika predikata. U obje sesije eksperimenta iza govornog eksperimenta slijedio bi pisani eksperiment sastavljen kao upitnik s prazninama u koje je trebalo unijeti odgovarajući oblik slaganja glagolskog pridjeva.

Eksperiment je sadržavao devet grupa primjera sa šest rečenica u svakoj grupi (ukupno 54 rečenice). S obzirom da su bile dvije sesije eksperimenta s dva različita poretka subjekta i predikata, to znači da je svaki učesnik u eksperimentu "proizveo" 108 rečenica, dakle analizirano je više od šest hiljada rečenica, s obzirom da je urađen i govorni i pisani eksperiment.

3. REZULTATI

Rezultati analize produkcije 30 učesnika u eksperimentu potvrđuju našu hipotezu: više grešaka u produkciji napravili su ispitanici u govornom eksperimentu. Naime, u pisanom eksperimentu zabilježili smo ukupno 13 grešaka u produkciji ispitanika (četiri greške u kontekstima s koordiniranim subjektom koji prethodi predikatu i devet grešaka u kontekstima s koordiniranim subjektom koji slijedi iza predikata). S druge strane, bilo je znatno više grešaka u produkciji ispitanika u govornom eksperimentu, ukupno 23 (tri u kontekstima s koordiniranim subjektom koji prethodi predikatu i 20 u kontekstima s koordiniranim subjektom koji slijedi iza predikata).

Treba posebno naglasiti da je ukupan broj grešaka u produkciji ispitanika i u pisanom i u govornom eksperimentu izuzetno mali (36) u poređenju s

ukupnim brojem analiziranih primjera i u pisanom i u govornom eksperimentu (6074), tako da primjeri s greškama u produkciji čine nešto malo više od 0.5% od svih primjera u našem korpusu. U pisanom eksperimentu bilo je 0.2% grešaka u produkciji, a u govornom eksperimentu nešto malo više od 0.3%.

3.1. Pisani eksperiment

Najprije ćemo ilustrovati tip grešaka u produkciji ispitanika u pisanom eksperimentu s koordiniranim subjektom koji prethodi predikatu. Dva ispitanika upotrijebila su oblik glagolskog pridjeva u srednjem rodu s koordiniranim subjektom koji se sastojao od imenica muškog i ženskog roda u množini (u našim primjerima koristimo nemodifikovane imenice, pa ćemo u nastavku izlaganja zbog pojednostavljenja govoriti o koordiniranim imenicama iako i takve nemodifikovane imenice tretiramo kao pune imeničke sintagme):

(3) Muzeji i galerije su otvorena za javnost. (2 x)

Jedan ispitanik upotrijebio je oblik glagolskog pridjeva u srednjem rodu s koordiniranim imenicama ženskog i muškog roda u množini:

(4) Zabave i svatovi su prošla u pjesmi.

Još jednu grešku u produkciji u pisanom eksperimentu s koordiniranim subjektom koji prethodi predikatu napravio je ispitanik koji je upotrijebio oblik glagolskog pridjeva ženskog roda s koordiniranim imenicama srednjeg i muškog roda u množini:

(5) Pisma i paketi su stigle na vrijeme.

U nastavku ćemo ilustrovati tip grešaka u produkciji ispitanika u pisanom eksperimentu s koordiniranim subjektom koji slijedi iza predikata. Jedan ispitanik upotrijebio je oblik glagolskog pridjeva ženskog roda s koordiniranim subjektom koji se sastojao od imenica istog, srednjeg roda:

(6) U požaru su izgorjele naselja i imanja.

Dva ispitanika upotrijebila su oblik glagolskog pridjeva srednjeg roda sa subjektom koji se sastojao od imenica ženskog i muškog roda u množini:

- (7) U zalin su uplovila jedrilice i gliseri.
- (8) U pjesmi su prošla zabave i svatovi.

Jedan ispitanik upotrijebio je oblik glagolskog pridjeva jednine ženskog roda, a drugi je upotrijebio također oblik jednine, ali srednjeg roda s koordiniranim subjektom koji se sastojao od imenica srednjeg i ženskog roda u množini:

- (9) Pred zoru je utihnula nevremena i poplave.
- (10) U času je natočeno vina i rakije.

U pisanom eksperimentu zabilježena su i četiri slučaja u kojima glagolski pridjev ima isti rod kao i druga, dalja imenica u sastavu subjekta koji slijedi iza predikata. Sva četiri primjera sadrže glagolski pridjev u obliku srednjeg roda, a koordinirani subjekat koji slijedi sastoji se od imenica muškog i srednjeg roda u množini. Sljedeći tvrdnju koju iznose Marušić et al. (2015) da nije moguće slaganje predikata s najdaljom imeničkom sintagmom u sastavu koordiniranog subjekta koji slijedi iza predikata, tretirali smo ove oblike glagolskog pridjeva kao greške u produkciji ispitanika radije nego kao zasebnu strategiju slaganja:

- (11) U sali su operisana zglobovi i stopala.
- (12) S računa su nestala poticaji i sredstva.
- (13) Na tržište su dospjela/su dospjeli mirisovi i sjenila. (ispravka ispitanika)
- (14) U plovidbi su pomagala kompasi i kormila.

3.2. Govorni eksperiment

Gotovo dvostruko više grešaka u produkciji zabilježeno je u govornom eksperimentu. Najprije ćemo ilustrovati tip grešaka u produkciji ispitanika kada je koordinirani subjekat prethodio predikatu. Jedan ispitanik upotrijebio je oblik glagolskog pridjeva srednjeg roda s koordiniranim subjektom koji je sadržavao imenice muškog i ženskog roda u množini:

- (15) Aktovi i skulpture su nestala u ateljeu.

Jedan ispitanik upotrijebio je oblik glagolskog pridjeva ženskog roda s koordiniranim subjektom koji je sadržavao imenice muškog i srednjeg roda u množini:

(16) Zglobovi i stopala su operisane u sali.

Jedan ispitanik upotrijebio je oblik glagolskog pridjeva srednjeg roda s koordiniranim subjektom koji je sadržavao imenice ženskog i muškog roda u množini:

(17) Zabave i svatovi su prošla u pjesmi.

U nastavku ćemo ilustrovati tip grešaka u produkciji ispitanika u govornom eksperimentu s koordiniranim subjektom koji slijedi iza predikata. Jedan ispitanik upotrijebio je oblik glagolskog pridjeva ženskog roda s koordiniranim subjektom koji je sadržavao imenice istog, srednjeg roda:

(18) U garaži su popravljene jedra i vesla.

Jedan ispitanik upotrijebio je oblik glagolskog pridjeva srednjeg roda s koordiniranim subjektom koji je sadržavao imenice muškog i ženskog roda u množini:

(19) S ceste su skrenula traktori i cisterne.

Jedan ispitanik upotrijebio je oblik glagolskog pridjeva ženskog roda s koordiniranim subjektom koji je sadržavao imenice muškog i srednjeg roda u množini:

(20) U kupaonici su obješene/su obješeni posteri i ogledala. (ispravka ispitanika)

Zabilježeno je šest grešaka u produkciji koje su uključivale upotrebu oblika jednine glagolskog pridjeva. Jedan ispitanik upotrijebio je oblik muškog roda jednine s koordiniranim subjektom koji je sadržavao imenice ženskog i muškog roda u množini:

(21) U pjesmi je prošao zabave i svatovi.

Jedan ispitanik upotrijebio je oblik glagolskog pridjeva muškog roda jednine s koordiniranim subjektom koji je sadržavao imenice srednjeg i ženskog roda u množini:

(22) U svađi je započeo takmičenja i utakmice.

Jedan ispitanik upotrijebio je oblik glagolskog pridjeva ženskog roda jednine s koordiniranim subjektom koji je sadržavao imenice srednjeg i ženskog roda u množini:

- (23) Pred zoru je utihnula nevremena i poplave.

Tri ispitanika upotrijebila su oblik glagolskog pridjeva srednjeg roda jednine s koordiniranim subjektom koji je sadržavao imenice srednjeg i ženskog roda u množini:

- (24) U čašu je natočeno vina i rakije. (2 x)

- (25) Za proljeće je zakazano putovanja i konferencije.

Zabilježeno je i 11 slučajeva s glagolskim pridjevom istog roda kao i druga, dalja imenica u sastavu koordiniranog subjekta koji slijedi iza predikata, što tretiramo kao greške u produkciji ispitanika radije nego kao zasebnu strategiju slaganja. Od ovih 11 primjera pet ih je uključivalo upotrebu oblika glagolskog pridjeva srednjeg roda s koordiniranim subjektom koji je sadržavao imenice ženskog i srednjeg roda u množini:

- (26) Na petak su pomaknuta sjednice i vijeća.

- (27) Pečatom su ovjerena molbe i rješenja.

- (28) Na pozornici su uručena nagrade i priznanja.

- (29) Preko noći su nastala/su nastale teorije i pravila. (ispravka ispitanika)

- (30) U dućan su stigla/su stigle olovke i rumenila. (ispravka ispitanika)

Šest primjera uključivalo je upotrebu oblika glagolskog pridjeva ženskog roda s koordiniranim subjektom koji je sadržavao imenice srednjeg i ženskog roda u množini:

- (31) U sobu su naručene jaja i salate.

- (32) Pred zoru su utihnule nevremena i poplave. (5 x)

4. ZAKLJUČAK

Na kraju treba istaći da smatramo da je slaganje predikata s hijerarhijski najvišom imeničkom sintagmom u sastavu koordiniranog subjekta koji prethodi predikatu legitimna strategija slaganja, za razliku od Boškovića (2009), koji tvrdi da takvo slaganje nije moguće u bosanskom/hrvatskom/srpskom jeziku.

S druge strane, primjere koji dovode u pitanje tvrdnju koju iznose Marušić et al. (2015) da slaganje predikata s najdaljom imeničkom sintagmom u sastavu koordiniranog subjekta koji slijedi iza predikata nije moguće tretiramo kao greške u produkciji ispitanika radije nego kao zasebnu strategiju slaganja.

Broj primjera u našem korpusu primorao nas je da donešemo ovakav zaključak. Analizirali smo samo kontekste u kojima je slaganje s daljom imeničom u sastavu koordiniranog subjekta potencijalno moguće, a to su primjeri s koordiniranim subjektom koji prethodi predikatu i sastoji se od imenica ženskog i muškog roda, te ženskog i srednjeg roda. U tom slučaju oblik glagolskog pridjeva ženskog roda mogao bi biti slaganje s hijerarhijski najvišom imeničom, dakle imenicom ženskog roda. Također smo razmotrili primjere s koordiniranim subjektom koji prethodi predikatu i sastoji se od imenica srednjeg i muškog roda, te srednjeg i ženskog roda, a u tom bi slučaju oblik glagolskog pridjeva srednjeg roda mogao biti slaganje s hijerarhijski najvišom imenicom, dakle imenicom srednjeg roda. Ukupan broj primjera u ova četiri konteksta bio je 1274, a zabilježili smo 90 primjera slaganja glagolskog pridjeva s hijerarhijski najvišom imenicom, što predstavlja približno 7%. Taj procenat čak je i viši ako uzmemu u obzir samo neke od ovih konteksta. Tako je npr. u pisnom eksperimentu s koordiniranim subjektom koji prethodi predikatu i sastoji se od imenica ženskog i srednjeg roda u množini zabilježeno 20 primjera s oblikom glagolskog pridjeva ženskog roda, što predstavlja 13% (ukupan broj primjera u ovom kontekstu bio je 156: *default*, muški rod glagolskog pridjeva zabilježen je u 78 primjera, a u 58 primjera glagolski pridjev slagao se u rodu s bližom imenicom srednjeg roda). Isti procenat (13%) zabilježen je i u govornom eksperimentu s koordiniranim subjektom koji prethodi predikatu i sastoji se od imenica srednjeg i ženskog roda. U tom kontekstu zabilježili smo 21 primjer slaganja glagolskog pridjeva u rodu s hijerarhijski najvišom imenicom srednjeg roda.

S druge strane, učesnici u našem eksperimentu “proizveli” su samo 15 primjera (približno 1%) u kojima na prvi pogled izgleda da se glagolski pridjev slaže s drugom, daljom imenicom u sastavu subjekta u kontekstima gdje koordinirani subjekat slijedi iza predikata. Analizirali smo samo kontekste u kojima je slaganje s daljom imeničkom potencijalno moguće, a to su primjeri s koordiniranim imenicama muškog i ženskog roda te srednjeg i ženskog roda. U tom slučaju oblik glagolskog pridjeva ženskog roda na prvi pogled izgleda kao oblik slaganja s daljom imenicom, dakle imenicom ženskog roda. Također smo razmotrili primjere s koordiniranim imenicama muškog i srednjeg roda te ženskog i srednjeg roda, a u tom bi slučaju oblik glagolskog pridjeva srednjeg

roda mogao biti slaganje s daljom imenicom, dakle imenicom srednjeg roda. Ukupan broj primjera u ova četiri konteksta bio je 1378, a zabilježili smo samo 15 primjera oblika glagolskog pridjeva koji bi potencijalno mogli biti oblici slaganja s daljom imenicom, što je nešto malo više od 1%. Istovremeno, zabilježili smo 14 primjera u kontekstima s koordiniranim subjektom koji slijedi iza predikata, koji sasvim jasno predstavljaju greške u produkciji ispitanika. U tim primjerima pojavljuje se oblik glagolskog pridjeva srednjeg roda kad nijedna imenica u sastavu subjekta nije srednjeg roda, ili oblik glagolskog pridjeva ženskog roda kad nijedna imenica u sastavu subjekta nije ženskog roda, ili se pojavljuje oblik glagolskog pridjeva jednine s koordiniranim subjektom koji sadrži imenice u množini. Shodno tome, takvi oblici glagolskog pridjeva ne mogu se tretirati kao oblici slaganja, već jednostavno kao greške u produkciji ispitanika. Na osnovu činjenice da su ispitanici "proizveli" gotovo identičan broj primjera koji predstavljaju sasvim jasne greške u produkciji (14 primjera) i primjera koji na prvi pogled izgledaju kao oblici slaganja glagolskog pridjeva s daljom imenicom (15 primjera), zaključujemo da zapravo ne postoji zasebna strategija slaganja predikata s daljom imeničkom sintagmom u sastavu subjekta koji slijedi iza predikata, već da takve primjere treba tretirati kao greške u produkciji ispitanika.

To nije slučaj u kontekstima s koordiniranim subjektom koji prethodi predikatu, gdje smo također uporedili broj primjera koji predstavljaju sasvim jasne greške u produkciji ispitanika s brojem primjera koji izgledaju kao oblici slaganja glagolskog pridjeva s hijerarhijski najvišom imenicom u sastavu koordiniranog subjekta. U ovim kontekstima bilo je samo 7 primjera (ili 0.5%) sasvim jasnih grešaka u produkciji ispitanika, dok smo zabilježili 77 primjera (ili 6%) oblika glagolskog pridjeva koji odgovaraju rodu hijerarhijski najviše imenice u sastavu koordiniranog subjekta. Na osnovu ovoga možemo zaključiti da je slaganje predikata s hijerarhijski najvišom imeničkom sintagmom u sastavu koordiniranog subjekta legitimna strategija slaganja, pa takve primjere ne treba tretirati kao greške u performansi ispitanika.

Rezultati su sumirani u tabelama koje slijede.

Tabela1.

Subjekat pethodi predikatu			Subjekat slijedi iza predikata									
Pisani eksperiment			Govorni eksperiment			Pisani eksperiment			Govorni eksperiment			
M	Ž	S	M	Ž	S	M	Ž	S	M	Ž	S	
M+M	179	0	0	178	0	0	180	0	0	180	0	0
Ž+Ž	1	179	0	24	151	0	5	153	0	4	173	0
S+S	5	0	174	16	0	164	0	1	176	0	1	175
M+Ž	150	27	2	128	45	1	177	0	0	179	0	1
M+S	121	0	57	95	1	78	173	0	3	173	0	2
Ž+M	145	9	1	151	5	2	15	135	2	11	141	0
Ž+S	78	20	58	71	5	87	4	156	0	6	147	4
S+M	145	0	8	141	1	11	1	0	145	3	0	145
S+Ž	96	58	22	82	57	21	3	4	172	6	6	162

Tabela2.

SUBJEKAT PRETHODI PRED.		SUBJEKAT SLIJEDI IZA PRED.	
PISANI	GOVORNI	PISANI	GOVORNI
M+M			
Ž+Ž			
S+S		1Ž (GP)	1Ž (GP)
M+Ž	2S (GP)	1S (GP)	1S (GP)
M+S		1Ž (GP)	4S (DS)
Ž+M	6Ž (VS); 1S(GP)	3Ž (VS);1S(GP)	2S (GP)
Ž+S	19Ž (VS)	4Ž (VS)	5S (DS)
S+M	10S (VS); 1Ž(GP)	7S (VS)	
S+Ž	22S (VS)	6S (VS)	1ŽSg; 1SSg (GP) 6 Ž(DS), 5 (GP)

GP = greška u performansi

VS = slaganje s hijerarhijski najvišom sintagmom

DS = slaganje s drugom, daljom sintagmom

Sg = singular

LITERATURA

- Bošković, Željko (2009), “Unifying first and last conjunct agreement”, *Natural Language and Linguistic Theory* 27, 455-496
- Chomsky, Noam (1965), *Aspects of the Theory of Syntax*, MIT Press, Cambridge, MA
- Corbett, Greville (1983), “Resolution rules: Agreement in person, number and gender”, u: G. Gazdar, E. Klein i G. Pullum (ur.), *Order, Concord and Constituency*, 175-214, Foris, Dordrecht.
- Čordalija, Nermina et al. (2016), “Grammars of Participle Agreement with Conjoined Subjects in Bosnian/ Croatian/ Serbian”, *Journal of Slavic Linguistics* 24, 71-112
- Marušić, Lanko, Andrew Nevins i William Badecker (2015), “The Grammars of Cojunction Agreement in Slovenian”, *Syntax* 18.1, 39-77

AN ANALYSIS OF PERFORMANCE ERRORS IN AN EXPERIMENTAL STUDY OF PARTICIPLE AGREEMENT WITH CONJOINED SUBJECTS IN BOSNIAN/CROATIAN/ SERBIAN

Summary

In this paper we present the results of agreement experiments conducted at the University of Sarajevo as part of the EMSS project (*Experimental Morphosyntax of South Slavic Languages*). We conducted two experiments: oral and written. Our hypothesis was that the written experiment would better reflect native speaker intuitions about agreement forms of the predicate when the subject contains conjoined noun phrases. This was based on the assumption that participants in the oral experiment may be more prone to performance errors than those in the written experiment. The first experiment was a computer assisted oral experiment, in which participants were recorded. They were prompted to continue by the computer, which did not allow enough time for excessive thinking, or making corrections. The second (written) experiment contained the same material and distribution of material as the oral experiment. It was administered immediately after the oral experiment, and did not impose any time limits. The participants had more time to consider each example and correct themselves, if necessary. As a result, we assumed that the written experiment would leave less space for performance errors, and may better reflect native speaker intuitions about agreement forms. The experiments confirmed our initial hypothesis: there were considerably fewer performance errors in written than oral tests.

Key words: *experimental morphosyntax, agreement, predicate, conjoined subject, gender and number*

UDK: 811.163.4*3'367.62
811.163.41'367.62
811.163.42'367.62
Izvorni naučni rad

Belkisa DOLIĆ

MULTIFUNKCIONALNOST RIJEČI *UGLAVNOM*

KLJUČNE RIJEČI: *čestice, polifunkcionalnost, modifikatori, konektori, poštupalice, interaktivne oznake*

U radu se najprije ukazuje na kontraverzan (morfo)sintaksički status riječi *uglavnom* u bosničkim, kroatističkim i serbističkim gramatikama, rječnicima i naučnim člancima. Potom se rasvjetljuje činjenica zašto se ta sporna riječ redovno zaobilazi u sintaksičkom opisu rečenice i pritom joj se nalazi utočište na pragmatičkom nivou rečeničnog opisa. Naposljetu se opisuju i oprimjeruju pragmatični učinci koji se njome mogu postići.

0. UVOD

Na samome početku rada osvrnut ćemo se na opise riječi *uglavnom* u bosanskoj, hrvatskoj i srpskoj lingvistici, gdje ćemo doći do očekivanih nalaža: *uglavnom* se kod različitih autora različito opisuje, s tim da je sve te opise moguće podvesti pod dvije kategorije – *uglavnom* kao vrsta čestice i *uglavnom* kao vrsta priloga. Nakon što objasnimo zašto se *uglavnom* ne može okarakterizirati kao prilog, odredit ćemo kojemu funkcionalnom razredu pripada.

U glavnom dijelu rada sagledat ćemo – iz pragmatičke vizure – modifikatorsku ulogu tematizirane riječi vodeći računa da ona modifikaciju može vršiti na dva nivoa. Zatim ćemo ustupiti prostor opisu njezinih konektorskih službi, ali i odrediti pod kojim se uvjetima može smatrati poštupalicom ili interaktivnom oznakom. Sve kazano potkrijepit ćemo primjerima konkretne upotrebe u novinarsko-publističkom, naučnom i razgovornom stilu.

1. *UGLAVNOM* I GRAMATIČKA IDENTIFIKACIJA

U srednjojužnoslavenskoj lingvističkoj, osobito normativnoj, literaturi riječ *uglavnom* rijetko se izrijekom spominje – tj. tematizira – ali ako je suditi

po njezinim (djelimičnim) funkcionalnim sinonimima, poput *pretežno, najvećim dijelom; gotovo, skoro; većinom, najčešće, u glavnim crtama, ukratko; bilo kako bilo, hele/m/ /nejse/,* za Tekavčića (1989) je ona kvantifikator koji služi za izricanje približnosti/aproksimacije, za Mrazović (2009) modalna partikula prve skupine, za Barić i dr. (1997) modalna riječ za izricanje dojma o onome o čemu se govori ili svoje ocjene toga, za Klajna (2005) rečenični prilog, za Pranjkovića i Silića (2005) također ovo potonje, ali ujedno i modifikator.

Pored leme *uglavnom* u *Rječniku bosanskog jezika* (Čedić i dr. 2007: 1164) stoji gramatička odrednica “prilog”, a potom značenje: “u glavnim crtama, najvećim dijelom; najčešće; pretežno, ukratko”. Značenje je slično i u *Rječniku hrvatskoga jezika* (Anić 2006: 1651) – “**1. a.** u većini slučajeva; najčešće **b.** najvećim dijelom; pretežno **2.** u glavnim crtama; ukratko” – s tim da pored gramatičke odrednice “prilog” u zagradi stoji “čestica”. Zašto kažemo da je značenje – ako ovdje uopće možemo govoriti o značenju¹ – u ova dva leksikografska izvora slično umjesto isto? Razlog je način grupiranja “značenjskih” stavki: kod Čedića i dr. “u glavnim crtama” stoji *uz bok* s “najvećim dijelom”, a kod Anića s “ukratko”; Čedić i dr. uz “najčešće” ne stavlju pandan, a Anić stavlja, i to “u većini slučajeva”; Čedić i dr. “pretežno” izjednačavaju sa “ukratko”, a Anić s “najvećim dijelom”. Anićevi parovi čine nam se logičnijim i za njih se u nastavku opredjeljujemo te ih argumentiramo primjerima.

Smatramo da smo prethodno kazanim indirektno ali hotimično obznanili zašto je u naslovu rada uz *uglavnom* stavljenia odrednica “riječ”: time smo ustvari izbjegli isticanje gramatičkog statusa jer njime ćemo se upravo pozabaviti. Kako vidimo, u lingvističkoj literaturi bosanskoga, hrvatskoga i srpskoga jezika riječ *uglavnom* oscilira između dva pola – priloga i čestica. U leksikografskoj literaturi osim neusaglašenosti oko gramatičke odrednice zamjećuje se odsustvo opisa značenja, a umjesto njega daje se (neiscrpan) popis funkcionalnih sinonima. Međutim, odmah treba istaknuti da tematizirana riječ nije u tom smislu specifična, tj. usamljena: čitavo mnoštvo indeklinabilnih riječi “bori” se s problemom nesvrstanosti i nedefiniranosti. Taj problem ima

¹ Riječi poput *uglavnom* iznimno je teško značenjski opisati budući da se radi o krajnje apstraktним jezičkim jedinicama, koje zapravo usmjeravaju tumačenje konkretnih(jih) jezičkih jedinica. Tačnije rečeno, opis njihovog značenja u suštini je opis njihovih funkcija (upravo je to razlog zašto su *uglavnom* i njemu slični jezički entiteti “osuđeni” na konstantno osciliranje između leksičkog i gramatičkog statusa i zašto se u rječnicima namjesto opisa značenja susreće pobranje njihovih funkcionalnih sinonima; up. Kordić 2002: 9 te Karlić i Tušek 2013: 208). Da stvar bude još komplikiranija, ta “značenja” nisu izoštrena, odnosno potencijalna su, tako da u različitim kontekstima različito provijaju i djeluju.

dva uzroka: prvi, još uvjek nije postignut konsenzus šta su to čestice (kriterij “čestica je sve ono što nije nije nijedna druga vrsta riječi” nije i ne može biti održiv) i kako ih razgraničiti od priloga; drugi, još uvjek nije “ozakonjena” i detaljno opisana funkcionalna kategorija diskursnih označaka.

Po našem mišljenju najbolju definiciju čestica dao je Tekavčić (1989: 183–184): “Posebna kategorija riječi, sa semantičke strane prvenstveno pragmatičkoga značenja, a sa sintaktičke strane površinski predstavnici, koncentrati, a to znači zamjenice (naravno, ne u anaforičkom smislu), jednoga potpunog iskaza na razini semantičke dubinske strukture, koji na površini mogu biti samostalni konstituenti rečenice ili determinanti drugih konstituēnata.” Ovu opširnu, ali detaljnu definiciju ponudio je i u skraćenoj verziji: “pragmatičke rečenične zamjenice” (*ibidem*). Silić (2006) je donekle sličnog mišljenja: njegov pojam modalnih riječi podudaran je s Tekavčevićevim shvatanjem čestica. Naime, Silić za priloge kaže da su to punoznačene riječi koje daju podatak o načinu vršenja radnje glagola i kao takve su riječi s vlastitim naglaskom, bile u antepoziciji ili postpoziciji. Za razliku od njih čestice su suznačne jer ističu neku drugu riječ u iskazu (obično onu kojoj su distribucijski najbliže, odnosno onu koja im se nalazi s desne strane, bila ona glagol ili neka druga vrsta riječi) na koju onda biva usmjereno prozodijsko središte. No, njih valja razlikovati od modalnih riječi, koje iskazuju odnos prema sadržaju iskaza, ali iskazni naglasak zadržavaju na sebi jer su zapravo iskaz unutar iskaza (Silić 2006: 211–213). Mrazović (2009) priloge i partikule razgraničava na osnovu sljedećih kriterija: 1. prilozi se obično prilažu glagolima kako bi precizirali glagolsku radnju, a partikule se odnose na neku drugu vrstu riječi ili se, još češće, odnose na cijelu rečenicu i nju modificiraju; 2. prilozi odgovaraju na pitanja kada?, kako?, gdje?, koliko?, a partikule ne mogu biti odgovor niti na jedno od njih, već samo na “da-ne” pitanja; 3. prilozi se negiraju skupa s glagolima koje pobliže određuju, a partikule se uopće ne mogu negirati (ali se mogu javiti u negiranom obliku, s tim da se u tom slučaju negacija ne prenosi na glagol); 4. prilozi u rečenici obično imaju službu priloških odredbi, partikule uopće nemaju sintakšku funkciju jer su one jedinice suprasintakške razine (zato se i mogu transformirati u nadređenu rečenicu) (up. Mrazović 2009: 467 i 468).

Kada bi se pojmu rečenični članovi pridružio pojam nadrečenični članovi, tj. – između ostalog² – diskursne označke, ono što tradicionalni gramatičari nazivaju gramatičkim viškom napokon bi obznanilo svrhu svoga postojanja.

2 Vokativ, također, još uvjek nije smješten u neki funkcionalni razred.

Diskursne oznake moguće je definirati kao neobavezne sastavnice iskaza koje služe kao instrumenti u procesu “pregovaranja” oko njegova smisla na način da svojim prisustvom nenametljivo nude suptilne sugestije kako ga valja protumačiti u odnosu na lokalni (tekstni) i globalni (situacijski i enciklopedijski) kontekst te mu time automatski stavljaju “etiketu” diskursne pripadnosti. U službi subjekta, npr., obično su imenice, ali i druge vrste riječi mogu biti subjekti: isto tako, u ulozi diskursnih oznaka prototipno su čestice, ali službovati kao čestice mogu i druge vrste riječi i rečeničnih skupova, koje tada svoje leksičko značenje zamjenjuju instruktivnim³. Diskursne oznake jednostavno je prepoznati na osnovu jednoga funkcionalnog i jednoga formalnog obilježja, a to su: 1. signaliziranje ko(n)tekstualiziranosti – kontekstualne uključenosti rečenice i kontekstualne pripadnosti iskaza; 2. gramatička i semantička opcionalnost – budući da su diskursne oznake sintaksički i semantički samostalni elementi u rečenici (a ne njezini konstituenti), njihovo je prisustvo u iskazu fakultativno, što znači da zbog njihove eventualne redukcije neće trpjeti ni rečenično ustrojstvo niti propozicijski sastav. Palić (2012) smatra da za ovo postoji samo jedno logično objašnjenje: ukrštanje dvaju govornih činova u rečenici kao linearnej jedinici. Naime, govorni čin kojem pripada glavna rečenica isprepliće se s diskursnom oznakom kao “eksponentom paralelnoga govornog čina”, tako da se ta dva govorna čina ostvaruju simultano u linearном ostvarenju rečenice (intonacijske pauze sredstva su njihove gramatičke demarkacije). Ovaj postupak motiviran je pragmatički: ako govornik glavnom obaviještu rečenice (primarna informacija) nije u stanju prenijeti sagovorniku namjeravanu poruku, on će posegnuti za “pragmatičkim umetkom” čija je uloga dodati naknadnu obavijest (sekundarna informacija) za kojom osjeća komunikacijsku potrebu i na taj način osigurati cjelovitost rečenične poruke (ibid. 57-66). Prozodijska neovisnost (u smislu ogradijanja od ostatka iskaza intonacijskim lomovima) i distribucijska mobilnost (savršeno uklapanje u inicijalnu, medijsku i finalnu poziciju) dodatna su formalna obilježja diskursnih oznaka, ali njih posjeduju samo prototipni i njima bliskiji članovi kategorije.

3 Instruktivno i(l) proceduralno značenje nije povezano s uvjetom istinitosti iskaza, već se na njemu temelji izvođenje inferencija koje pomažu u procesuiranju iskaza (up. Sperber i Wilson 1995: 12–13). Znači, riječi koje imaju ovu vrstu značenja ustvari predstavljaju upute za obradu konceptualnog prikaza jezičkog iskaza (Blakemore 2002, cit. u Vickov 2010: 102). Pojedine riječi primarno imaju instruktivno značenje (npr. čestice), dok ga druge (npr. glagoli, prilozi) sekundarno razvijaju pod uticajem pragmatikalizacije.

Uglavnom je po našemu sudu čestica⁴ u službi diskursnih oznaka, a za to imamo mnoštvo potvrda: ortografski i ortoepski može biti zasebna, distribucijski nesputana, sintaksički i semantički proizvoljna, značenjski neizoštrena i stoga multifunkcionalna. Osim tih formalnih potvrda, imamo i funkcionalnu: govornik njome usmjerava sugovornikovu interpretaciju svog iskaza.

2. VIŠESTRUKA MODIFIKATORSKA SLUŽBA ČESTICE *UGLAVNOM*

Čestica *uglavnom* prvenstveno ima ulogu modifikatora⁵ – dodaje se riječi, spoju riječi ili pak cijeloj rečenici kako bi modificirala “njihov sadržaj po stupnju njegove semantičke ili komunikacijske aktualiziranosti” (Palić 2003: 99). Naime, čestica *uglavnom* gradira⁶ ono na šta se odnosi slabeći mu osnovnu i početnu predodžbu. Jednostavno rečeno, služi kao sredstvo “semantičke restrikcije” (ibidem). Objasnimo to na sljedećem primjeru:

- (1) *U Bosni i Hercegovini je u jutarnjim satima bilo **uglavnom** oblačno vrijeme sa slabom kišom ili snijegom.*⁷

Osnovna predodžba prethodne rečenice glasi: u BiH je u jutarnjim satima bilo oblačno vrijeme sa slabom kišom ili snijegom. Međutim, modifikator *uglavnom* implicira postojanje nekog ostatka, izuzetka: u pojedinim dijelovima BiH ipak nije bilo oblačno vrijeme sa slabom kišom ili snijegom. Taj ostatak/izuzetak daleko je manji, pa ga govornik smatra zanemarljivim i poseže

4 U kategoriji čestica razlikujemo dvije potkategorije: čestice u užem smislu (npr. *da*, *ne*, *zar*, *li...*) i modalne riječi (npr. *nažalost*, *zaista*, *čak*, *makar...*). Prve služe za iskazivanje rečenične modalnosti, a druge za iskazivanje voluntativne modalnosti i modalnosti vjerodostojnosti (samo potonje vrše funkciju diskursnih oznaka). O sve tri vrste modalnosti vidjeti više u Sesar (2001).

5 Riječ koja služi da u semantičkom potencijalu druge riječi aktivira i aktualizira jedno od latentno prisutnih identifikacijskih obilježja, a isključi ostala u lingvistici se zove modifikatorom (up. Palić 2012: 51). Modifikatori su najčešće atributi i apozicije, ali mogu biti i diskursne oznake. Modifikatori kao diskursne oznake pomažu govorniku da sugerira sugovorniku kakav afektivni odnos ima prema onome o čemu se u iskazu priopćuje i time modificira čitav iskaz ili neki njegov dio, a sve to ne bi li *akceptuaciju* i interpretaciju informacije koju u njemu nudi usmjerio u željenome pravcu (up. Pranjković 2008: 242).

6 Ovom prilikom citirat ćemo jednu zanimljivu Bagićevu bilješku o gradaciji iz Vrijenca (409): “Gradacija prepostavlja jedinstvenost i nepredvidivost individualnoga govornog čina. Njome se iskazuje govornikova subjektivnost, ona ritmizira i semantički nijansira iskaz.” Mislimo na gradaciju u ovom smislu.

7 Modifikator *uglavnom* i njegovi funkcionalni sinonimi gotovo su neizostavni elementi meteoroškog diskursa (ponekad zbog nepouzdanosti, a vrlo često zbog nepreciznosti u definiranju lokaliteta pojavljivanja određenih atmosferskih pojava).

za generalizacijom. No, on ipak osjeća obavezu da svoga sugovornika o tom uopćavanju izvijesti. Dakle, *uglavnom* prepostavlja i naglašava većinsku za-stupljenost (ne)čega, ali ne i apsolutnost. Time zapravo “prigušuje” ilokucijsku komponentu iskaza u kom se našao.

Kad se *uglavnom* odnosi na smisao cijele rečenice (tj. na iskaz), pojav-ljuje se ili u medijalnoj ili u finalnoj poziciji: u parentetskoj poziciji “prekida iskaz kako bi usmjerio pažnju na ono što slijedi”, na nastavak iskaza, dok u završnoj poziciji djeluje dojmljivo kataforički (up. Watts 1988, cit. u Nigoević 2011: 134). Bilo kako bilo, u finalnom položaju ima “karakter zasebne tonske cjeline”, zbog čega se odvaja od ostatka iskaza – “u pismu zarezom, a u govoru intonacijskom stankom” (up. Schourup 1999, Hansen 1997 i Lenk 1998, cit. u Nigoević 2011: 131), a u medijalnom položaju može biti intonacijski odjelit, ali i ne mora (ovisno o govornikovo odluci da li da ga /ne/ istakne):

- (1a) *U Bosni i Hercegovini je u jutarnjim satima bilo **uglavnom** oblačno vrijeme sa slabom kišom ili snijegom.*
- (1b) *U Bosni i Hercegovini je u jutarnjim satima bilo, **uglavnom**, oblačno vrijeme sa slabom kišom ili snijegom.*
- (1c) *U Bosni i Hercegovini je u jutarnjim satima bilo oblačno vrijeme sa slabom kišom ili snijegom, **uglavnom**.*

Međutim kad se *uglavnom* odnosi samo na jednu riječ ili spoj riječi, ne posjeduje svojstvo distribucijske mobilnosti, a prozodijsku samostalnost obič-no nema (2), ali je može imati (2a):

- (2) *U BiH sutra će biti hladno vrijeme i **uglavnom** bez kiše.*
- (2 a) *U BiH sutra će biti hladno vrijeme i, **uglavnom**, bez kiše.*

Modifikator *uglavnom* odnosi se na sintagmu *bez kiše* i slabi njenu katego-ričnost: na većinskom području BiH sutra neće biti kiše, ali će negdje ipak kišiti. No, ako *uglavnom* stavimo u finalnu poziciju, njegov djelokrug proširuje se na cijeli iskaz i interpretacija ide u drugom smjeru – negdje u BiH neće biti hladno; negdje će biti i kiše:

- (2b) *U BiH sutra će biti hladno vrijeme i bez kiše, **uglavnom**.*

U dosadašnjim primjerima *uglavnom* narušava količinsku⁸ (sve)obu-hvatnost određenog entiteta u iskazu i u tom slučaju može se supstituirati funkcionalnim sinonimom *pretežno*:

⁸ Količina u smislu pojma koji označava “svojstvo veličine, mnoštva, proširenosti, stupnja rasprostranjenosti u prostoru; kolikoća, kvantiteta” (HJP).

(1d) *U Bosni i Hercegovini je u jutarnjim satima bilo pretežno oblačno vrijeme sa slabom kišom ili snijegom.*

(2c) *U BiH sutra će biti hladno vrijeme i pretežno bez kiše.*

U iznimnim slučajevima, s istim pragmatičnim učinkom, može biti zamjenjen sa *gotovo* i *skoro*, kao u sljedećem primjeru:

(3) *Za njega važi uglavnom sve što i za ostale.*

(3a) *Za njega važi gotovo/skoro sve što i za ostale.*

Ova supstitucija moguća je iz razloga što je ostatak na koji svojim prisutvom aludira *uglavnom* proporcionalan nedostatku koji prepostavlja *gotovo*.

Uglavnom može uticati i na vremensku dimenziju određenog entiteta u iskazu tako što pretpostavlja izvjesne prekide u učestalosti neke pojave. Tada se umjesto *uglavnom* može upotrijebiti *većinom* i *u većini slučajeva*:

(4) *Izvršna vlast uglavnom je bila sprovodnik interesa nekolicine.*

(4a) *Izvršna vlast većinom/u većini slučajeva bila je sprovodnik interesa nekolicine.*

3. KONEKTORSKA SLUŽBA ČESTICE *UGLAVNOM*

Upravo smo konstatirali, objasnili i potkrijepili primarnu funkciju čestice *uglavnom*, no ona može imati i konektorsku ulogu. Štaviše, može igrati ulogu čak nekoliko vrsta konektora.⁹ I što je još zanimljivije, konektor *uglavnom* napravio je “preregistraciju” iz razgovornoga stila – u kom mu je ishodište – u naučni stil.

Uglavnom u frontalnoj poziciji iskaza (odvojen zarezom od ostalih njegovih članova i elemenata) prije svega najavljuje neku vrstu rezimea. Govoreći rječnikom teorije relevantnosti, govornik uz pomoć *uglavnom* sugerira onu inferenciju koja najpreciznije odražava njegov smisao kako bi suzio mogući

9 Za nas su konektori vezni elementi na nivou diskursa koji doprinose njegovoj kohezivnosti i koherentnosti tako što uspostavljaju i reguliraju kataforičko-anaforičke relacije među njegovim konstituentima (iskazima, manjim ili većim dijelovima, cjelinama). Iskaz koji započinje nekim od konektora zapravo se nadovezuje na prethodni kontekst, a priroda tog nadovezivanja može biti raznovrsna. Konektor kao član “porodice” diskursnih oznaka s ostalim njenim članovima dijeli sljedeći “genetski materijal”: prozodijsku i sintaksičku odjeljivost od ostatka rečenice, formalnu invarijantnost i semantičku nespecifiranost (up. Erben 1980: 178, cit. u Džanko 2010: 17). Unatoč svemu tome, konektori nisu redundantni jer imaju ključnu ulogu u razvijanju diskursne progresije. Osim toga, oni zastupaju govornikovu procjenu uloge koju iskaz (čiji su dio) ima u sklopu diskursa (čiji je on dio), a njome se recepipient služi kao orientirom u interpretaciji. U tome se ogleda njihova interakcijska funkcija.

kontekst i time ograničio moguće interpretacije (up. Vickov 2011: 272). Tako *uglavnom* uvodi iskaz koji ne donosi nikakvu novu obavijest, već samo sažimlje mnoštvo informacija ponuđenih u prethodnom segmentu diskursa i nudi ih u pojednostavljenoj, skraćenoj verziji (u kojoj je “boldirana” srž poruke), čime onaj kome je upućen biva pošteđen kognitivnog napora da sam prebira po informacijama i rangira ih po kriteriju važnosti:

- (5) *Inspiraciju za svoje stvaralaštvo, poput mnogih umjetnika, nalazio je u prirodi: jednom su to bile vodenice sa zapjenušanom vodom, drugi put kuća sa plastom sijena iz rodnog Arilja, zatim vesela stada ovaca, ali i mrtve prirode sa domaćom rakijom, slaninom i bijelim lukom na stolu... Uglavnom, motivi iz Arilja – to mora da je neki veliki grad, čim otadžbini daruje toliko branilaca, jer je barem četvrtina oficirskog kadra u kasarni dolazila iz tog mjesta u Srbiji – iz zavičaja kojeg svaki pravi umjetnik, ma gdje da ga život baci, nosi u srcu.* (SS 461)

Kao što vidimo u prethodnom citatu, *uglavnom* uvodi (polu)iskaz koji čitav niz stavki pobrojanih u prethodnom iskazu svodi pod zajednički nazivnik: *motivi iz Arilja*. Drugim riječima, iskaz s diskursnom oznakom *uglavnom* je zapravo svojevrsna parafraza u vidu koncizne interpretacije onog što je kazano ranije¹⁰ (u tome se ogleda govornikov interes i želja da se pospješi komunikacija) i on postaje osnova za daljnji tok diskursne radnje. U tom slučaju *uglavnom* može biti supstituirano tipičnim reformulatorima kakvi su, na primjer, *drugim riječima, to jest* ili pak kompresivnim reformulatorima poput *ukratko, jednom riječju, jednostavno rečeno* (up. Nigoević 2010).

Uglavnom može biti i dijelom iskaza ili diskursnog segmenta koji se može shvatiti kao svojevrsni zaključak¹¹ onoga što je u diskursu prethodilo. U tom slučaju umeće se kao dio argumentacijske strategije, što je slučaj u sljedećem primjeru:

- (6) *Ono što je inspirativno u ovom performansu je to što on na ujedno refleksivan i neposredan umjetnički način eksplisira napetost između tijela i odjeće, ali i mnogo suptilniju napetost između tjelesnosti i golotinje.*

Uglavnom, smatram da izvedba tjelesnosti i golotinje – kako kod navedenih umjetnika, tako i kod nekih drugih na koje se ovdje nisam

10 Ili se reklo implicitno.

11 Zaključak u užem smislu, tj. zaključak ≠ posljedica.

mogao osvrnuti – naglašava dvije tendencije svojstvene suvremenoj umjetnosti uopće.

Prva od tih tendencija je (...).

Druga tendencija (...). (ZRTF108)

No, zaključak ovdje nema ulogu završne “kadence”. Naprotiv, on doista predstavlja ideju koja se iskristalizirala na osnovu prethodno izrečenog, ali s druge strane predstavlja i otpočinjanje jedne nove etape koju valja razraditi.

Konektor *uglavnom* može govorniku pomoći da s uvoda prijeđe na glavnu temu:

(7) *Bezdržavinska zaloga na pokretnim stvarima u BiH*

Potrebno je naglasiti da u praksi ne postoji takvo sredstvo obezbjeđenja koje bi zadovoljno, riješilo sve probleme na obostrano zadovoljstvo, a koji se tiču sigurnosti i povjerilaca i dužnika kao i sigurnosti trećih lica. Uglavnom, kad se tiče bezdržavinske zaloge na pokretnim stvarima u BiH u posljednje vrijeme su rađeni projekti pravne reforme, a u cilju tehničke pomoći BiH, radi podsticanja i unaprijeđenja privatnog sektora. (ZRPF588)

Srećemo ga i u onim kontekstima koji obiluju štokakvim detaljima ne toliko važnim da bi govornik za njih tražio mjesto u kompoziciji diskursa, ali ipak smatra neophodnim obznaniti svome sagovorniku njihovo postojanje i – implicitno – nerelevantnošću opravdati njihovo izostavljanje. Sve to može učiniti jednom riječju koju će pozicionirati na početak svoga iskaza i time dati do znanja da su dva diskursna segmenta povezana jednim prešutnim ili skraćenim segmentom, odnosno da se kroz sva tri provlači ista tema¹² koja u jednom momentu (obično negdje na pola puta) ponire i ponovo izvire na površinu. Kratko rečeno, *uglavnom* nerijetko uvodi segmente koji predstavljaju vraćanje na glavnu temu, koja je – nakon duže ili kraće digresije¹³ – bila stavljena “na čekanje”:

(8) *Ko ne vjeruje u ove moje zaključke, neka prati odbranu velikosrpskih predvodnika genocida i ratnih zločinaca nad našim narodom u minuloj agresiji, gdje se njihova odbrana i danas – posebno dok je trajalo suđenje Miloševiću – poziva na postojanje islamskog funda-*

12 Ovdje na temu gledamo kao na “jezgro sadržaja” nekog teksta, a pod sadržajem teksta mislimo na “slijed misli koji se odnosi na jedan ili više predmeta” (Glovacki-Bernardi 2004:49).

13 Ili samo pomisli da se napravi digresija.

mentalizma u Bosni i Hercegovini i navodne Alijine težnje da stvori Islamsku Republiku ovdje, od koje se bosanski Srbi navodno brane! A ima i drugih izvora kontaminiranih komunističkim fabrikacijama iz 1983., za šta sada nemamo vremena. Uglavnom, dok su "naši" komunisti ovdje izmišljali Islamsku Republiku, u Beogradu su se u to vrijeme, dok su oni bili na vlasti, oštigli noževe i širila diplomatska mreža za stvaranje Republike Srpске – te tvorevine koja je nastala na dva, međusobno povezana, "ideološka izvora za vođenje genocida nad muslimanima Balkana" – da se poslužim riječima prof. Mustafe Imamovića. (ZRFIN31)

Diskursna oznaka *uglavnom* u ovoj ulozi može biti zamijenjena sa *bilo kako bilo* ili pak sa diskursnom oznakom *u svakom slučaju* ako se ima namjera zatvoriti aktuelna tema. U razgovornome stilu bosanskoga jezika umjesto ovo-ga "narativnog" *uglavnom* može se čuti *hele(m) (nejse)l*¹⁴ ili pak (*haj*) *nebitno (sad)*.

3. 1. Poštupalica *uglavnom*

Da bismo određenu jezičku jedinicu proglašili poštupalicom, ona treba imati sljedeće karakteristike: semantičko pražnjenje, sintaksičku samostalnost, modalno-ekspressivnu vrijednost te spontanost, neestetičnost i frekventnost upotrebe. Većina pobrojanih značajki nije relevantna u situaciji kad jedan konektor treba "ovjeriti" kao poštupalicu zato što su u ulozi konektora pretežno značenjski "isprazne" riječi, koje nisu članovi rečeničnoga ustrojstva, njihova – i općenito – (ne)estetičnost stvar je subjektivne procjene i mnoštva socijalnih faktora, a u njihovoj upotrebi ogleda se govornikova želja da pospješi komunikaciju. S druge strane, preučestala i nesvjesna ili svjesna a nekontrolirana primjena određenog konektora nedvosmislen je signal njegovog "poštupaliziranja". Prema tome, ako govornik nije u stanju "držati pod kontrolom" frekventnost pojavljivanja konektora *uglavnom*, pa (su)govornik stiće dojam da je njegov govor prezasićen tim konektorom, možemo slobodno govoriti o poštupalici *uglavnom*. Međutim, zbog mnogovrsnih uloga koje *uglavnom* vrši u međuljudskome jezičkom sporazumijevanju (naročito uloga veznog sredstva), ono se neće nužno doživljavati kao komunikacijski teret jer je koliko-toliko

14 Uz višerječnu natuknicu *hele nejse* Jahić (2011: 164) u svome rječniku stavlja stilsku odrednicu *razg.*, a namjesto značenja sljedeće: "kako bilo da bilo, uglavnom, kako mu drago, kako već bude [~, ja ti se vratim kući. – lok. prip.]".

svrshodno, za razliku od nekih drugih jedinica poput *onaj/ovaj, znači* (v. i up. Badurina i Matešić 2013: 17 i 18)...Vidimo to u sljedećem primjeru:

(9) *Zamisli, srele smo se jučer u marketu nakon sto i više godina, ali za nju vrijeme ko da je stalo: nigdje bore, nigdje grama sala... Uglavnom, odmah ja nju pozovem da odemo popiti kafu (znaš da onđe pored kasa ima onaj mali kafić). Pristane ona iste sekunde, ko da je jedva čekala da ja napravim prvi korak jer se, jadna, morala nekom istresti. Uglavnom, neš vjerovat, muž ju je varao s nekom matorom na poslu. Zamisli, nju onakvu! Pa ja stvarno ne znam što ti muškarci uvijek preko friškog hljeba išću pogače. Uglavnom, ona je sad tu, djeca su pripala njoj (ja kažem na grbaču), pa se ti, Amra, bakći s njima i još ganjaj dasu za alimentaciju. Ma fuj!*

Poštapolica *uglavnom* nije isključivo vezana za govoreni plan jezičke realizacije jer se, naprimjer, iz usmene konverzacije obavezno preslikava u *chat* komunikaciju.

4. INTERAKTIVNA SLUŽBA ČESTICE *UGLAVNOM*

Posebnu vrstu interaktivnih oznaka¹⁵ čine tzv. početni potezi (engl. *gambits*), koji služe za uvođenje onoga što govornik ima reći ili pak signaliziraju njegovu želju da preuzme riječ u konverzaciji (Keller 1979: 219 i 220). Kad diskurs (tj. konverzacija) ili neki njegov dio (tj. iskaz, replika, konverzacijski obrazac) počinje nekom interaktivnom oznakom ovog tipa, ona obično sugerira oklijevanje i neodlučnost kako započeti jer “teško je početi početak”. S druge strane, katkad može signalizirati odvažnost i odrješitost, koje ne podnose opširne uvode i naprosto zahtijevaju hitan prelazak na stvar, a “oznake žurnosti započinjanja” im tu izlaze u susret (Bolden 2006: 663). Riječ *uglavnom* može biti jedna od potonjih: dolazi kao svojevrsni introduktiv, koji poziva sugovornika na pažnju istovremeno upućujući “na činjenicu da je ono što

15 “Svaki diskurs, kao osobit, specijalizirani vid uporabe jezika (Van Dijk 1997: 2–4) sadrži specifične signalne, interakcijske elemente kojima se održava diskursni tok”, a “koja se isključuju iz formalno-gramatičkih modela” iako “u konverzacijskoj interakciji imaju svoju funkciju, najčešće u doprinisu koherentnosti i koheziji” (Aljukić i Kurtić 2013: 511). Ta(kva) jezička sredstva nazivamo interaktivnim oznakama (termin vezujemo za Borderiu 2006) i smatramo ih podvrstom diskursnih oznaka sa dominantnom “interakcijsko-strategijskom funkcijom”. Pomoću njih regulira se tok konverzacije baš kao što saobraćajni znakovi reguliraju tok saobraćaja.

slijedi bilo govorniku na umu, da je namjeravao to iznijeti već neko vrijeme” i da će pokušati biti što koncizniji:¹⁶

(10) *Carstvo posveta i zanemarenih životinja*

Uglavnom. *Ovaj post odlučio sam posvetiti **zanemarenim i ugnjetavanim životinjama**. I to ne onim klasičnim, našminkanim, kravavim, oderanim i ugroženim kakve smo navikli viđati na društvenim mrežama i televiziji. Te životinje dobivaju dovoljno publiciteta, a i čitao sam neki dan da će dobiti 200 milijuna dolara u nasljedstvo od tvorca Simpsona koji umire od raka jetre. Sasvim dovoljno da osigura finu egzistenciju jednom polarnom medvjedu ili našminkanom majmunu, ako smijem primijetiti. Ali ne, ovaj post nije o njima. Ovim postom želim vam ukazati na one druge životinje koje su zanemarene i o čijim osjećajima nitko ne razmišlja...*¹⁷ BLOG

U primjeru 10 riječ *uglavnom* ne može biti konektor jer konektor nije samodovoljan za iskaz. Međutim, postavlja se pitanje kako je okarakterizirati kao jednu od interaktivnih oznaka kad se one obično javljaju u dijalogu. Vrlo jednostavno: internetski članci mogu se smatrati dijalogom u pravom smislu riječi zato što autori mogu dobiti povratnu informaciju od auditorija (npr. u vidu komentara podno objavljenog), ali bez nje autor “računa” na svoje onlajn sugovornike jer zna da njihove replike mogu biti prešućene, odnosno neverbalizirane. Citirana je objava replika, odnosno reakcija na neke ranije objave koje se ovim putem kritiziraju i parodiraju. Drugim riječima, ovdje se radi o *intertekstualnoj replici* i njenoj inicijatorskoj holofrazi *uglavnom*, koja u ovome konkretnom postu na neki način signalizira izmjenu govornih uloga (tzv. *turn-taking markers*).¹⁸

Uglavnom u ulozi interaktivna također se može “poštапalizirati” kako objašnjavaju Halupka-Rešetar i Radić-Bojanović (2014: 795): “...very frequently occurs as a signal of hesitation, when the speaker needs more time to think and plan the upcoming utterance, but does not want to lose his/her conversational turn.”

16 Cijeli pasus uporediti sa Nigoević i Nevešćanin (2011: 54 i 55).

17 Bold je autorov, a potcrtnato naše isticanje.

18 Citat je dio posta koji je tek jedan od mnoštva postova na blogu *Uglavnom*. *Najduže kratke priče ikad igdje*, od kojih svaki obavezno počinje interaktivnom oznakom *uglavnom* (karakteristika idiomista autora bloga) te ima kritizirajući, odnosno društveno angažirajući karakter. Ona tu, dakle, ima stilsku (signal originalnosti i izravnosti) te pragmatičku ulogu (signal kontinuiranog nadopisivanja bez pokušaja da se naprave lagahni prijelazi prilikom smjenjivanja misli).

5. ZAKLJUČAK

Upotreboom korpusne i metode analize razgovora (uobičajenih metoda jezičke pragme) došli smo do sljedećih nalaza: *uglavnom* je kao modifikator stilski neutralan, tako da ga srećemo u svim funkcionalnim stilovima; konektor *uglavnom* iz razgovornog je stila našao put čak do naučnoga stila; *uglavnom* je neosporan dokaz multifunkcionalnosti diskursnih oznaka – jedna te ista riječ može službovati u svim potkategorijama diskursnih oznaka.

Riječ *uglavnom* nastala je procesom srastanja prijedložno-padežnog izraza *u + glavnom*. U skoro svim domenama njezinoga djelovanja primjetno je provijanje konceptualnog značenja njenih sastavnica, što ide u prilog tezi da diskursne oznake (odnosno riječi u njihovoju službi) nisu u potpunosti desemantizirane: kad se pojavljuje u ulozi modifikatora, *uglavnom* predstavlja “ostvarenu glavnicu”; kad vrši funkciju konektora, stavlja akcenat na ono što je najbitnije: sažetak, zaključak, glavna tema (tj. prelazak ili povratak na nju); kad postane poštupalicom, odašilje dojam da je govornik iz mnoštva potencijalnih informacija selektirao samo glavne i jedino njih prezentira (a on zapravo samo nastoji ostaviti takav dojam); kad se ponaša kao interaktivna oznaka, signalizira da je važno otpočeti konverzaciju ili konverzacijiski obrazac čim prije i(li) kako-tako.

IZVORI

- ZRFIN – Bušatlić, Enes (ur.) (2009), *Zbornik radova Fakulteta islamskih nauka u Sarajevu 13*, Fakultet islamskih nauka, Sarajevo
- ZRPF – Čokić, Mirela i Jasmina Alihodžić (ur.) (2013), *Zbornik radova sa Međunarodne naučne konferencije "Javni i privatni aspekti nužnih pravnih reformi u BiH: Koliko daleko možemo ići?"*, Pravni fakultet Univerziteta u Tuzli i Centar za društvena istraživanja IBU (International Burch University), Tuzla
- ZRTF – Hošić, Irfan (ur.) (2012), *Zbornik radova sa Međunarodnoga naučnog skupa "Odjeća kao simbol identiteta"* (2011), Tehnički fakultet Univerziteta u Bihaću i Gradska galerija, Bihać
- SS – Visković, Velimir (ur.) (2008), *Sarajevske sveske 19-20*, MEDIACENTAR SARAJEVO
- HJP – Hrvatski jezični portal (<http://hjp.znanje.hr/>)
- BLOG - “Uglavnom. Najduže kratke priče ikad igdje”, 12. 11. 2014.
(<https://uglavnom.wordpress.com/tag/zivotinje/>)

LITERATURA

- Aljukić, Bernes i Emina Kurtić (2013), „Poštupalice u razgovornom bosanskom jeziku: pozicijska obilježja i funkcija poštupalica u konstrukcijskim komunikacijskim jedinicama”, *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovje* 39/2, 509-526
- Anić, Vladimir (2006), *Veliki rječnik hrvatskog jezika*, Novi Liber, Zagreb
- Badurina, Lada i Mihaela Matešić (2007), “Poštupalice pod povećalom: o jednoj posebnoj vrsti diskursnih oznaka”, u: Amira Turbić-Hadžagić (ur.), *Zbornik radova “Tuzla. Grad na zrnu soli”*, 9-25, Tuzla
- Barić, Eugenija, Mijo Lončarić, Dragica Malić, Slavko Pavešić, Mirko Peti, Vesna Zečević i Marija Znika (1997), *Hrvatska gramatika (II promjenjeno izdanje)*, Školska knjiga, Zagreb
- Blakemore, Diane (1998), “The context for so-called ‘discourse markers’”, u: Kirsten Malmkjaer i John Williams (ur.), *Context in Language Learning and Language Understanding*, 44-59, Cambridge University Press, Cambridge
- Bolden, Galina (2006), “Little Words that Matter: Discourse Markers ‘So’ and ‘Oh’ and the Doing of Other-Attentiveness in Social Interaction”, *Journal of Communication* 56, 661-688
- Čedić, Ibrahim, Hadžem Hajdarević, Safet Kadić, Aida Kršo i Naila Valjevac (2007), *Rječnik bosanskog jezika*, Institut za jezik, Sarajevo
- Džanko, Minka (2010), *Modalne partikule eben, halt i wohlu njemačkom i njihovi prijevodni ekvivalenti u bosanskom/hrvatskom/srpskom jeziku*, Bosansko filološko društvo, Sarajevo
- Erben, Johannes (1980), *Deutsche Grammatik: Ein Abriss*, Hüber, München
- Glovacki-Bernardi, Zrinjka (2004), *O tekstu*, Školska knjiga, Zagreb
- Halupka-Rešetar, Sabina i Biljana Radić-Bojanic (2014), “The discourse marker *znači* in Serbian: An analysis of semi-formal academic discourse”, *Pragmatics* 24/4, 785-798
- Hansen, Maj-Britt Mosegaard (1997), “Alors and donc in spoken French: A reanalysis”, *Journal of Pragmatics* 28, 153-187
- Jahić, Dževad (2011), *Rječnik bosanskog jezika (tom 3)*, Sejtarija, Sarajevo
- Karlić, Virna, Jelena Tušek (2013), “Čestice u nastavi južnoslavenskih jezika”, *Opera Slavica* 23/4, 208-214.
- Keller, Eric (1979), “Gambits: Conversational Strategy Signals”. *Journal of Pragmatics* 3 (3/4), 219-238
- Klajn, Ivan (2005), *Gramatika srpskog jezika*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
- Kordić, Snježana (2002), *Riječi na granici punoznačnosti*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb

- Lenk, Uta (1998), *Marking Discourse Coherence: Functions of Discourse Markers in Spoken English*, Gunter Narr Verlag, Tübingen
- Nigoević, Magdalena (2010), *Diskursne oznake u hrvatskom i talijanskom jeziku: Kontrastivna analiza* (doktorska disertacija), Sveučilište u Zadru
- Nigoević, Magdalena (2011), "Neka načela određivanja diskursnih oznaka", *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovje* 37/1, 121-145
- Nigoević, Magdalena i Ana Neveščanin (2011), "O inicijalnim diskursnim oznakama u hrvatskom i talijanskom jeziku", u: Renata Relja (ur.), *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Splitu* 4, 51-65, Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet
- Palić, Ismail (2012), "Da li je apozicija održiv sintaksički pojam?", *Pismo* 10/1, 44-68
- Palić, Ismail (2003), "O klasifikaciji nepromjenjivih riječi", *Pismo* 1/1, 93-102
- Pranjković, Ivo (2008), "Nepromjenjive riječi i gramatika", u: Tatjana Bečanović (ur.), *Zbornik radova "Njegoševi dani 2"*, 329-335, Filozofski fakultet, Nikšić
- Sesar, Dubravka (2001), "Modalni modeli u hrvatskom i drugim slavenskim jezicima", *Suvremena lingvistika* 1-2, br. 51-52, 203-218
- Schourup, Lawrence (1999), "Discourse Markers", *Lingua* 107, 227-265
- Silić, Josip (2006), *Funkcionalni stilovi hrvatskoga jezika*, Disput, Zagreb
- Silić, Josip i Ivo Pranjković (2005), *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*, Školska knjiga, Zagreb
- Sperber, Dan i Deirdre Wilson (1995), *Relevance: Cummunication and Cognition*, Blackwell, Oxford
- Tekavčić, Pavao (1989), "Prema kontrastivnoj pragmatici tzv. 'čestica' u hrvatskom ili srpskom i talijanskom jeziku", *Rad JAZU (knjiga 427)*, 127-194
- Watts, Richard J. (1988), "A relevance-theoretic approach to commentary pragmatic markers: the case of actually, really and basically", *Acta Linguistica Hungarica* 38, 1/4, 235-260
- Van Dijk, Teun A. (1997), *Discourse as structure and process*, SAGE Publications, London
- Vickov, Gloria (2010), "Terminološka previranja u teorijskom određivanju diskursnih oznaka", *Fluminensia* 22/2, 95-110
- Vickov, Gloria (2011), "Istraživanja diskursnih oznaka u govorenju na engleskom kao stranom jeziku (Discourse Marker Research in EFL)", u: Renata Relja (ur.), *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Splitu* 4, 271-289, Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet

THE MULTIFUNCIONALITY OF THE WORD *UGLAVNOM*

Summary

The aim of this paper is to establish that the word *uglavnom* has a controversial (morpho)syntactic status, as can be seen from its description in grammars, dictionaries and scientific articles about the Bosnian, Croatian and Serbian languages. Furthermore, this paper examines the fact that the word *uglavnom* is mostly neglected in syntactic descriptions of a sentence, while it is considered at the pragmatic level of sentence description. Finally, the pragmatic effects that can be achieved with the use of this word are described and exemplified.

Key words: *particles, polyfunctionality, modifiers, connectors, prop-words, interactive markers*

Amra MULOVIĆ

**REPETICIJA KAO PERSUAZIVNA STRATEGIJA
U POLITIČKIM GOVORIMA SVRGNUTIH PREDSJEDNIKA
BEN ALIJA, MUBARAKA I GADDAFIJA U JEKU
ARAPSKOG PROLJEĆA**

KLJUČNE RIJEČI: politički diskurs, politički govor, repeticija, persuaživna strategija, manipulacija, ideologija, analiza diskursa

Rad istražuje diskurs političkih govora Ben Alija, Mubaraka i Gaddafija, dugogodišnjih predsjednika arapskih država Tunisa, Egipta i Libije u jeku Arapskog proljeća. Govori koji su predmet analize tematski su i semantički organizirani u skladu s aktualnom političkom situacijom, pa je u tom smislu značajna veza između diskursne strukture i strukture političkog konteksta. Cilj rada jest da identificira i komparira diskursne strukture u kojima dominira repeticija kao persuaživna strategija, odredi funkciju, tipove i svrhu repeticije, te da otkrije političke i ideološke motive koji se kriju iza njene upotrebe. Ovi zadaci bit će realizirani u teorijskom okviru analize diskursa koja je potpomo-gnuta kritičkom analizom diskursa.

1. TEORIJSKI OKVIR I CILJEVI ISTRAŽIVANJA

S obzirom na to da su predmet ovoga istraživanja politički govor, u fokusu našeg zanimanja bit će politički diskurs koji predstavlja tip javnog diskursa, što ne isključuje činjenicu relativno čestog prožimanja diskursnih tipova u političkim govorima. Analiza diskursa ustvari je analiza jezika u upotrebi, jezika koji može ostvariti brojne komunikacijske funkcije, te se tako u okviru diskursnih studija govori o različitim tipovima diskursa. Mnogo značnost pojma *diskurs* ogleda se u različitim definicijama ovog fenomena. Studije analize diskursa danas mogu se svesti na dva osnovna pristupa diskursu – jedan koji se bavi analizom forme, značenja i strukture rečenica i teksta, i drugi koji se fokusira na kulturne, socijalne, političke i druge procese. Prvi

pristup diskurs predstavlja kao opis jezika na nadrečeničnoj razini (Brown and Yule 1989). Po drugom pristupu diskurs se određuje kao jezička dimenzija predstavljanja različitih aspekata društvenog života (Fairclough 1995), tj. jezik ostvaren u konkretnom kontekstu ili niz iskaza koji imaju značenje, snagu i utjecaj u društvenom kontekstu, tako da se diskursna analiza najbolje može prikazati kao veza između teksta i konteksta u kojem je tekst proizveden (Van Dijk 2008). Prema ovom drugom multidisciplinarnom pristupu, diskurs mora u najmanju ruku biti interpretiran u socijalnom, kulturnom i političkom kontekstu u skladu s pravilima koja oblikuju ljudski diskurs.

Između politike i upotrebe jezika postoji neposredna veza. Politika se kao univezalna sfera ljudske aktivnosti reflektira u jeziku, nerijetko moćnim i emotivnim terminima koje političari koriste kako bi kreirali i isprovocirali različite osjećaje, kao što su osjećaj solidarnosti, straha, mržnje, ponosa, sreće itd. Politika se može definirati kao borba za moć između onih koji su na vlasti i onih koji nisu, a željni su biti, ali i kao udružena strategija koju provode neke političke institucije u cilju rješavanja društvenih sukoba (Chilton 2004: 3). Ukoliko prihvativimo ovakvu definiciju politike, onda se politički diskurs može posmatrati kao institucionalizirani diskurs u kojem su strogo formalizirani iskazi i prakse etabliraju kao institucije. Mi ćemo politički diskurs posmatrati onako kako ga je odredio Van Dijk, kao dio javnog diskursa koji se odnosi na skup svih žanrova u politici ili na diskurs političara, a politički govor u osnovi kao žanr političkog diskursa (1998: 196). Politički govor može se šire definirati kao vještina usmenog strukturnog povezivanja koherentnog govora održanog o specifičnom društvenom ili političkom događaju kako bi poslužio određenoj svrsi i održanog specifičnom auditoriju (Reisigl 2008: 243).

Status i uloga govornika u odnosu na auditorij čvrsta je budući da govornik prenosi društveno značajne poruke. Predsjednički govorovi imaju cilj da u normalnim uvjetima prenesu određeni sadržaj svim članovima društvene zajednice jedne države. O kakvom god se političkom sistemu radilo, politički lideri igraju značajnu ulogu i koriste riječi kako bi uvjerili ljude i mobilizirali pristalice na političku akciju. Jezik je moćno oružje u stjecanju podrške javnosti i ima krucijalni značaj u političkom diskursu. Djelotvornost i uspješnost političke komunikacije, pa tako i govora, zasniva se na iznošenju retoričkih tehnika koje će potvrditi uspješnost govornika. U radu ćemo pokušat preko Aristotelovog modela retoričke komunikacije, i to onog immanentnog sredstva uvjerenja koje Aristotel naziva patosom, otkriti značajne obrasce političkog diskursa. Centralna tema našeg istraživanja jest upotreba repeticije, specifične retoričke karakteristike jezika i stila političkih govora, bez namjere da

pokrijemo sve njene aspekte. Cilj rada jest identificirati i komparirati diskursne strukture u kojima dominira repeticija kao retorička strategija, odrediti funkciju, tipove i svrhu repeticije, ponuditi moguće načine analize repeticije u političkom diskursu, odgovoriti na pitanje šta se želi postići repeticijom u govorima, tj. u što trebaju recipijenti povjerovati i kakve ideje i rješenja prihvati, te otkriti ideoološke motive skrivene iza upotrebe repeticije u govorima pokazujući društvene i političke različitosti među njima. Ovi zadaci bit će, kako je već rečeno, realizirani u teorijskom okviru analize diskursa potpomo-gnute kritičkom analizom diskursa (Van Dijk, Fairclough).

Analiza diskursa utvrđuje da je diskurs govornika oblikovan društvenim, političkim, kulturnim, ekonomskim i ličnim realijama. Dakle, u diskursu se reflektira ljudsko iskustvo, ali se u isto vrijeme utvrđuje da diskurs kreira značajna obilježja toga iskustva (Gee 2006). Kritička analiza diskursa ide dale i posmatra jezik u odnosu s društvom te ukazuje na odnose dominacije, moći i kontrole koji, manifestirani u jeziku, reproduciraju nejednakost i diskriminaciju (Van Dijk 2008). Prema Faircloughu, ovakva analiza podrazumijeva tri međusobno povezana procesa ili faze analize (analizu teksta ili opis, interpretaciju i društvenu analizu ili objašnjenje) koji se odnose na tri međusobno povezane dimenzije diskursa (tekst kao objekt analize, proces nastanka teksta i recepcija i društveno-historijski kontekst koji upravlja ovim procesom).¹ Uvijek se polazi od forme, začenja, rečenične strukture i funkcija, kako bi se prešlo na apstraktni nivo društvenih, političkih, kulturnih, kognitivnih procesa uz pomoć jezika koji može pružiti dublji uvid u ove procese. Dakle, neophodno je krenuti od teksta/govora, jer nam analiza korpusa nudi ključne podatke pri otvaranju novih perspektiva iz kojih je moguće posmatrati tekst.

2. KORPUS I DRUŠVENI KONTEKST ISTRAŽIVANJA

Korpus ovoga istraživanja jesu transkripti govora koje su predsjednici Tunisa, Egipta i Libije održali u jeku Arapskog proljeća, kako je nazvan val protesta u nekim dijelovima arapskog svijeta. Erupcija nemira, protesta, demonstracija, štrajkova i pobuna dovela je do rata u Libiji i revolucija u Tunisu i Egiptu. Arapsko proljeće počelo je decembra 2010. godine u Tunisu motivirano diktaturom, nezaposlenošću, siromaštvom, političkom i ekonomskom

1 Ovakav pristup osigurava više polaznih tačaka analize, omogućava opis označitelja od kojih je tekst izgrađen i analizu specifičnog izbora označitelja i struktura. S druge strane, zahtijeva analizu historijskih i društvenih uvjeta koji su povezani s tim izborom. Tako se potvrđuje teza kritičke analize diskursa da je tekst društveno reguliran diskurs i da su procesi njegove produkcije i recepcije društveno kontrolirani.

korupcijom i kršenjem ljudskih prava. Svrha političkih govora u vrijeme kriza obično je smirivanje nacije. Međutim, govorci za vrijeme Arapskog proljeća imali su drugačiji stil. U vrijeme unutrašnjih političkih nemira u političkim govorima kreira se novi koncept koji podrazumijeva djelimični otklon od standardnih fokusa političkih govora, otklon koji znači specifičnu formu "pregovora". Ne treba izgubiti iz vida činjenicu da je svaki politički koncept uvijek kulturno određen, društveno obremenjen, historijski uvjetovan, ideološki opterećen itd. Politički kontekst široko je polje na kojemu se politički iskaz ili govor situira kao jezičkim okvirima zatvoren diskurs koji referira na promjenljivu, neuhvatljivu i, u našem slučaju, stvarnost globalne ekonomske, sigurnosne i političke krize. Međutim, ne smije se zanemariti činjenica da u istoj mjeri lokalni kontekst utječe na leksički izbor govornika, diskursne strukture, stepen formalnosti govora i sl. Što se tiče diskursivne prakse, predsjednici, kao najistaknutiju članove društvene zajednice, uvijek imaju pristup različitim tipovima diskursa, kontroliraju i kreiraju njihov sadržaj tako usmjeravajući javno mnjenje.

Predmet analize bit će posljednji govor Zin El Abidina Ben Alija održan na tuniškom dijalektu 13. januara 2011. godine, dan prije nego što je Ben Ali prebjegao u Saudijsku Arabiju, zatim govor Hosnija Mubaraka održan 10. februara 2011. godine i govor Muammara Gaddafija mladima Libije poznat kao "Zenga" održan 22. februara 2011. godine ispred ruševina njegove kuće u Tripoliju.

Ben Ali bio je predsjednik Tunisa 23 godine. Za to vrijeme na Zapadu su ga smatrani učinkovitom utvrdom u borbi protiv islamskog ekstremizma. Tunižani su protestirali protiv nezaposlenosti, korupcije, sve većeg jaza između bogatih i siromašnih itd. Uprkos pokušajima da proteste uguši, morao je napustiti zemlju i pobjeći u Saudijsku Arabiju. U nekoliko sedmica tuniski protesti inspirirali su egipatsku i libijsku mladež. U Egiptu, na čijem je čelu stajao Mubarak od 1981. godine, protestanti su demonstrirali protiv korupcije, okrutne vlasti i političkog ugnjetavanja. Prije negoli se povukao, Mubarak je bezuspješno pokušao da pridobije mase ponudivši opsežne reforme, ali je već bio izgubio vjerodostojnost. Libija je u ovom kontekstu složenija politička priča u kojoj imamo Gaddafija na vlasti više od četiri decenije, borbu za vlast istočnolibijskih klanova i NATO, koji se u priču uključio u cilju zaštite naftnih izvora.

Promjenu žanra diskursa te promjenu načina na koji se diskurs ostvaruje pronalazimo u svim govorima.² Naime, sistem se više ne prikazuje moćnim

² Gaddafijeve govore donekle možemo smatrati izuzetkom jer je Gaddafi bio gorljiv, harizmatičan i vatreni govornik i u vremenu prije Proljeća.

i otpornim na svaku kritiku. Umjesto toga usvaja se novi leksikon izgrađen tako da odgovara masama, u kojemu se jasno uočava postepena promjena političkog konteksta od despotskog ka demokratskom. Govori se odvijaju u kontekstu historijski, kulturno, ideološki, prostorno, vremenski markiranim i u situacijama koje zahtijevaju djelovanje. Dakle, ne radi o apstraktnom diskursu, već se radi o govorima određene makrostrukture, govornicima koji iskorištavaju različite tehnike patosa da manipuliraju auditorijem prezentiranjem informacija na određeni način, uvjeravanjem auditorija u zasluge i pouzdanost, stvaranjem povjerenja, manipuliranjem efektom uzrok-posljedica. Mi ćemo se zadržati na primjerima repeticije kao izuzetno važanog dijela političke prakse koji ima emocionalnu, ritualnu, tekstualnu, persuazivnu funkciju i vezan je za patos.

3. REPETICIJA U POLITIČKOM DISKURSU

Analiza metoda političke komunikacije (analiza političkog diskursa) podrazumijeva analizu persuazivnih strategija, koje na onom svom kraju kontinuuma koji podrazumijeva intenzifikaciju uključuju, između ostalog, i tehnike repeticije. Prema Shunnaqu (1992: 32), repeticija se u arapskom političkom diskursu dijeli u tri kategorije: repeticija ugrađena u jezički sistem koja izvire iz sistema i nametnuta je gramatičkim pravilima,³ funkcionalna ili komunikativna repeticija i nepotrebna repeticija, tj. tautologija ili pleonazam, koja može biti dio iskaza kao signal pogrešnog stila. Iako se repeticija nerijetko smatra inherentnim svojstvom strukture arapskog jezika (Johnstone 1991), za leksičku će se repeticiju reći da nema samo kohezivnu funkciju, nego da je u službi kreativnosti i uzvišenog diskursa govornika (Holes 2004; Al-Khafaji 2005). Dakle, repeticija pored gramatičkih funkcija može imati persuazivne i emocionalne efekte na slušatelje (Mazraani 1993: 265-7; Johnstone 1994: 6).

U ovom radu značajna je funkcionalna, odnosno retorička repeticija, koja podrazumijeva specifično značenje koje leksička repeticija priziva u umu recipijenta ili semantički dodatak koji doprinosi emotivnosti jezika u ukupnoj organizaciji diskursa. Ta je repeticija sudbinski povezana s patosom. Može se reći da nismo ni emotivno dirnuti ako repeticija nije upotrijebljena u govoru. Međutim, treba imati u vidu da je repeticija efektna samo pod uvjetom da govornik poštuje retorički princip varijacija.

3 U ovu kategoriju repeticije Shunnaq (1998: 98) svrstava "morphological parallelism" ili repeticiju sufiksa budući da su "rod, broj, određenost i sufiks za ime relacije obrasci morfološke repeticije koje iziskuje sistem arapskog jezika".

Političari pribjegavaju repeticiji iz različitih razloga. Nerijetko ponavljaju ključne riječi teme kroz cijeli govor, pri tome koristeći interne tehnike repeticije. Ponavljanjem riječi, slogana, izraza, motiva poruke, političari se nadaju da će se oni urezati u pamćenje recipijenata. Repeticija se pri tome koristi kao glavna persuazivna strategija. Postavlja se pitanje koliko specifičnost političke situacije, kompleksnost društvenih zbivanja i kontekst novih kretanja i novog diskursa doprinose otklonu od standardnih retoričkih mehanizama i prisvajanju slobode u izboru najrazličitijih persuazivnih strategija. Katnić-Bakaršić (2012: 17) navodi da je persuazivnost “važan segment diskurzivne moći, tako da se uvijek treba analizirati koliko su argumenti ‘stvarni’, a koliko retorički obojeni, koliko su obećanja samo retorički činovi ‘zavođenja’ recipijenata, a koliko utemeljena u stvarnim budućim akcijama”. Iz istog razloga Fairclough (2001: 128) tvrdi da iskaz može biti iskren i manipulativan. Moć se u ovom kontekstu shvata kao sposobnost pojedinca da utječe na svoje okruženje, a moć, manipulativnost i “ideologičnost” jezika služe kao sredstva društvene kontrole.

Dolazimo do značajnog obilježja diskursa na kojemu insistiraju diskurzne studije, a naročito kritička analiza diskursa, a to je da niti jedan tekst nije ideološki neutralan, da je ideologija artikulirana u diskursu, ali može biti vješto skrivena (Van Dijk 1998). Kritička analiza diskursa bavi se načinom na koji govornici demonstriraju i ugоварaju moć. Pri tome oni biraju leksičke jedinice i gramatičke konstrukcije koje najbolje oslikavaju ideologiju. Kako je ideologija locirana u strukturi diskursa, ideološka značenja mogu se prepoznati u tekstu, načinu na koji je tekst strukturiran i izboru riječi. Repeticija je nerijetko upravo ideološki upotrijebljena u govorima kako bi se efektnije djelovalo na emocije slušatelja i time zadobilo njihovo povjerenje, a u svrhu postizanja političkih ciljeva.

4. REPETICIJA U PREDSJEDNIČKIM GOVORIMA U DISKURSU ARAPSKOG PROLJEĆA

Govorni politički diskurs zahtijeva afektivnog govornika koji posjeduje specifične glasovne kvalitete, karakterističnu facijalnu ekspresiju, posturalni i gestikularni sistem. Govornici, naročito u specifičnom vremenu tranzicije kakvo je Arapsko proljeće, drže govore koji se odlikuju spontanošću, tako da moraju kontrolirati efekte govora na recipijente, planirati iskaz prateći reakcije auditorija. Repeticijom se ne privlači samo pažnja slušatelja, već se kreira

osjećaj povezanosti između govornika i auditorija, osjećaj zbližavanja, pripadanja istoj zajednici, porodici.⁴

U predsjedničkim govorima koji su predmet analize repeticija se realizira formalnom repeticijom riječi, fraza, rečenica i struktura kroz reduplikaciju, anaforu, polisindeton, paralelizam i suptilnom semantičkom repeticijom, kao što su sinonimija ili hiponimija. U okviru formalne repeticije može se izdvojiti morfološka repeticija, koja podrazumijeva repeticiju korijena i morfološkog obrasca ili paradigme i cijele riječi, te repeticija sintaksičkih struktura, koja je retorički interesantna samo ukoliko je potpuna.

Osnovni semantički doprinos repeticije jest naglašavanje, a na nivou teksta repeticija ima izrazrazitu kohezivnu funkciju. Ove dvije funkcije izuzetno su značajne za persuazivnu sferu govora. Uobičajena je upotreba repeticije u političkim govorima u cilju snaženja različitih političkih ideja i u funkciji različitih ideooloških strategija te zbog brojnih stilskih potencijala koje ona ima. Repeticija se tako koristi u svrhu optičivanja i poricanja, pozivanja, okrivljavanja, priznavanja društvene zbilje, naglašavanja ličnih doprinosa, opravdanja, obećavanja reformi i promjena, ali i uvjeravanja, nade, slave, ujedinjavanja itd.

4.1. Repeticija kao strategija isticanja pozitivne slike o sebi

U političkim govorima govornici često koriste tehnikе svjedočenja u kojima obično podastiru pred recipijente listu postignuća ističući pozitivnu sliku o sebi. U ovakvim isповijestima nerijetko se uočavaju intertekstualne referenze na slavnu prošlost, historijske izvore, katkada religijske tekstove, čime se neutralnost riječi potire, a njihova manipulativnost maksimalno iskorištava. Ovakvi iskazi postižu komunikacijski cilj upotrebom ličnih zamjenica koje, osim što u repetativnoj strukturi teksta služe kao referentni povezivači i konektori, signaliziraju uloge participanata u govornom događaju. U narednim primjerima strategija isticanja pozitivne slike o sebi u specifičnom društvenom kontekstu realizira se putem repeticije različitih tipova ličnih zamjenica:

4 Kuhl i Anderson (2011: 271) tvrde da je repeticija strategija koja olakšava pristup ljudima tako što će se djelovati na njihovu implicitnu memoriju zato što ona gotovo uvijek poboljšava dugoročno pamćenje ili, u najgorem slučaju, nema nikakvog učinka. Međutim, oni dalje navode da nije uvijek takav učinak repeticije. Naime, pretjerana, konstantna repeticija ne poboljšava uvijek memoriju, nego, naprotiv, ukida pozitivan učinak kratkih perioda repeticije na dugoročnu semantičku memoriju. Kako se recipijent pita koji su skriveni ciljevi pretjerane repeticije.

أنا أرفع من المناصب التي يتقادها الرؤساء والأبطال، أنا مقاتل؛ مجاهد؛ مناضل؛ ثائر من الخيمة.. من الباذية، (...) أنا دافع ثمن بقائي هنا؛ أنا جدي « عبدالسلام أبومنيار» أول شهيد سقط فوق الخمس في أول معركة عام 1911. أنا لا يمكن أن أسيء إلى هذه التضحية العظيمة (...). أنا سأموت طاهراً وشهيداً في النهاية.

Ja imam viši status od onog kojeg imaju predsjednici i očevi nacije. Ja sam ratnik, vojnik, borac, revolucionar iz šatora, iz pustinje. (...) Ja sam već platio cijenu svog boravka ovdje. Moj djed Abduselam Ebu Menjar prvi je mučenik u bici iz 1911. (...) Ja ēu na kraju umrijeti čist kao šehid. (Gaddafi)

U navedenom primjeru Gaddafi u jednom dugom odlomku govora (primjer predstavlja samo jedan njegov dio) ponavlja ličnu zamjenicu *ja* stavljajući je neprestano na poziciju topika u strukturama topik-komentar i imenskim rečenicama. Štaviše, silnice anafore nastavljaju djelovati i u onom dijelu iskaza u kojem se očekuje promjena topika, odnosno u kojem se očekuje na poziciji topika, a u funkciji kontrastivnog fokusa, fraza *moj djed*.⁵ Upotreba ove lične zamjenice naizgled predstavlja izraziti egocentrizam ovoga političkog lidera, koji se želi predstaviti kao neko ko je iznad predsjednika i očeva nacije, a ustvari predstavlja tehniku isticanja društvenog identiteta, identiteta revolucionara, jednog od njih, čovjeka iz naroda, pustinje. Ovaj identitet potvrđuje semiotika prostora u kojem se odvija govorni događaj, a to su ruševine Gaddafijeve kuće, koju su do temelja sruvnile snage NATO-a. Ovo scensko postavljanje “monodrame” upotpunjeno je planiranim “kostimografijom”, budući da Gaddafi nosi pocijepanu i pohabanu odjeću. Ovim saglasjem prostora i iskaza Gaddafi ostvaruje dvije strategije, strategiju prijetnje prikazujući sliku apokaliptične budućnosti ukoliko se nemiri nastave i strategiju isticanja pozitivne slike o sebi. Još jedan persuazivni mehanizam koji Gaddafi koristi jest promjena koda, tj. česta upotreba kolokvijalnog arapskog jezika ili nižeg varijeteta u složenoj multiglosijskoj jezičkoj situaciji Libije.

Ovaj jezički mehanizam pri identificiranju s recipijentom naročito se ističe u posljednjem govoru Ben Alija i signalizira drastičnu promjenu društvenog identiteta, budući da Ben Ali nije koristio dijalekt u govorima prije Arapskog proljeća. Štaviše, Ben Ali promjenu koda najavljuje na početku govora opravdavajući je dramatičnom situacijom u državi. Ben Ali bira iskaz propušten kroz regionalne jezičke elemente, izrazito obojen pučkim tonom

5 Rečenica: *Moj djed....* bi u doslovnom prijevodu glasila: *Ja, moj djed....*, što je struktura topik-komentar, koja u arapskom jeziku predstavlja dislokaciju, specifičnu strategiju tematizacije rečeničnih elemenata, a koja se u ovakvoj formi u bosanskom jeziku ne upotrebljava.

kako bi izbjegao uobičajenu upotrebu standardne varijante kojom se govor obezličuje.

تكلّمكم اليوم وتتكلّمكم لكلّ في تونس وخارج تونس نتكلّمكم لغة كلّ التونسيين والتونسيات نتكلّمكم لأنّ الوضع بفرض تغيير عميق.. تغيير عميق شامل. وأنا فهمتكم فهمت الجميع البطل والمحظوظ السياسي واللي طالب مزيد من الحريات فهمتكم فهمتكم الكل، لكن...⁶

Obraćamo vam se danas. Obraćamo se svima u Tunisu i izvan Tunisa. Obraćamo vam se na jeziku svih Tunižana i Tunižanki. Obraćamo vam se jer situacija zahtijeva radikalne promjene... radikalne i sveobuhvatne promjene. Razumijem vas, razumijem sve, nezaposlene i siromahe i političare i one što žele više sloboda, razumijem vas, razumijem vas sve. Ali... (Ben Ali)⁶

U posljednjem primjeru repeticija se javlja u anafori, reduplikaciji, sinonimiji koroborativa *svi*, a Ben Ali pokušava postići efekt prisnosti, povjerenja i uspostaviti iskren odnos sa slušateljima priznajući društvenu zbilju. Govori se obično započinju upotrebom zamjenice *ja*, koja bi trebala označavati, kako navodi Katnić-Bakaršić (2012: 57), "potrebu za direktnim kontaktom, za uspostavljanjem relacije ja-vi (građani), ali istovremeno pokazuje i snagu autoriteta, te moć koja je rezultat položaja". Međutim, Ben Ali svoj govor započinje glagolom u prvom licu množine, tj. "kraljevskim" *mi*, čime namjerno ističe autoritet koji ima kao predsjednik kojega treba poštovati. Zbog toga upotreba lične zamjenice *ja* u nastavku iskaza gotovo da zvuči komično i patetično, budući da takva upotreba predstavlja pokušaj da se identitet diktatora zamjeni identitetom emotivne i empatične osobe. Kad je institucionaliziran (a to se najčešće odnosi na govore predsjednika država), diskurs može sadržavati intimizaciju koja je uvijek na granici patetike i lahko je prelazi. S druge strane, Ben Ali stalno koristi zamjenicu *vi*, što signalizira asimetričan odnos moći, tj. preuzima jasnou ulogu dominantnog aktera u interakciji i ostavlja auditorij subordiniranim.

4.2. Repeticija kao strategija okrivljavanja, prijetnje i isticanja negativne slike o drugom

U analiziranim primjerima potvrđuje se činjenica da je "stil diskursni aspekt identiteta" (Fairclough 2003: 159). Govornici kroz dar komunikacije

⁶ Nenaglašene lične zamjenice u arapskom jeziku imaju formu sufiksa čija repeticija prepostavlja ritam koji prijevodom nije moguće u potpunosti prenijeti.

prakticiraju moć i dominaciju u pokušaju da utemelje različite identitete u različitim okolnostima i to upotrebom različitih jezičkih mehanizama kao što je repeticija ličnih zamjenica kojima se signalizira uloga participantata, ali i referira na govornika i njegov identitet.

Repeticija se u narednom primjeru javlja kao jasna strategija prijetnje:

إغتصاب قيادة عسكرية (...) أو التمسك بها بدون حق: يعاقب بالإعدام كل من فعل ذلك. إستعمال القوة ضد سلطات الدولة؛ عقوبتها بالإعدام، أفعال التخريب والنهب والتقطيل؛ يعاقب بالإعدام. (...) الحرب الأهلية: يعاقب بالإعدام، كل من يرتكب فعل خاينه إثارة حرب أهلية في البلاد.

Uzurpacija vojne komande i njeno bespravno iskorištavanje kažnjava se smrću. Upotreba sile protiv državne vlasti kažnjava se smrću. Djela sabotaže, vandalizma i ubistva kažnjavaju se smrću. Svako onaj ko propagira gradanski rat u zemlji kažnjava se smrću. (Gaddafi)

U narednom primjeru javlja se sinonimija koja se realizira parom termina, odnosno glagolima *izdati* i *iznevjeriti*. Gaddafi za stanje u Libiji optužuje situaciju u drugim arapskim zemljama, pozivajući mlade Libijce da se ne ugleđaju na njih, jer im oni ne mogu biti oslonac.

أجهزة عربية للأسف شقيقة ، تغدركم وتخونكم.

Nažalost, neki bratski arapski politički sistemi su vas izdali i iznevjerili. (Gaddafi)

لا يمكن أن يُعطّل هذه المسيرة الظافرة، حفنة من شذاذ الآفاق المأجورين من هولاء القبطان والقفران التي تقفر من شارع إلى شارع؛ ومن زنقة إلى زنقة، في الظلام.

Ovaj tijumfalni marš ne može zaustaviti šaka stranaca koji su unajmili ove mačke i miševi što skaču od ulice do ulice, od sokaka do sokaka, u mraku. (Gaddafi)

أنظروا إلى ليبيا لا تزيد العز؛ لا تزيد المجد؛ لا تزيد التحرير؛ أنظروا إلى ليبيا تزيد الدروشة؛ تزيد اللهي؛ تزيد العمايم؛ أنظروا إلى ليبيا تزيد الإستعمار؛ تزيد الإننكاسة؛ تزيد الحضيض.

Pogledajte Libiju, ne želi dostojanstvo, ne želi slavu, ne želi oslobođenje, ne želi revoluciju. Pogledajte Libiju, želi derviše, želi brade, želi turbane. Pogledajte Libiju, želi kolonijalizам, želi nazadovanje, želi na dno. (Gaddafi)

U prethodnim primjerima repeticija se javlja u različitim formama: u rečeničnom sintaksičkom paralelizmu, anafori, reduplikaciji itd. Gaddafi repeticiju koristi i kao strategiju za optuživanje, prozivanje, negativno opisivanje protivnika i sl. U drugom primjeru repeticija se javlja pojačana metaforom, budući da protestante Gaddafi uspoređuje s mačkama i miševima koji se skrivaju u mraku. To su plašljivi, nezreli, drogirani plaćenici koji kukavički igraju mračne igre. Gaddafi se s druge strane nameće kao vođa revolucije koja će se sigurno okončati trijumfom. U posljednjem primjeru ideologija pronalazi načine da oblikuje diskurs kako bi politički diskurs mogao oblikovati društvo. Repeticija upotrijebljena u ironiziranom iskazu u slapovima paralelizama koji se javljaju u specifičnom antitetskom odnosu donosi, ne tako suptilno, ideološke smjernice Gaddafijeve politike. On želi dostojanstvenu, ponosnu, revolucionarnu, slobodnu Libiju, a ne želi strani utjecaj niti vjerski radikalizam.

4.3. Repeticija kao strategija priznavanja, obećavanja, slave, nade i jedinstva

Već smo ranije naglasili da se u diskursu političkih nemira u govorima kreira otklon od standarnih tematskih okvira koji podrazumijeva specifičnu formu pregovora, odnosno, bolje reći, priznavanja društvene zbilje, potrebe za promjenama i obećanja da će se promjene desiti. Pri realizaciji ovih strategija govornici se trude da probude nadu recipijenata u bolje sutra i pozivaju na jedinstvo. Emotivnost je izražajnija što se riječi više upotrebljavaju u svome konotativnom značenju, značenju usko povezanim s kulturnim principima.

إنني أعلم علم اليقين أن مصر ستتجاوز أزمتها ولن تتكسر إرادة شعبها، ستفت على أقدامها من جديد بصدق وإخلاص ابنائها كل ابنائها، وسترد كيد الكاذبين وشماتة الشامتين.

Ja, zaista, zasigurno znam da će Egiyat prevladati krizu i da se neće slomiti volja naroda. Stat će na svoje noge iskrenošću i poštenjem svoga naroda, cijelog naroda. Izborit će se s intrigama lukavih i likovanjem zlobnika. (Mubarak)

أقول لكم إن استجوابي لصوتكم ورسالتكم ومطالبكم هو التزام لا رجعة فيه، وإنني عازم كل العزم على الوفاء بما تعهدت به بكل الجدية والصدق، وحريص كل الحرص على تنفيذه دون ارتذاد أو عودة للوراء.

Kažem vam da se slažem s vašim stavom i vašom porukom i vašim zahtjevima. Bezrezervno vas podržavam. Imam čvrstu namjeru da ispunim svoje obećanje ozbiljno i iskreno i da se potpuno posvetim njegovom izvršenju bez zadrške i bespogovorno. (Mubarak)

ستعيش هذه الروح فينا ما دامت مصر وشعبها، ستبقى هذه الروح فينا ما دامت مصر ودام شعبها، ستعيش في كل واحد من فلاحيها وعمالها ومتقينها، ستبقى في قلوب شيوخنا وشبابنا وأطفالنا، مسلميهم وأقباطهم، وفي عقول وضمائر من لم يولد بعد من أبنائنا.

Ovaj duh živjet će u nama dok god je Egipta i njegova naroda. Ovaj duh živjet će u nama dok god je Egipta i njegova naroda. Živjet će u svakom zemljoradniku, radniku, učenom čovjeku, ostati će u srcima naših staraca, naše mladosti, naše djece, muslimana i Kopta, u umovima i srcima onih koji se još ni rodili nisu. (Mubarak)

Mubarak koristi apsolutni akuzativ, ili leksički echo, što je jedna vrsta paregmenonske repeticije, jer imenica **علم**, koja se javlja u prvom primjeru u osnovi je glagolska imenica spomenutog glagola **علم(znati)** i semantički je prazna, a značenje fraze ostvareno je preko njenog modifikatora. Međutim, upotreba ovakve konstrukcije u funkciji adverbijalne oznake markirana je i ima emfatičku vrijednost, za razliku od drugih konstrukcija kojima se moglo ostvariti isto značenje. Paregmenon je realiziran i u posesivnim formama **شماتة الشامتين** i **كيد الكاندين** čiji je efekat na recipijentna snažniji, a negativni predznak u opisu neprijatelja jasniji je nego da je izbor leksema tekao u nekom drugom smjeru. Isti efekt naglašavanja imaju riječi u paregmenonskoj repeticiji u drugom primjeru iz Mubarakova govora, što se iz prijevoda da iščitati.

Gaddafi je, s druge strane, u govoru najprije upotrijebio historijsku analogiju spomenuvši pobjedu nad imperijalnom Italijom, jer je historijsko pamćenje dio nacionalnog narativa i identiteta, pitanje opstanka nacije i dobrostanstva. Time je slike prošlosti projicirao u budućnost kako bi ona postala bliska i jasna. Potom je, što se vidi iz primjera, iskoristio repeticiju u svrhu glorificiranja i potvrđivanja slave Libije i izražavanja pozitivne slike o njoj i nade kako bi stvorio osjećaj jedinstva, harmonije i patriotizma među recipijentima.

وستبقى ليبيا في القمة، تغدو أفريقيا؛ وتغدو أمريكا اللاتينية؛ وتغدو آسيا بل تغدو العالم.

Libija će ostati na vrhu, vodit će Afriku i vodit će Latinsku Ameriku, vodit će Aziju, štaviše vodit će cijeli Svet! (Gaddafi)

Ne treba zaboraviti činjenicu da zapisan govor predstavlja verziju poruke istrgnutu iz situacijskog konteksta, tekst liшен konteksta, koji ga u biti čini neponovljivim i jedinstvenim. Dodatna obilježja govora poput tištine, odnosno pauze, markirane promjene visine glasa i sl. dodatno pojačavaju efekt izrečenog. Mubarak, iako pokušava promijeniti način na koji se predstavlja, ne uspijeva u potpunosti u tome. Obraća se sluhaocima na standarnom arapskom

jeziku pokazujući time da za recipijente bira srednji stalež Egipćana koji se nameće kao vođa revolucije. Nапослјетку, smirenost u nastupu (odmjerena ton, intonacija, odmjerena gestikulacija) može se vjerojatno podjednako pripisati osobnom stilu, kao i strategiji uvjerenanja.

5. ZAKLJUČAK

Analiza je pokazala da se repeticija u političkom diskursu govora predsjednika Tunisa, Egipta i Libije u vrijeme Arapskog proljeća javlja u različitim formama morfološke, sintaksičke i semantičke repeticije. U realizaciji patosa upotrijebljena je funkcionalna repeticija koja u jeziku govorā ojačava emotivna značenja onih iskaza koji se direktno mogu povezati s emocijama i psihološkim stanjem govornika, a koji mogu izazvati afektivni odgovor recipijenata.

Diskursivna praksa, u kojoj se tekstovi stvaraju i prihvatajuk, važan je faktor oblikovanja društvene prakse, tako da je jezik potrebno analizirati kroz njegovu upotrebu u društvenem kontekstu. Pokazali smo na primjerima da diskursivna praksa funkcioniра ideološki. Zbog izrazite persuazivne funkcije repeticija se koristi za izražavanje strategija optiživanja i poricanja, pozivanja, okrivljavanja, priznavanje društvene zbilje, naglašavanje ličnih doprinosa, opravdanja, obećavanja reformi i promjena, ali i uvjerenanja, nade, slave, ujedinjavanja itd. Također je moguće u diskursivnoj praksi iščitati identitet govornika. Identiteti su, kao što smo vidjeli, dinamična kategorija, bilo da se radi o individualnom identitetu, kulturnom, kolektivnom ili političkom, budući da se konstantno mijenjaju shodno različitim društvenim i političkim činocima.

Naravno, interpretacija teksta/govora dinamičan je proces, otvorena je i samim tim podložna izmjenama. Možemo govoriti o interpretacijama diskursa, budući da ih ima koliko ima interpretatora. Odgovoriti na pitanja zašto je, kako je nešto rečeno i šta znači u određenoj situaciji podrazumijeva multidisciplinarni pristup i otvaranje različitih perspektiva analize. Kad se radi o diskursu Arapskog proljeća, pravila se ne moraju striktno poštovati. Govornici su kroz diskurs pokušavali stvarati stvarnost. Međutim, snagu ideja imala je subordinirana grupa, a repeticija kao tehnika retoričkog patosa u okviru diskursivne strukture nije imala dovoljno persuazivne moći.

IZVORI

Zin El Abidin Ben Ali, govor održan 13. 01. 2011, <http://jordan4ever.com/vb/showthread.php?t=310330>

Hosni Mubarak, govor održan 10. 02. 2011, <http://www.aljazeera.net/news/arabic/2011/2/10/>

Muammer Gaddafi, govor održan 22. 02. 2011, https://ar.wikisource.org/wiki/%D8%AE%D8%B7%D8%A7%D8%A8_%D9%85%D8%B9%D9%85%D8%B1%D8%A7%D9%84%D9%82%D8%B0%D8%A7%D9%81%D9%8A%D9%84%D9%84%D8%B4%D8%A8%D8%A7%D8%A8%D8%A7%D9%81%D9%8A_22%D9%81%D8%A8%D8%B1%D8%A7%D9%8A%D8%B1_2011

LITERATURA

- Al Majali, Wala' (2015), "Discourse Analysis of the Political Speeches of the Ousted Arab Presidents during the Arab Spring Revolution using Halliday and Hasan's Framework of Cohesion", *Journal of Literature, Language and Linguistics*, 10, 35-48
- Al-Harahsheh, Ahmad Mohammad (2013), "The Translatability of Figures of Speech in Khalid Mashaal's Political Speeches. A Critical Discourse Analysis", *International Journal of English Linguistics*, 3(3), 100-114
- Al-Khafaji, Rasoul (2005), "Variation and Recurrence in the Lexical Chains of Arabic and English Texts", *Poznań Studies in Contemporary Linguistics*, 40, Poznań, 5-25
- Brown, Gillian i George Yule (2008), *Discourse Analysis*, Cambridge University Press
- Chilton, Paul (2004), *Analysing Political Discourse: Theory and Practice*, Routledge, London i New York
- Ćemalović-Dilberović, Elvira (2012), *Politički diskurs u Bosni i Hercegovini (printani mediji 1992-1995): Jezičko-stilska analiza*, Fakultet humanističkih nauka, Mostar
- Fairclough, Isabela i Norman Fairclough (2012), *Political Discourse Analysis: A Method for Advanced Students*, Routledge, London i New York
- Fairclough, Norman (1995), *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language*, Longman, London i New York
- Fairclough, Norman (2001), *Language and Power*, Longman, London i New York
- Fairclough, Norman (2003), *Analysing Discourse. Textual Analysis for Social Research*, Routledge, London i New York
- Gee, James Paul (1999, 2006), *An Introduction to Discourse Analysis: Theory and Method*, Routledge, London i New York
- Halliday, M.A.C. i Ruqaiya Hasan (1976), *Cohesion in English*, Longman, London
- Holes, Clive (2004), *Modern Arabic: Structure, Functions and Varieties*, Georgetown University Press, Washington DC
- Johnstone, Barbara (1991), *Repetition in Arabic Discourse: Paradigms, Syntagms, and the Ecology of Language*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam i Philadelphia

Amra Mulović: Repeticija kao persuazivna strategija u političkim govorima svrgnutih predsjednika Ben Alija, Mubaraka i Gaddafija u jeku Arapskog proljeća

Katnić-Bakaršić, Marina (2012), *Između diskursa moći i moći diskursa*, Naklada Zoro, Zagreb

Kuhl, Brice A. i Michael C. Anderson (2011), "More is not always Better: Paradoxal Effects of Repetition on Semantic Accessibility", *Psychon Bull Rev*, 18, 964-972

Lahlali, El Mustapha (2012), "Repetition and Ideology in Nasrallah's Political Speeches", *Arab Media and Society*, 15, The American University in Cairo, <http://www.arabmediasociety.com/?article=790>

Mazraani, Nathalie (1997), *Aspects of Language Variation in Arabic Political Speech-Making*, Routledge, London i New York

Reisigl, Martin (2008), "Rhetoric of Political Speeches", u: R. Wodak i V. Koller (ur.), *Handbook of Communication in the Public Sphere (Handbooks of Applied Linguistics, 4)*, Mouton de Gruyter, Berlin i New York

Shunnaq, Abdullah (1992), "Functional Repetition in Arabic Realized through the Use of Word-Stings with Reference to Arabic-English Translation of Political Discourse", *Translation Nouvelles de la FIT*, 1(2), 5-39

Van Dijk, Teun A. (1998), *Ideology: A Multidisciplinary Approach*, SAGE Publications, London, Thousand Oaks i New Delhi

Van Dijk, Teun A. (2008), *Discourse and Power*, Palgrave Macmillan, New York

Wodak, Ruth (2009), *The Discourse of Politics in Action: Politics as Usual*, Palgrave Macmillan

REPETITION AS A PERSUASIVE STRATEGY IN THE POLITICAL SPEECHES OF OUSTED ARAB PRESIDENTS BEN ALI, MUBARAK AND GADDAFI DURING THE ARAB SPRING REVOLUTION

Summary

This paper examines the discourse of the political speeches of Ben Ali, Mubarak and Gaddafi, the ousted long-term presidents of Tunisia, Egypt and Libya respectively. The sample for this study comprises three political speeches delivered during the Arab Spring Revolution. These speeches are organized in accordance with the current political agenda, and their text structures are analyzed by considering the political context. This paper argues that repetition is used deliberately to reinforce the speakers' different political strategies, and that this is a persuasive strategy in their attempts to regain public support. This paper also provides an insight into the use of repetition in promoting the speakers' ideological and political positions. To achieve the main goals of this study, analysis of the speeches is conducted using the framework of discourse analysis, supported by critical discourse analysis.

Key words: *political discourse, political speech, repetition, persuasive strategy, manipulation, ideology, discourse analysis*

KNJIŽEVNOST

Yousef MOHAMMAD NEJAD

POGLED NA MISAO OMERA HAJJAMA NA ISTOKU I ZAPADU¹

KLJUČNE RIJEĆI: *Omer Hajjam, rubaije, vino, opijenost, asketizam*

Omer Hajjam Nišaburi, glasoviti filozof, matematičar, astronom i poeta, ubraja se među najslavnije iranske pjesnike u svijetu, a njegova je poezija prevedena na najznačajnije svjetske jezike. Iako je prije svega bio matematičar, filozof i astronom, zanimljivo je da je on svoju slavu i popularnost u svijetu stekao kao pjesnik. Broj Hajjamovih stihova niti je jednak broju stihova ostalih pjesnika, niti se Hajjamovi stihovi s aspekta književne vrijednosti mogu smatrati istaknutijim i osobenijim u odnosu na stihove drugih pjesnika. Uprkos tome, Hajjam je u svijetu, a posebno na Zapadu, popularniji od najpoznatijih iranskih pjesnika. Nameće se pitanje koja je osobnost njegovih rubaija i ideja koja ga je učinila popularnim među Irancima te uzrokovala njegovu veliku slavu u svijetu, a naročito u Evropi. Cilj ovog rada jeste da se kroz analizu jednog broja Hajjamovih rubaija bavimo rezultatima različitog tumačenja i analiziranja njegovih rubaija koja su naročito zastupljena u društвima na Zapadu te razlozima i preduvjetima koji su uzrokovali njegovu popularnost u spomenutim društвima.

UVOD

Gijasudin Ebul-Feth Omer ibn Ibrahim (Gīyāsoddīn Abū al-Fath Omar ebn-e Ebrāhīm), poznatiji kao Hajjam ili Hajjam Nišaburi, glasoviti matematičar, astronom i poeta iz 5/11. i 6/12. stoljeća, rođen je u gradu Nišaburu. Datum njegova rođenja nije utvrđen sa sigurnošću. Uprkos tome kao godina njegova rođenja uzima se 439. po Hidžri. Kad je riječ o datumu njegove smrti, također ne postoji jedinstveno mišljenje. Kao vrijeme njegove smrti navodi se period između 515. i 526. hidžretske godine.

1 Rad je izvorno napisan na perzijskom jeziku. Prijevod na bosanski: Samir Hasagić.

Hajjam je bio učen i kompetentan u različitim naukama. Pisao je djela iz različitih oblasti kao što su algebra, geometrija, fizika i filozofija, i to na perzijskom, te na arapskom jeziku, koji je u to vrijeme bio jezik nauke u islamskom svijetu.² Ova djela zauzimala su značajno mjesto među naučnim rado-vima u Hajjamovom i vremenu poslije njega, te su bila predmet prevođenja i proučavanja mnogih naučnika. Među prijevodima treba ukazati na francuski prijevod Hajjamovog traktata iz oblasti algebre 1851. godine od strane Franza Voepcke (1851). Boris A. Rosenfeld i Adolph-Andrei Yushkevich ističu kako je Hajjam uspostavljanjem vrijednosti i iracionalnih brojeva na naučnoj skali jedinica udario temelje istinskoj revoluciji u teoriji brojeva (Rosenfeld, Yuschkovitch 1973: 327, prema: Amīnrazawī 2006: 222). David Smith također navodi da su prvi sudovi Giovannija Saccherija (1667-1733), talijanskog matematičara, u osnovi jednaki sudovima Omera Hajjama. I na kraju, njemački naučnik Wiedemann, analizirajući Hajjamov traktat *O vještini prepoznavanja mjera zlata i srebra u tijelima čiji su oni elementi*, dolazi do zaključka da je Hajjamova metoda rješavanja problema preciznija i detaljnija u poređenju s drugima metodama. (Amīnrazawī 2006: 223-227)

Pored vrijednih naučnih i filozofskih djela,iza Hajjama je ostao i jedan broj stihova koji je kvantitativno mnogo manji u poređenju s brojem stihova koji su ostavili drugi značajni perzijski pjesnici. Važno je napomenuti da ova Hajjamova poezija nije sabrana za vrijeme autorova života, već nakon njegove smrti. Zato se Hajjam u starijim izvorima spominje kao matematičar, filozof i teoretičar muzike, a ne kao pjesnik. Prvi se put Hajjam spominje kao pjesnik, ubraja se u red horasanskih pjesnika i pripisuje mu se nekoliko stihova na arapskom jeziku u djelu *Xarīde el-qasr* autora Imadodīna Kāteba Esfahānīja, napisanom otprilike 55 godina nakon Hajjamove smrti. Najstarije djelo u kojem se Hajjam spominje kao autor jedne rubaije jeste traktat o interpretaciji nekoliko sura iz Kur'ana autora Fahrudina Razija na početku 13. stoljeća (Mīr Afzalī 2009: 108). Drugo djelo koje Hajjama spominje kao pjesnika i koje, oslanjajući se na njegove dvije rubaije, žestoko kritizira Hajjamova filozofska i ateistička uvjerenja, te mu pripisuje smetenost i stranputnicu i naziva ga imenima kao što su *smeteni nemarnik* (heyrat wa zalalat), zabludjeli besposličar (sargašte-ye gāfel wa gomgašte-ye bātel) jeste djelo *Mirsād al-'ibād min al-mabda'* ilā al-ma'ād autora Nedžmudina Razija, sufije iz 12. i 13. stoljeća. Postupak pripisanja rubaija Hajjamu posredstvom i nekih drugih autora u različitim djelima također je nastavljen i u narednim periodima, tako da broj rubaija pripisanih

2 O Hajjamovim djelima na arapskom i perzijskom jeziku vidjeti: Mīr Afzalī 2009: 105-108.

Hajjamu prelazi hiljadu. U isto vrijeme neki od istraživača vjeruju da je broj rubaija koje uistinu pripadaju Hajjamu otprilike 170, pa čak i manji od toga.³

Prilikom obrazlaganja razloga ovako malog broja Hajjamovih rubaija pojedini istraživači Hajjamova života i djela vjeruju da je on bio ili poseban pjesnik koji je rubaije pisao za sebe ili možda za neke svoje bliske učenike. Upravo zato Hajjama ne možemo okarakterizirati kao “profesionalnog pjesnika”. Osim toga, u prošlosti je u islamskom svijetu bio običaj da predavači naučne skupove otpočinju recitiranjem nekoliko stihova, ili tokom predavanja navode stihove. Ovaj se stari običaj zadržao u tradicionalnim naučnim krugovima sve do danas. Moguće je da je Hajjam u takvim okolnostima spjevao svoje rubaije. Isto tako, moguće je da je Hajjam rubaije koristio i kao sredstvo kako bi se držao podalje od uplitanja u rasprave o problematičnim i izazovnim vjerskim temama, jer, uzmemu li u obzir društveno-političke i vjersko-sektaške okolnosti Hajjamova vremena, kad su dominirali potpuni fanatizam i površno gledanje na stvari, uplitanje u rasprave ovog tipa bilo je veoma opasno, čak u tolikoj mjeri da je postojala mogućnost da rezultira smrću onoga ko bi se bavio ovim pitanjima. Tako su mnogi filozofi i gnostici u tom periodu proglašeni nevjernicima i ubijeni. Nastranu razlozi zbog kojih Hajjam iza sebe nije ostavio veći broj stihova, ali je istina da on svoju popularnost na Zapadu duguje upravo ovoj poeziji spjevanoj u formi rubaija.

HAJJAMOVE RUBAIJE

Od vremena Hajjamove smrti pa do kraja 13. stoljeća u svega 12 izvora preneseno je 67 njegovih rubaija⁴. Vrijedno pažnje jestе to da su upravo rubaije, koje su naišle na izuzetan prijem, kako među običnim čitateljima tako i među svjetskim književnim kritičarima, najvažniji uzrok Hajjamove svjetske popularnosti. Razlog izvanrednog prijema nalazi se u ljepoti Hajjamovih rubaija, a s druge strane ta ljepota proizlazi iz izbjegavanja općih mesta. Po prvi put u Hajjamovim rubajjama ljudi osjetе razliku u odnosu na ono što su do tada imali priliku slušati. Upravo je ta razlika zaintrigirala njihov intelekt te privukla njihovu pažnju. Ova poezija bila je predmet pažnje ljudi koji su razmišljali na sličan način, odnosno ljudi koji su Boga i transcedentne pojave nastojali dokučiti putem razuma, što ih je dovelo u sumnju. Ukoliko poeziju promatramo kao jednu izvanjsku pojavu, a sebe imamo u vidu kao subjekta koji spoznaje razumom, ove će se sumnje pojavitи i u nama. Jedinstvo između

3 O tome više vidjeti: Mīr Afzalī 1999.

4 Više o ovome vidjeti: Matīnī 1997.

razuma i vanjštine, odnosno jedinstvo između razuma onih koji su razmišljali o ovim pitanjima i vanjštine koju zapravo predstavlja Hajjamova poezija stvara prijatnost i ljepotu. (Pūrnāmdāriyān 2004: 19-20)

Najveći broj Hajjamovih rubaija spjevan je na perzijskom, a manji broj i na arapskom jeziku⁵. Broj ovih rubaija u različitim predanjima i izdanjima varira od 12 do nekoliko stotina, pa čak do 1200 (Amīnrazawī 2006: 59). Stoga je prilikom istraživanja Hajjamovih rubaija najvažnije pitanje utvrđivanja izvornih Hajjamovih rubaija i njihovo odvajanje od rubaija koje mu se samo pripisuju, što svakako predstavlja zahtjevan posao. Mnogi istraživači Hajjamove poezije, kao što su Arthur Christensen, Valentin A. Zhukovski, Mohammad Ali Forughi, Ali Dashti i drugi, dali su zanimljive odgovore. Na temelju spomenutih istraživanja većina istraživača slaže se da su autentične rubaije one iz starijih izvora. Riječ je o sljedećim rubajama.

TEMATSKI OPSEG HAJJAMOVIH RUBAIJA

Hajjamove rubaije tematski se mogu podijeliti u nekoliko skupina. Prolaznost svijeta kao jedna od najznačajnijih tema u Hajjamovim rubajama predstavljena je na različite načine. Tako Hajjam u jednoj rubaji kroz igru riječi čovjeka podsjeća na nepostojanost i prolaznost pojavnog moći i veličine:

*Palača što Behram u njoj vino ispijaše,
Počivalište divljih životinja postaše.
Ne vidje li kako vrijeme sustiže Behrama,
Behrama koji se nekoć s vremenom zabavljaše!*
(Prijevod: S. H.)

U drugoj rubaji upozorava čovjeka na prolaznost svega, te da se ne treba uzносити svojim položajem i veličinom:

*Ovo drevno konačište što svjetom nazivaju,
gdje se tama noći i svjetlo zore smjenjuju,
ostatak je s pira kraljeva stotinu,
palača je gdje vladara stotinu počivaju.*
(Prijevod: S. H.)

⁵ Postoji i 25 stihova na arapskom jeziku koji se također pripisuju Hajjamu. Slično kao u rubajama na perzijskom jeziku, Hajjam i u svojim stihovima na arapskom jeziku izražava duboko očajanje i tugu zbog ljudskog nevjerstva i svirepe ljudske prirode; vidjeti: Amīnrazawī 2006: 55.

Na jednom drugom mjestu Hajjam, opisujući kratkoću i prolaznost života kao vodu koja protiče potokom i vjetrom koji prolazi pustinjom, nastoji ukazati na prolaznost svijeta i na potrebu sustezanja od toga da čovjek svoje vrijeme na ovome svijetu provede tugujući:

*Ovom kratkom životu kraj dođe,
kao voda u potoku, vjetar u pustinji, život prođe,
tuga zbog dvoje nikad me ne snađe,
zbog dana što prođe, dana što ne dode.*

(Prijevod: S. H.)

Svaki će čitatelj i letimičnim pogledom na Hajjamove rubaije zaključiti koliko ovoj temi Hajjam pridaje pažnje. On također čovjeka poziva da svoje srce ne veže za ovaj svijet, te da uzalud ne tuguje za njim. Istiće važnost toga da čovjek iskoristi vrijeme koje mu je dato, pa kaže:

*Hajde, prijatelju, da zbog sutra ne tugujemo,
već da ovaj trenutak u radosti provedemo.
Valja nam se sresti s onima što su otisli,
kad sutra ovaj trošni hram napustimo.*

(Prijevod: S. H.)

Prema Hajjamovu mišljenju čovjek zbog prolaznosti života, ili karavana života, kako on opisuje život u narednoj rubaiji, treba iskoristiti vrijeme koje mu je na raspolaganju, te se ne treba opteretiti razmišljanjem o onome što donosi sljedeći dan:

*Ova karavana, čuda li, brzo odlazi,
Ne dozvoli život bez veselja da prolazi.
Saki,⁶ ne brini što će sutra biti!
Prinesi piće, jer noć, evo, prolazi!*

*Ne mori se danas onim što će sutra biti,
ne učiniš li tako, sam' ćeš suze liti!
Ne gubi vrijeme, kad ti je već dato,
vrijednost života što osta ničim nećeš izmjeriti!*

(Prijevod: S. H.)

6 Saki = vinotoča (prim. prev.).

Hajjamove rubaije pune su sumnji i pitanja u vezi s filozofijom stvaranja svijeta i kreacijom čovjeka kao krunskog stvorenja svog postojanja – čovjeka koji nije spoznao odakle je došao, zašto je došao, kuda je krenuo, zašto je krenuo i šta će s njim u konačnici biti?

*Iako ljepotom svojom ja se dičim,
Jer po stasu i ljepoti čempresu i ruži ličim,
Vječni slikar u ovoj zemnoj kući veselja,
što me stvori ne spoznadoh ničim!*

*Ej ti što iz daleka si došo,
i na ovom svijetu u čudu se našo!
Popij vina, ne znaš od kuda si došo!
Raduj se, jer ne znaš kamo si pošo.*

*Ovom svjetu gdje dolazimo i kojim prolazimo,
niti početak vidimo niti kraja naziremo!
Tajnu ovu niko ne sazna,
odakle smo, kam' se zaputismo?
(Prijevod S. H.)*

Motiv smrti u Hajjamovim rubaijama jedan je od ključnih i najzagognitnijih motiva koji se neprestano u različitim oblicima ponavlja u njegovim rubaijama. U osnovi Hajjam ne razumije zašto je Bog čovjeku, kojeg smatra krunskim stvorenjem svog postojanja i kojeg je uzvisio nad ostalim stvorenjima i zbog čijeg je stvaranja sebi izrekao pohvalu,⁷ odredio smrt i tako gorak završetak:

*Postoji pehar što ga razum hvali,
pa mu šalje sto poljubaca ljubavi.
A Tvorac sudsbine ovaj divni pehar
najprije pravi, a onda u zemlju stavi.
(Prijevod: S. H.)*

Hajjam implicitno dovodi u pitanje Božiju mudrost i znanje pri davanju života čovjeku kao najvišem biću i njegovu usmrćivanju:

⁷ Kur'an, 23: 14.

*Razbiti ono od čega je vrč sastavljen,
To pijanica ne smatra za čin dozvoljen!
Pogledaj ljepotu tog nježnog peharal
Po čijoj ljubavi stvoren, po čijoj mržnji razbijen!*
(Prijevod: S. H.)

Također, Hajjam snažno protestira protiv toga što čovjek bez ikakve želje i slobode izbora dolazi na svijet, te bez ikakve logike i opravdanja biva usmrćen:

*Da je bilo po mom, ne bih ni dolazio,
da sam bio pitan, ne bih ni postojao!
Ne bi l' bilo bolje, ovim trošnim hramom
da kročio nisam, nit' postao, nit' u njem boravio!?*
(Prijevod: S. H.)

On se žali i na Stvoritelja koji je čovjeku već unaprijed odredio sudbinu, iako će ga u isto vrijeme na Sudnjem danu pozvati na odgovornost za njegova djela, pa o tome kaže:

*Pošto bez mog znanja sudbinu mi kroje,
Pa zašto onda dobra, loša djela da mi broje?
Kad me o jučer i danas ništa ne pitaju,
što sutra od mene da traže odgovore?*

On u vezi s pravdom takvog Stvoritelja iznosi sljedeće:

*Ako ovaj svijet po pravdi stvorio si,
ako svemir tako uređio si,
ako na svijetu pravde ima,
pa zašto za učene patnju odredio si?
(Prijevod: S. H.)*

Osim toga, Hajjam tuguje i nad time što je čovjek nemoćan da sam kroji svoju sudbinu, te očajava i pati zbog toga što niti jedan čovjek ne može spoznati svrhu takvog života i smrti. On kao jedino rješenje izlaska iz ovakvog očajnog i žalosnog stanja vidi u veselju i pijenju vina:

*Običaj moj: veseo biti i vino piti,
vjera moja: od vjere i nevjere slobodan biti.
Rekoh nevjesti vremena tvoj mehr šta je?
Reče: kao mehr radosno srce ćeš mi dati!*

*Hajjame, ako vinom opijen si, raduj se,
ako u društvu s ljepoticom si, veseli se!
Pošto svršetak svega ništavilo je,
Pomisli da te nema, ako već jesi, provedi se!
(Prijevod S. H.)*

On ne samo da pijenje vina i uživanje predstavlja kao svoj običaj nego u svojim rubaijama i druge poziva da čine isto što i on. Rubaije koje slijede u nastavku samo su neki od primjera kad on ljude poziva na veselje i pijanstvo:

*Pošto niko ne zna šta će sutra biti,
sad budi sretan, nemoj srce da ti pati!
S ljepoticom lica svjetla vina naspi,
jer nas neće biti, a mjesec će još dugo sjati!*

*Dokad će ti život u samoljubivosti prolaziti,
dokad ćeš za tajnom nepostojanja i postojanja tragati?
Popij vina, jer život koji edžel⁸ prati,
je li bolje u snu ili u pijanstvu provoditi?*

*Pošto će te vrijeme nemoćnim učiniti,
i tvoja će te duša čista jednom napustiti!
Sjedi u zelenu travu i veseli se,
jer će zelenilo pokrivač tvog počivališta biti.
(Prijevod: S. H.)*

Hajjam s jedne strane snažno kritizira licemjerstvo i lukavstvo lice-mjernih pobožnjaka koji se spram drugih diče poslušnošću i time što ne piju vino, te koji kritiziraju pijanice, dok se s druge strane pozitivno izražava o zaljubljenima, opijenima i bohemima, te ih smatra dostoјnim obećanog dženeta:

⁸ Edžel = smrtni čas (prim. prev.).

*Ako vino ti ne piješ, opijene ti nemoj da koriš,
Obmanom i lukavstvom nemoj da se služiš!
Ne oholi se što vino ti ne piješ,
jer vino nije ništa sram onog što činiš!*

*Jedan gutljaj vina bolji je od carstva Kavusova,
od carstva Tusa i prijestolja Kubadova!
Svaki uzdah rindov jutrom kada zora sviće,
bolji je nego lažna pokornost pobožnjaka.*

*U društvu ljepotica biti i vino piti,
bolje je nego poput licemjernog pobožnjaka biti!
Ako pakao za zaljubljene i opijene stvoren je,
tada raja niko neće ni posjetiti.*

(Prijevod: S. H.)

Više od svega Hajjam sumnja čak i u Sudnji dan. na kojem božanske religije vjernicima obećavaju raj i vječni život, a nevjernike plaše patnjom:

*Zašto bih vrijeme uzalud trošio?
Evo sam idolopoklonike hrama zamrzio!
Hajjame, ko je rekao da ima pakla?
Ko je tamo bio, ko se iz raja vratio?*

(Prijevod: S. H.)

Hajjam na raj i pakao ne gleda kao na stvarne i ljude poziva da zbog nade u “veresiju” nesigurnog raja ne izgube “gotovinu” uživanja i veselja koji im se danas nude:

*Govore da u raju hurije su bajne,
ja velim uz vino trenutke provedi prijatne!
Prihvati se gotovine, a ostavi veresiju,
zvuke iz daljine ne uzimaj za stvarne!*

*Ne saznah, Onaj što me stvori,
da l' me radi raja il' rad' pakla sačini?
Pehar, dragu i lutnju na zelenom polju,
ti se nadaj raju, ovo troje prepusti meni!*

(Prijevod: S. H.)

HAJJAM U OČIMA SAVREMENIKA

Ova komplikirana i izazovna pitanja i tema od samog početka bila su uzrok da Hajjamove rubaije budu izložene kritici i različitoj analizi i zaključcima, čak i otvorenom protivljenju, što se nastavilo do danas. Jedna je grupa kritičara Hajjamovih učenja, naročito pojedine sufije i vjernici koji su ova učenja promatrali površno, negirala i ponižavala Hajjama, te ga smatrala zabludjelim heretikom koji pobuđuje sumnje u principe i temelje vjerozakona i negira nesporne vjerske istine. Primjeri rubaija iz kojih su u vezi s Hajjamom izvedeni ovakvi zaključci mogu se vidjeti u djelu *Mirsād al-‘ibād* autora Nedžmudina Razija, sufije iz 13. stoljeća, koji Hajjamova uvjerenja opisuje kao filozofska, ateistička i naturalistička, a za njegove rubaije kaže da su lišene vjere i spoznaje, te da je njihova karakteristika smetenost i zabludjelost. On, navodeći sljedeće dvije Hajjamove rubaije, smatra da one proizlaze iz njegove neprestane zbumjenosti i zablude:

*Ovom svijetu gdje dolazimo i odlazimo,
niti početak vidimo, niti kraja naziremo!
Tajnu ovu niko ne saznade,
odakle stigosmo, kam' se zaputismo?*

*Pošto Stvoritelj ovaj svijet sačini,
zašto ga onda punim nedostacima načini?
Ako ružnog je izgleda, koga da se krivi,
ako savršen je, zašto da ga razorenim učini?*
(Prijevod: S. H.)

Ovi su autori, poričući njegove stavove, optužili Hajjama za hedonizam, pa čak i herezu, i smatrali ga nemarnim poročnikom koji ljude potiče na konzumiranje vina, uživanje u pijanstvu, bezbrižnost i raskalašenost.

Druga grupa, oslanjajući se na njegove pohvale opijenima, zaljubljenima i bohemima, Hajjama ubraja među sufije, te na temelju tog stava interpretira i tumači njegove rubaije. Zbog toga, za razliku od prethodne grupe, ovi drugi vjerovali su da je Hajjam smatrao ovaj svijet prezrenim i da je čovjekov život i sve ono što su ljudi uzimali za sveto promatrao kao ništavno, kako bi na taj način nastojao prevladati svijet pojavnosti i spoznati jedinu uzvišenu istinu iznad materijalnog svijeta. Njegovo pozivanje na uživanje vina i pijanstvo nisu smatrali pozivom na uživanje vina i pijanstva u njihovu uobičajenom,

hedonističkom smislu, nego su smatrali da ih Hajjam upotrebljava u duhovnom i sufiskom kontekstu, baš kao što su ih u svojim djelima upotrebljavali i prijašnje i kasnije sufije i gnostici, kao što su Ebu Seid Ebulhajr, Husein Mensur Haladž, Ejnolkozat Hamadani, Sanaji Gaznevi, Attar Nišaburi i Dželaluddin Rumi. Na temelju toga vjerovali su da je hedonističko poimanje i razumijevanje smisla terminâ *piće* i *pitanstvo* u osnovi neispravno. Mağdoddîn Abolfath Ahmad ebn-e Mohammad Ğazâlî, iranski pravnik i sufija (1060-1126), bio je jedan od Hajjamovih savremenika koji ga je smatrao sufijom. Među onima koji podržavaju ovo mišljenje možemo vidjeti i pojedine savremene istraživače Hajjamove misli, kako u Iranu tako i na Zapadu. Riječ je o autorima kao što su Seyyed Hossein Nasr i Zhukovsky, koji su Hajjamovu poeziju prezentirali kao poeziju s metaforičkim i dubljim značenjem.

Konačno, proučavanje stavova jedne grupe autora i naučnika bliskih Hajjamovu dobu pokazuje da oni na temelju Hajjamovih naučnih i filozofskih djela te na temelju njegova realnog života i praktičnog djejanja poimanje Hajjama kao zalutalog bezbožnika i nemarnog pijanice ne samo da smatraju daleko od zdravog razuma nego ovakvo razumijevanje Hajjamove ličnosti smatraju nemogućim. Ova grupa ipak se suzdržava od toga da Hajjama ubroji u red sufija i gnostičkih pjesnika. Kao primjer možemo navesti pismo perzijskog pjesnika Sanajija Gaznevija (12. st.) upućeno Hajjamu u kome ga Sanaji spominje kao čuvara dragulja poslanstva i prvaka mudraca. I Mahmud Zamahšeri, glasoviti vjerski učenjak, od svog učitelja prenosi nadimak “Šeix al-Emam el-Kayyâmî”, koji je on upotrijebio upravo za Hajjama. Također, Nizami Aruzi u djelu *Čahār maqâle* u vezi s Hajjamom navodi nadimke kao što su “Emām” i “Hoğġat al-Haqq”. Abu Hasan Ali ibn Zejd Bejhaki također u knjizi pod naslovom *Tatimmat siwân al-ḥikma*, ukazujući na Hajjamovo vladanje različitim i rijetkim načinima učenja Kur’ana i ističući njegovu učenost u oblasti kur’anskih znanosti, u vezi s njim koristi vjerske titule kao što su “Emām”, “Hakīm” i “Hoğġat al-Haqq”. (Amīnrazawī 2006: 159-160)

PRIJEVOD, ISTRAŽIVANJE I INTERPRETACIJA HAJJAMOVIH RUBAIJA U EVROPI

Evropa 19. i 20. stoljeća zbog različitih društvenih i političkih razloga koji su bili rezultat prolaska kroz dva svjetska rata postala je pogodno tlo za stvaranje beznadežne društvene i filozofske atmosfere, skepticizma i sumnji u potencijale razuma na putu spoznaje istine, nihilizma, snažnog materijalizma, hedonizma i tjelesnih uživanja. Takva Evropa iskazala je veliku spremnost da prihvati Hajjamovu poeziju interpretiranu na jedan poseban način, način koji

nije nužno u naročitom skladu s realnim životom i praktičnim djelovanjem autora ovih rubajja. U izučavanju historije upoznavanja Evropljana s Hajjamom istraživači smatraju da je Thomas Hyde (1636-1703), engleski orijentalist i profesor hebrejskog i arapskog jezika na Oxfordu, prvi naučnik koji je u 17. stoljeću govorio o Hajjamu i njegovim rubajjama i koji je na latinski preveo samo jednu rubaju⁹. Uprkos tome predstavljanje Hajjama u Evropi veže se uglavnom za 19. stoljeće. Prvi prijevod Hajjamovih rubajja u ovom stoljeću djelo je austrijskog orijentalista Josepha von Hammer-Purgstalla. Riječ je o prijevodu rubajja na njemački jezik iz 1818. godine (Mīnowī 1954: 317).

Smatra se da je Hajjam postao popularan na Zapadu 1859. godine, kad je Edward Fitzgerald sačinio prijevod njegovih rubajja na engleski jezik. Fitzgeraldov prijevod predstavlja prvi prijevod rubajja na engleski jezik (Ebn Rasūl 2005: 153). Prema mišljenju pojedinih istraživača Fitzgeraldov prijevod predstavlja remek-djelo kojem je on udahnuo istinski "hajjamovski duh". Svaka riječ ukazuje na to da je on pjesnik, a njegov je pjesnički duh pod utjecajem Hajjamove misli i poezije stvorio ovo remek-djelo (Daštī 1985: 241). Međutim, Fitzgerald u svome prepjevu rubajja na engleski jezik nije uzeo sve rubajje koje su bile na raspolaganju u to vrijeme, nego je odabrao samo one čiji je sadržaj bio blizak njegovu unutarnjem stanju. Rubajje koje je za svoj prijevod odabrao Fitzgerald govore o hedonizmu, vinu, pijanstvu, prolaznosti i nepouzdanosti svijeta. Time je on jednostrano i nepotpuno predstavio Hajjama Zapadu. S tog aspekta njega možemo smatrati odgovornim za nepotpuno razumijevanje i izvođenje pogrešnih i jednostranih zaključaka iz Hajjamovih rubajja koje se formiralo u Evropi (Amīnrazawī 2006: 248). Međutim, značaj Fitzgeraldova prijevoda višestruko premašuje ovu kritiku, koja je opet na mjestu.

Fitzgerald nije nastojao svoj prijevod potpuno uskladiti s izvornim rubajjama na perzijskom jeziku. Broj od 75 rubajja prvog izdanja Fitzgeraldova prijevoda, koji je nakon kasnijih prerada u petom izdanju iznosio 101 rubaju, ne predstavlja jednostavan i doslovan prijevod. Ni sam Fitzgerald nije tvrdio takvo što. On je u svojoj zbirci samo iskoristio smisao i tematiku Hajjamovih rubajja. Riječ je o smislu i temama preuzetim iz Hajjamovih ideja i razmišljanja o prolaznom životu ljudi i filozofiji u koju je on vjerovao (Gazanfarī 2011: 7). On 1857. godine u vezi s ovim, u jednom svome pismu prijetelju Edvardu B. Cowellu, piše: "Meni je zanimljivo da mogu imati slobodan pristup djelima perzijskih pjesnika, jer smatram da njihova djela nemaju veliku pjesničku vrijednost, tako da se ne treba brinuti zbog unošenja određenih promjena u

9 Ovaj prijevod nalazi se u Hammerovom djelu pod nazivom *Veterum Persarum et Parhorum et Medorum Religionis*.

njihov tekst” (Lefever 1992: 80). Možda tajna stalnosti i opstojnosti Fitzgeraldovog prijevoda leži u prijevodu koji odgovara ukusu, naravi i uvjerenjima Evropljana, a koji je u isto vrijeme prožet duhom Istoka (Ćazanfarī 2011: 15-16). Fitzgeraldovo poimanje pića u Hajjamovim rubaijama u drugom izdanju njegova prijevoda 1867. godine predstavlja primjer razumijevanja koje je u skladu s njegovim evropskim ukusom i sklonostima: “Ja ne znam šta je bilo vino koje je Hafiz možda probao i slavio u svojoj poeziji. Međutim, znam da Hajjamovo piće koje je ispijao prilikom ljubavnih, intimnih i prisnih susreta, ili u trenucima samoće kad je nastojao zaboraviti teškoće života, nije ništa doli piće vinove loze (Hadīdī 1976a: 226).

Na samom početku Hajjamove rubaije nisu naišle na značajniji prijem i pažnju engleskih čitatelja. Međutim, nakon što su dva poznata pjesnika Dante Gabriel Rossetti i Algernon Charles Swinburne te jedan scenarist kupili nekoliko primjeraka ovoga prijevoda i toplo ga preporučili svojim priateljima iz književnih krugova, ovaj prijevod postao je predmet pažnje i proučavanja među velikim brojem čitatelja u Engleskoj (Amīnrazawī 2006: 242). Tako i u prijevodu na engleski jezik Hajjamovih rubaija Arthur John Arberry navodi: “U Engleskoj se ne može pronaći dom do kojeg nekada, u nekom obliku ova knjiga nije pronašla svoj put. Engleski su vojnici tokom dva svjetska rata ovu knjigu sa sobom nosili na bojno polje” (Hadīdī 1976a: 223). Pod utjecajem takvih okolnosti u Engleskoj je 1892. formirano udruženje pod nazivom “Omar Khayyam”.

Pored Fitzgeralda, važnu ulogu u popularizaciji Hajjama odigrao je J. B. Nicolas, koji je u svojstvu francuskog konzula dugo godina boravio u Iranu, a dobro je znao perzijski jezik. On je 1867. na francuski jezik preveo 464 rubaije.¹⁰ Njegov je prijevod izmijenjen u odnosu na izvorni tekst i u velikoj je mjeri doslovan, te je kao takav liшен pjesničkog duha. Uprkos tome, Nicolasov prijevod bio je privlačan mnogim Francuzima i imao je mnogo čitatelja. Nicolas je Hajjama predstavio kao sufiju i gnostika, te je uložio velik trud u tumačenju sufiskog puta i opisu sufiskih uvjerenja (Hadīdī 1976a: 225).

Osim Nicolasa, i Bouchor, francuski pjesnik i scenarist, Hajjama je smatrao sljedbenikom panteizma, čovjekom ispravnih sklonosti, duboke misli, čovjekom koji svoje srce ne veže ni za šta i ni za koga osim za Boga. Međutim, imao je i neke osobenosti slične “pariškim klošarima” (ibid 246). Francuski pjesnik Jean Lahor imao je isto mišljenje i u Hajjamu je video opijenog gnostika. Međutim, Fitzgerald se protivio takvoj interpretaciji Hajjamove misli. On

10 Prije Nicolasa, francuskog orijentaliste, Garcin de Tassy je 1857. godine na francuski jezik preveo 10 rubaija koje se pripisuju Hajjamu.

je u uvodu svog drugog prijevoda rubaija 1867. godine ukazao na to da nije jasno na temelju kojeg je historijskog dokumenta Nicolas Hajjama smatrao sufijom, a njegove rubaje razumijevao u duhu jezika gnoze. Promišljanje o dobru i zlu, predodređenju, slobodnoj volji i sudbini nije karakteristično samo za gnostike. Stoljećima prije Lukres se bavio ovim pitanjima, a i Epikur je prije njega bio zbunjen zbog istih tema (ibid 227).

Francuski autori i pjesnici postepeno su promijenili mišljenje o Nicolasovom i Bouchorovom prijevodu i razumijevanju Hajjamovih rubaija, a rezultat toga bio je da su se okrenuli Fitzeraldovom prijevodu rubaija na engleski jezik, te su rubaje razumijevali kroz taj prijevod (Hadīdī 1976b: 415). Na temelju toga Grolleau Charles objavio je novi prijevod Hajjamovih rubaija na temelju rukopisa iz biblioteke Bodline (Grolleau 1902),¹¹ te je nastojao ukloniti greške svojih francuskih prethodnika. On je Hajjama smatrao superiornijim i od Bodlera i od Henryja (ibid 416). Henry Fernand također je 1903. godine objavio prijevod Hajjamovih rubaija¹². On je kao osnovu svoga prijevoda uzeo ovaj te Fitzeraldov prijevod. Među ostalim književnim ličnostima koje su inspiraciju pronalazile u Hajjamu bili su Armand Renaud, autor djela pod nazivom "Iranske noći", te André Paul Guillaume Gide.

Osim u Engleskoj i Francuskoj, istraživanja na polju Hajjamovih rubaija i misli provođena su i u Njemačkoj. Istraživanje Hajjamova života i djela u Njemačkoj se može podijeliti u dva perioda: period prije i poslije Fitzgeralda. Period prije Fitzgeralda ograničava se na Josepha Freiherra von Hummera (1818) i Friedricha Ruckerta (1828), dok period poslije Fitzgeralda započinje Hummerovim člankom koji je sadržavao 19 rubaija i njegovim prijevodom na francuski jezik od strane Nicolasa. U Njemačkoj su prvi prijevodi Hajjamovih rubaija rezultirali strasnim istraživanjima u oblasti Hajjamova života i djela. Godine 1878. Adolf Friedrich Frafen Schack preveo je 336 Hajjamovih rubaija, od kojih je 30 bilo preuzeto iz Fitzgeraldove zbirke. Dvije godine poslije Friedrich von Bodenstedt (1819-1892) preveo je sve rubaje koje su u to vrijeme bile dostupne njemačkom čitateljstvu, tako da je 1880. godine broj objavljenih rubaija iznosio 468. Godine 1887. objavljena je knjiga perzijske poezije čiji je urednik bio Polius Hart, a koja je sadržavala 48 rubaija u prijevodu Von Schacka i 9 rubaija prevedenih od strane Wolheima. Čini se da su ove rubaje poslužile kao inspiracije Hermannu Etheu za prijevod i tumačenje osam Hajjamovih rubaija, što pokazuje da je bio dobro upućen u Fitzgeraldov rad (Amīnrazawī 2006: 318-319).

11 Charles Grolleau, *Les Quatrians de Khayyam*, Paris, 1902.

12 Henry Fernand, *Les Rubaiat d'Omar Khayyam*, Paris, 1930.

Valentin Zhukovski, profesor perzijskog jezika na Univerzitetu Sankt Petersburg, u svome radu o rubajama naveo je vrijedne podatke i o životu Omera Hajjama (Zhukovsky 1898). On je u ovom istraživanju obuhvatio dvije osnovne teme: Hajjamovu biografiju i utvrđivanje autentičnih Hajjamovih rubaija u starijim izvorima. U spomenutom radu 72 rubaće pripisane Hajjamu, a koje se bilježe pod imenima drugih pjesnika koji su stvarali na perzijskom, ubrzo među "zbunjajuće" rubaije, te iznosi sumnje u vezi s Hajjamovim autorstvom spomenutih rubaija. Ovaj rad imao je veliku važnost u oblasti kritičkog istraživanja rubaija u Evropi. Vladimir Minorsky, ruski orijentalist, upravo ovaj članak smatra početkom kritičkog istraživanja Hajjamovih rubaija u Evropi.¹³

Danski iranist Arthur Christensen također se bavio izučavanjem rubaija. On u studiji pod naslovom *Critical Studies in the Rubá'iyát of 'Umar-i-Khayyám. A Revised Text with English Translation* (Christensen 1927), sa sumnjom u njihovo porijeklo, smatra autentičnim 12 rubaija u kojima se navodi Hajjamovo ime te dvije rubaije koje navodi Nedžmudin Razi.

Prevodenje i istraživanje Hajjamovih rubaija nije ograničeno isključivo na prevodioce i kritičare čija su imena spomenuta u ovome radu. Među ostalim imenima koja su se bavila proučavanjem i analizom Hajjamovih rubaija vrijedi spomenuti Rampisa, Pier Pasqala i Abdülbakija Golpinarlija. Međutim, u ovome radu nema dovoljno prostora da se posveti pažnja svim istraživačima i prevodiocima.

ZAKLJUČAK

Na temelju svega navedenog može se zaključiti da je, jednim dijelom, Hajjamova popularnost na Zapadu posljedica intelektualnog stanja i društveno-političkih okolnosti u Evropi krajem XIX i početkom XX stoljeća, a koje su povezane s frustracijom, filozofskim beznađem, pesimizmom, negiranjem potencijala razuma na putu spoznaje istine te duhom materijalizma koji je vladao u zapadnim društvima. To je pripremilo teren za prijem Hajjamovih rubaija koje su s pristupom zapadnih društava prividno imale zajednički pogled na teme, kao što su negiranje spoznajnih kapaciteta razuma, sumnja u vjerske principe stvaranja, smrt, uživanje i ovosvjetska zadovoljstva.

Prvi susret Evropljana sa Hajjamom desio se kroz njegova naučna djela koja su prevedena na različite jezike ovoga kontinenta. Međutim, Hajjamovu popularnost na Zapadu nisu uzrokovala njegova naučna djela, nego rubaije i njihov prijevod i prepjev od strane Fitzgeralda, posredstvom kojih je

13 O tome više vidjeti: Mīrafzalī 1999: 27.

Hajjamova popularnost dosegla svoj vrhunac. U odgovoru na pitanje o tome koja je specifičnost rubaja uzrokovala da one bude pažnju stoljećima u Iranu ali i u Evropi trebamo kazati da se možda najveća tajna sklonosti Iranaca prema Hajjamovim rubajama krije u izbjegavanju svakodnevnih, tradicionalnih tema. Naime, Hajjam – kako bi došao do istinske spoznaje i objasnio pitanja u vezi s filozofijom stvaranja, porijeklom života i suštinom proživljjenja – odbacuje svakodnevnu i uobičajenu rutinu i udaljava se od općeprihvaćenih tradicionalnih vrijednosti te, naizgled heretičnim govorom, na ovom polju otvara novo poglavlje.

S jedne strane, Hajjam kao filozof nije mogao slijepo prihvati ono što je većina ljudi slijedila kao višestoljetnu tradiciju, jer je kao i svaki drugi samostalni naučnik i filozof na prvom koraku prema spoznaji prvo morao posumnjati u ono što su drugi smatrali sigurnim, zatim to istražiti i proučiti, a tek se onda uvjeriti. Svaki filozof tek na ovom stupnju prihvata ili odbacuje određenu ideju. Hajjam je bio upravo takav: sumnjao je i postavljao izazovna pitanja o onome što su drugi shvatali kao pouzdanu istinu. Osim što svojom dužnošću smatra postavljanje temeljnih pitanja kako bi objasnio principe funkciranja svijeta, on ovjekovječenjem ovih pitanja u svojim rubajama neprestano druge primorava da razmišljaju o ovim temama. Kao rezultat takvoga stava nastale su rubaije pune bogohulnih sumnji.

Hajjam se u razmišljanjima suočavao sa sumnjama, a kao plod tih trenutaka nastale su njegove rubaije, te on, s druge strane, kao pjesnik nije želio žrtvovati svoja pjesnička iskustva radi materijalne koristi.¹⁴ Upravo zbog toga njegova poezija potvrđuje ono što je rekao Farrohi Sistani, perzijski pjesnik iz 11. stoljeća: "Kaži nešto novo, što je novo slatko je." Među Irancima je Hajjamove rubaije omiljenim učinila upravo ta ljepota novoga i izbjegavanje tradicijskih vrijednosti. Pod utjecajem ovog odstupanja od uobičajenoga, odnosno izbjegavanja tradicionalnih motiva desilo se da je Hajjam objelodanio mnoga svoja unutarnja i pjesnička iskustva, iskustva koja se ponekad čine ateističkim, koja se ostali autori nisu usuđivali iskazivati od straha od eksternalista i plitkih kritičara, ili su ih iskazivali tajno.

Prirodno, takav filozofski i racionalni pristup Omera Hajjama za zapadni svijet, čija je civilizacija utemeljena čisto na naučnoj i racionalnoj spoznaji, bio je veoma privlačan i fascinant, naročito zbog toga što se Hajjam razlikovao od svojih iranskih savremenika i onih koji su došli poslije njega u islamskom Iranu tog doba. Evropljani su Hajjama, ispravno ili ne, smatrali

14 Više o tome vidjeti: Pūrnāmdāriyān 2004.

čovjekom istih svjetonazora kao i oni, a njegova pitanja i sumnje u vezi sa stvaranjem, filozofijom ljudske egzistencije, porijeklom života i proživljenjem opisuju kao sumnju u ove vjerske istine ili čak kao negiranje tih istina.

Sada postavljamo pitanje, koje je naravno postavljano i među iranskim istraživačima i kritičarima Hajjamovih rubajja: koliko je ovakvo razumijevanje rubajja uistinu u skladu s Hajjamovim idejama i njegovim stvarnim životom. Kako bi se dao zadovoljavajuć odgovor, Hajjama trebamo posmatrati kao filozofa i naučnika. Prema mome mišljenju, Hajjamova pitanja i sumnje u vezi sa stvaranjem čovjeka, filozofije života i prirode proživljenja ne proizlaze, kako pojedini misle, iz negiranja i poricanja vjerskih principa, nego Hajjam svojom zadaćom smatra da na prvom mjestu postavlja pitanja o prirodi stvaranja i egzistenciji, kako bi što jasnije shvatio spomenute teme. Moguće je da, kao ni drugi mislioci, na ova pitanja nije mogao dati zadovoljavajući i primjeren odgovor, što se može i zaključiti iz nekih njegovih rubajja:

*Tajnu ezela ne otkrismo ni ti ni ja,
na zagonetku ovu ne odgovorismo ni ti ni ja.
Za zastorom je što nagađamo ti i ja,
kad zavjesa padne, ne ostasmo ni ti ni ja.*

*Vrata tajne ezela niko ne otvori,
o toj tajni niko ništa ne progovori.
Svi redom o tome samo šute,
niko na pitanje vječno da odgovori.*
(Prijevod: S.H.)

Zbog toga Hajjam, kao i svi islamski filozofi i gnosatici, priznaje i potvrđuje slabost razuma naspram spoznaje i shvatanja apsolutne istine onoga što postoji, ali ne negira tu istinu. Naravno, veliki gnostici kao što su Sanaji, Atar, Rumi i Hafiz nalazili su se u istoj takvoj poziciji, s razlikom što su oni nastojali nedostatke racionalne opservacije naspram svijeta egzistencije nadomjestiti kroz duhovnu spoznaju.

Da li su ove nejasnoće koje Hajjama predstavljaju kao agnostika i poricatelja proživljenja, raja i pakla u skladu s njegovim stvarnim životom? Može se kazati da njegov vlastiti život odbacuje takvu vrstu optužbi. Nema sumnje da je Hajjam vjerovao u Boga i Dan proživljenja te u obligatne islamske dužnosti. Osim toga, u jednom broju djela koja su napisana od Hajjamovih savremenika i onih poslije njega ukazano je na njegovu pobožnost i potvrđena je njegova

religioznost. Najvažnije od svega, dovoljno je da samo pogledamo u njegova naučna i filozofska djela pa da se osvijedočimo u njegovu pobožnost i uvjerenje.

LITERATURA

- Amīnrazawī, Mahdī (2006), *Sahbā-ye xerad*: Šarh-e ahwāl-e āsār-e hakīm Omar Xayyām Nīshābūrī, Tarğome-ye Mağdoddīn Keiwānī, Entešārāt-e Soxan, Tehrān
- Christensen, Arthur (1927), *Critical Studies in the Rubá'iyát of 'Umar-i-Khayyám. A Revised Text with English Translation*, Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab, Historisk-filologiske Meddelelser 14/1, Copenhagen
- Daštī, 'Alī (1985), *Damī bā Xayyām*, Čāp-e panğom, Tehrān, Asātīr
- de Tassy, Garcin (1857), "Note sur les Robaiyat d'Omar Khayyam", *Journal Asiatique*
- Ebn Rasūl, Seyyed Mohammad Rezā (2005), "Pīšīne-ye tarğomehā-ye Xayyām", *Farhang* 53-54, Bahār wa tābestān 1384
- Ğazanfarī, Mohammad (2011), "Taḡyīr-e sepehr-e goftemān dar bargardān-e engelīsī ye Fītzgerāld az robā'iyāt-e Xayyām", *Faslnāme-ye motāle'āt-e zabān wa tarğome*, Šomāre-ye 1, bahār-e 1390
- Hadīdī, Ğawād (1976a) "Xayyām dar Farānse, Yek – dar ḡoftoḡū-ye Xayyām", *Mağalle-ye dāneşkade-ye adabiyāt wa 'olūm-e ensānī-ye mašhad*, Sāl-e nohom, Šomāre-ye 2, str. 223-260
- Hadīdī, Ğawād (1976b), "Xayyām dar adabiyāt Farānse: Do – Xayyām, šā'er-e andīše-hā", *Mağalle-ye dāneşkade-ye adabiyāt wa 'olūm-e ensānī-ye mašhad*, Sāl-e nohom, Šomāre-ye 3, Pāyīz, 1355 (1977), str. 411-432
- Lefever, A. (1992), *Translation/history/culture: A sourcebook*, London / New York, Routledge
- Matīnī, Ğalāl (1997), "Xayyām-e šā'er", *Mağalle-ye īrānšenāsī*, Sāl-e nohom, Šomāre-ye 2, Tābestān, Tehrān, str. 223-251
- Mīnowī, Moğtabā (1954), *Pānzah goftār darbāre-ye čand tan az reğāl-e adab-e Orūpā az Īmīrs tā Bernārdśā*
- Mīr Afzalī, Seyyed Alī (1999), "Sādeq Hedāyat wa tarānehā-ye Xayyām", *Naṣr-e dāneš*, god. 16, broj 1, str. 27-39
- Mīr Afzalī, Seyyed 'Alī (2009), "Xayyām", u: Sa'ādat, Esmā'īl, *Dāneşnāme-ye zabān wa adab-e fārsī*, vol. 3, Farhangestān-e zabān wa adab-e fārsī, Tehrān, str. 105-108
- Pūrnāmdāriyān, Taqī (2004), "Xayyām az negāhī dīgar", *Faslnāme-ye motāle'āt wa tahqīqāt adabī*, Bahār wa tābestān, Šomāre-ye 1 wa 2
- Rosenfeld, A., Youschkovitch, A. P. (1973), "Al-Khayyam", u: Gilespie, Charles, *Dictionary of Scientific Biography*, Vol. 7, New York
- Woepcke, F. (1851), *L'Algèbre d'Omar al-khayyam publiee*, Traduit et accompagnée d'Extraits de manuscripts inédits, Paris

Zhukovsky, V.A. (1898), "Umar Khayyam and the 'Wandering' Quatrains", prijevod s ruskog na engleski: E.D. Ross, *Journal of the Royal Asiatic Society* vol. 30

PERCEPTIONS OF OMAR KHAYYÁM'S IDEAS IN THE EAST AND WEST

Summary

Omar Khayyám Nīshāpūrī, a renowned Iranian philosopher, mathematician, astronomer and poet of the 12th and 13th centuries, is considered one of the best-known Iranian poets, along with Jalaluddin Rumi and Hafez Shirazi. His poetry has been translated into many languages, including English, German, French, Italian, Spanish, Russian, Japanese and Arabic. Although he was primarily a mathematician, philosopher and astronomer, it was Khayyám's poetry that earned him world renown, despite the fact that his contributions in poetry and literature were scant—Khayyám wrote fewer verses than any other well-known Persian poet. Moreover, the literary merit of his poetry is not greater or more significant than that of other poets. When we compare the total number of *rubaiyat* written by Khayyám—178 or fewer (there is a suspicion that many of these poems were written by others)—with the approximately 160,000 couplets written by Firdousi in his *Shaname*, or the number of verses in Mawlana's *Mathnawi* and *Diwan*, we can see the position Khayyám occupies in Persian poetry. Nevertheless, Khayyám is more popular globally, especially in the West, than the most famous Iranian poets. This raises the question: what peculiarity of his *Rubáiyát* and ideas made him popular, first among Iranians, and then internationally, especially in Europe? The goal of this paper is to examine the results of different interpretations and analyses of Khayyám's *Rubáiyát* present in Western societies, and to investigate the reasons and conditions that caused his great popularity therein.

Key words: *Omar Khayyám*, *The Rubáiyát*, *wine*, *inebriation*, *asceticism (zuhd)*

Namir KARAHALILOVIĆ

NARATOLOŠKA ANALIZA *PRIČE O ŠEJHU IZ SAN'ANA*
U VERZIJI HASANA ZIJAIJA MOSTARCA U SVJETLU
PERZIJSKE SUFIJSKE KNJIŽEVNE TRADICIJE

KLJUČNE RIJEČI: *Priča o šejhu iz San'ana/šejh Abdurrezzaku, Zbor ptica (Manteq al-teir), Mesnevija, ekspanzija teksta, primarna/sekundarna pozicija u narativnoj strukturi*

Hasan Zijai Mostarac, pjesnik iz XVI stoljeća, jedan je od bošnjačkih književnika koji su pisali na orijentalnim jezicima. O Zijaju nema mnogo podataka iz pera njegovih savremenika; no, nema nikakve dvojbe da je riječ o prvom bošnjačkom pjesniku koji je iza sebe ostavio cijelovit *divan* (zbirku) poezije na osmanskom turskom i perzijskom jeziku. Pored zbirke poezije, Zijai je napisao i sufijski spjev u formi *mesnevije*, pod naslovom *Priča o šejhu Abdurrezzaku* (Kissa-i Şeyh Abdürrezzâk). Ta poema nastala je na temelju priče o Šejhu iz San'ana, sadržane u djelu *Zbor ptica* (Manteq al-teir) Feriduddina Attara Nišaburija. Međutim, u Zijajevoj verziji ta je pripovijest znatno obimnija. Način ekspanzije teksta u Zijajevom djelu ima velike sličnosti s pripovjedačkim postupkom Dželaluddina Rumija u njegovoj *Mesneviji*. Isto tako, značajnim pitanjem nadaje se i transponiranje priče o šejhu iz San'ana/šejh Abdurrezzaku iz sekundarne u primarnu poziciju u narativnoj strukturi teksta.

Od početka vladavine Osmanske imperije na području Bosne i Hercegovine, počeo je i proces širenja, učenja i izučavanja tri orijentalna jezika (arapskog, perzijskog i turskog). Učeni Bošnjaci su čitali i komentirali naučna i književna djela nastala na ta tri jezika. Ta su djela bila i ključni izvor i uzor onim bošnjačkim autorima koji su se i sami okušavali u pisanju naučnih i

književnih djela na orijentalnim jezicima.¹ Jedan od očitih primjera tog procesa jeste djelo *Perivoj slavujā* (Bolbolestān) Fevzija Mostarca/Blagajca (? – 1747), za koje sām autor navodi kako je nastalo pod snažnim, presudnim utjecajem Sa'dijevog *Ružičnjaka* (Golestān), Džamijevog *Proljetnog vrtu* (Baharestān), Kemal-paša zadeovog *Oslikanog dvorca* (Negārestān), te *Vrta zumbula* (Sonbolestān) šejha Šudžauddina Guranija.²

Među perzijskim autorima čija su djela služila kao primjer bošnjačkim stvaraocima na orijentalnim jezicima, a posebno pjesnicima, jedan od najznačajnijih je Feriddudin Muhammed Attar Nišaburi, čuveni pjesnik i prozaist iz XII stoljeća. O tome da su Attar i njegova djela bili poznati u Bosni i Hercegovini, svjedoče i brojni rukopisni primjerici njegovih djela, sačuvani u javnim i privatnim bibliotekama u našoj zemlji. Tu, prije svega, mislim na prijepise njegovih djela *Zbor ptica* (Manteq al-teir) i *Spomenica dobrih* (Tazkerat al-ouliyā'), kao i rukopisne primjerke u našoj sredini poznatog i veoma popularnog djela *Knjiga savjeta* (Pandnāme), znanog i pod naslovom *Attarovij savjeti* (Pand-e ‘Attār),³ za koje je savremena iranistička nauka utvrdila da nije Attarovo, premda mu je stoljećima bilo pripisivano.⁴

1 Vidjeti: Hamid Algar, "Perzijska književnost u Bosni i Hercegovini", *Beharistan*, Broj 3/4, Ljeto/jesen 2001, Kulturni centar pri Ambasadi Islamske Republike Iran – Sarajevo, Sarajevo, 2001, str. 166.

2 Vidjeti: Namir Karahalilović, *Kritičko izdanje djela Perivoj slavuja (Bolbolestān) autora Fevzija Mostarca*, http://www.ff-eizdavstvo.ba/Books/Kriticko_izdanje_djela_Perivoj_slavuja_autora_Fevzija_Mostarca.pdf, str. 60.

3 Naprimjer vidjeti: *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, Svezak četvrti, Obradio: Fehim Nametak, Al-Furqān, Fondacija za islamsko naslijeđe – Rijaset Islamske Zajednice u Bosni i Hercegovini, London – Sarajevo, 1998, str. 419, 425; *Katalog, arapskih turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, Svezak prvi, Obradio: Mustafa Jahić, Al-Furqān, Fondacija za islamsko naslijeđe – Historijski arhiv Sarajevo, London – Sarajevo 1431/2010, str. 160, 162, 164-165, 339-341, 514.

4 O tome vidjeti: Farīdoddīn Mohammad ben Ebrāhīm ‘Attār Nīshābūrī, *Manteq al-teir*, Tashīh wa ta’līqāt: doktor Mohammad Rezā Šafī’ī Kadkanī, Entešārāt-e Soxan, Tehrān, 1383. (2004), p. 38.

Kao kuriozitet vrijedi spomenuti da je tokom razdoblja osmanske vladavine u Bosni i Hercegovini djelo *Knjiga savjeta*, pripisivano Attaru, bilo toliko popularno i čitano da je u drugoj polovini XIX stoljeća, u sklopu prijemnog ispita za upis u *Učiteljsku školu* (Dār al-mu’allimīn) u Sarajevu, bilo korišteno kao ispitni tekst; kandidati za upis u navedenu školu bili su dužni da čitanjem, prevodenjem i komentiranjem teksta tog djela dokažu svoje znanje perzijskog jezika.

O tome vidjeti: Hajrudin Ćurić, *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1983, str. 159.

Jedan od bošnjačkih autora na koje je Attarovo najpoznatije i najznačajnije poetsko djelo, *Zbor ptica*, ostavilo snažan utjecaj, jeste Hasan Zijai Mostarac (?-1584/5). O Zijaju u izvorima iz pera njegovih savremenika nema mnogo podataka. Ograničen broj činjenica i indicija o pjesnikovom životu nude intratekstualni argumenti iz njegovih djela. Tako se iz rukopisa njegovog *Divana* doznaće tačan i puni oblik pjesnikovog imena, a to je: *Ziyâyî bin Alî bin Hüseyin bin Mahmûd bin Yûsuf el-Herseki* (to jest: Zijai sin Alija sina Hu-sejna sina Mahmuda sina Jusufa, Hercegovac).⁵ Iz jedne od njegovih pjesama također je vidljivo da je imao sina koji je i sam bio pjesnik i koristio *mâhlas* (poetski pseudonim) “Ubejdi”. Prožetost Zijaijeve poezije sufiskim idejama i motivima upućuje na zaključak da je i sam autor bio pripadnik nekog od derviških redova. U pojedinim izvorima navodi se da je riječ o mevlevijskom redu;⁶ međutim, na osnovu dostupnih primarnih izvora o tom se pitanju ne može izreći pouzdan sud.

Hasan Zijai Mostarac prvi je pjesnik koji je u okviru bosanskohercegovačke književne baštine na orijentalnim jezicima iza sebe ostavio cjelovitu zbirku poezije. Njegov *Divan*, u kojem je slijedio postulate normativne poetike književnosti orijentalno-islamskog kulturnog kruga, sadrži 496 gazela, 11 kasida, te još nekoliko pjesama u drugim pjesničkim formama, na osmanskom turskom jeziku. Osim toga, u *Divanu* su zastupljeni i jedna kasida, 14 gazela i jedan epigram na perzijskom jeziku. Fehim Nametak smatra kako bi broj Zijajevih pjesama na perzijskom jeziku bio i veći da je za poetsko stvaranje na tom jeziku uživao snažniju podršku svog mecene, Vusuli Mehmed-bega.⁷

Uz zbirku poezije, Zijai je napisao i sufiski spjev u formi mesnevije, na osmanskom turskom jeziku, pod naslovom *Priča o šejhu Abdurrezzaku* (Kissa-i Şeyh Abdürrezzâk).⁸ Taj je spjev nastao pod snažnim utjecajem priče o

5 Vidjeti: Hasan Zijaija Mostarac, *Divan*, Napisala, prevela i priredila: Alena Ćatović, Dobra knjiga, Sarajevo, 2010, str. 10.

6 Ibidem, str. 12.

7 Vidjeti: Fehim Nametak, “Utjecaj perzijsko-islamske kulture na književnost Bosnjaka u osmanskom periodu”, *Beharistan*, Broj 1, Zima 2001, Kulturni centar Islamske Republike Iran – Sarajevo, Sarajevo, 2001, str. 15.

8 Do sada provedena istraživanja pokazuju da se, pri spominjanju “šejava Abdurrezaka”, misli na ‘Abd al-Razzâqa al-Šan’âni, jemenskog islamskog učenjaka iz VIII stoljeća.

O vezi ove historijske ličnosti s pričom o šejhu iz San'ana/šeju Abdurrezzaku vidjeti: F. M. b. E. ‘Attâr Nišâbûrî, *Manteq...*, pp. 183-187.

šeju iz San'ana, sadržane u Attarovom spomenutom djelu *Zbor ptica*.⁹ Riječ je o alegorijskoj priči o čuvenom sufijском prvaku koji je živio u Mekki, a koji nakon jednog sna kreće u *Rum* (Bizant), tamo se zaljubljuje u kršćansku djevojku i prolazi kroz niz teških iskušenja.

Na području Osmanskog carstva, Attarovo djelo *Zbor ptica* više je puta prevođeno i oponašano. Tako ga je, naprimjer, osmanski pjesnik Gürşehri u XIV stoljeću preveo na osmanski turski jezik, dok je u XV stoljeću glasoviti Mir Ališir Nevâi napisao djelo pod naslovom *Jezik ptica* (Lisân al-tayr), također po uzoru i kao *naziru* (paralelu) na Attarov *Zbor ptica*.¹⁰ Međutim, *Priča o šejhu Abdurrezzaku* Hasana Zijajija Mostarca do danas je jedini poznati sufijski spjev u formi mesnevije čiji se cjelokupan tekst temelji isključivo na priči o šejhu iz San'ana iz čuvenog Attarovog djela.

Zijajeva mesnevija napisana je u metru *remel* (dvanaestercu u kojem se tri puta ponavlja stopa *fā'ilāt-un*), od kojeg pjesnik odstupa samo kada u tekstu mesnevije unosi i fragmente u drugim poetskim formama (prije svih, gazele i epigrame). *Priča o šejhu Abdurrezzaku* nema predgovor; ona počinjem *tevhidom* (ocitovanjem o Božijoj jednoći) u 78 *bejtova* (distiha),¹¹ potom slijedi *na't* (pohvala Poslanika) od 29 *bejtova*, te *du'a-jī istigfar* (molba za Božiji oprost). Zijai u uvodnom dijelu svoga djela ne navodi *mi'radžiju* (stihove o Poslanikovom *mi'radžu*/uspinjanju na nebo), niti pohvalu prve četverice halifa, što predstavlja odstupanje od dotadašnje tradicije pisanja sufijskih spjevova u formi mesnevije.¹²

Nakon molbe za Božiji oprost, pjesnik objašnjava *razlog/povod za pisanje* (sebeb-i ta'lif) priče o šejhu Abdurrezzaku, a u sljedećem poglavljju opširno govori o svom meceni Vusuli Mehmed-begu. Posebnim poglavljem može se smatrati i dio teksta u kojem pjesnik izlaže o svom nezadovoljstvu zbog slabog

9 O Hasanu Zijajiju Mostarcu opširnije vidjeti: Hazim Šabanović, *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, Svjetlost, Sarajevo, 1973, str. 72-76; H. Z. Mostarac, *Divan...*, str. 9-69.

10 Vidjeti: Amina Šiljak-Jesenković, "Kazivanje o šejhu San'ānu: Put od samoljublja do božanske ljubavi", *Znakovi vremena*, broj 64, God. XVII, Naučnoistraživački institut "Ibn Sina", Sarajevo, Ljeto 2014, str. 198.

11 Pored studija Alene Ćatović o Hasanu Zijajiju Mostarcu, na koje se u ovom radu referira u podnožnim bilješkama (vidjeti bilješke br. 9 i 12), podatke o sadržaju i broju bejtova *Priče o šejhu Abdurrezzaku* preuzeo sam i iz dosad neobjavljenog prijevoda tog djela sa osmanskom turskom jezikom na bosanski, također iz pera kolegice Ćatović.

12 Vidjeti: Alena Ćatović, *Orijentalno-islamska književna tradicija u stvaralaštву Hasana Zijajije Mostarca*, http://www.ff-eizdavastvo.ba/Books/Transtekstualnost_u_klasicnoj_osmanskoj_poeziji.pdf, str. 62.

prihvatanja pjesništva u vremenu u kojem živi. Ova poglavlja (o razlozima pisanja poeme, njegovom mecenju i nezadovoljstvu društvenim prilikama) donose dragocjene podatke o pjesnikovom pogledu na život i umjetnost, što može biti značajno sa stanovišta eventualne *autoreferencijalne* analize Zijaijevog djela. Kako navodi Alena Čatović, to što je veliki dio uvoda posvetio vlastitim promišljanjima i pitanjima koja se odnose na njega, govori o određenom Zijaijevom otklonu u odnosu na tradiciju, pošto njegovi prethodnici i savremenici koji su pisali u istom žanru u uvodu nisu davali toliko prostora eksplikacijama o samima sebi.¹³

Kad je riječ o Zijaijevom spjevu *Priča o šejhu Abdurrezzaku*, dva pitanja smatram značajnim i vrijednim pažnje iz naratološke perspektive. Jedno je činjenica da je verzija te priče kod Zijaija znatno opširnija od njene izvorne verzije u Attarovom djelu *Zbor ptica*. Naime, kod Attara ta priča sadrži nešto više od 400 bejtova,¹⁴ a kod Zijaija Mostarca čak 1725. Pri tome, Zijai ne odstupa od osnovne fabule koju je utvrdio Attar, već pojedine dijelove priče razrađuje i proširuje u postupku *ekspanzije teksta*. Možda je jedina krupna promjena to što djevojku u koju se šejh Abdurrezzak zaljubljuje Zijai imenuje kao bizantsku princezu, dok Attar u originalnoj verziji priče ne ukazuje na njenu aristokratsko porijeklo.

Kao primjer ekspanzije teksta u Zijaijevoj mesneviji može se navesti početni opis šejha Abdurrezzaka. Taj opis – pri čemu se navedena ličnost spominje kao šejh iz San'ana – kod Attara iznosi 10, a kod Zijaija 37 bejtova. I pored toga, osnovni podaci o šejhu i dalje ostaju isti: imao je 400 *murida* (učenika/

13 Ibidem.

14 U kritičkom izdanju Sādeqa Gouharīna, priča o šejhu iz San'ana sadrži 409 bejtova, od 1185. do 1593. bejta.

Vidjeti: Šeix Farīdoddīn ‘Attār Nīshābūrī, *Manteq al-teir*, Be ehtemām wa tashīh-e Sādeq Gouharīn, Šerkat-e entešārāt-e ‘elmī wa farhangī, Tehrān, 1377. (1998), pp. 67-88.

U kritičkom izdanju Mohammada Rezāa Šafī‘īja Kadkanīja, ta priča zaprema 411 bejtova, od 1191. do 1601. bejta.

Vidjeti: F. M. b. E. ‘Attār Nīshābūrī, *Manteq...*, pp. 286-302.

U kritičkom izdanju Mahmūda ‘Ābedīja i Taqīja Pūrnāmdāryāna, priča o šejhu iz San'ana ima 410 bejtova, od 1183. do 1592 bejta.

Vidjeti: Šeix Farīdoddīn ‘Attār Nīshābūrī, *Manteq al-teir*, Tashīh wa touzīh: doktor Mahmūd ‘Ābedī wa doktor Taqī Pūrnāmdāryān, Sāzmān-e motāle‘e wa tadwīn-e kotob-e ‘olūm-e ensānī-ye dānešgāhhā (Samt), Tehrān, 1390. (2011), pp. 140-155.

sljedbenika), 50 puta je obavio hadž itd. Prema tome, *Zijai ne mijenja*, već samo *proširuje*, dodatno razvija Attarov izvorni opis šejhovog lika.

Isto tako, opis šejhovog sna, zbog kojeg on kreće na put i prolazi kroz silna iskušenja, kod Attara zaprema svega 2 bejta; kod Zijajija je opis tog sna, s navođenjem znatno više detalja, razrađen u 17 bejtova. Zijajjevi originalni stihovi u opisu šejhovog sna predstavljaju pjesnikova zanimljiva promišljanja i zapažanja o povezanosti ljudske psihe, čovjekovih svakodnevnih razmišljanja, događanja i iskustava kroz koja prolazi, sa snovima koje sanja.

Sljedeći primjer iz kojeg je jasno uočljiv Zijajjev postupak širenja teksta vezan je za prvi susret šejha Abdurrezzaka sa kršćanskim djevojkom; dok Attar na tu scenu prelazi direktno s prethodne priče koja s njom nema nikakve veze i ljepotu djevojke opisuje u tek 17 bejtova, Zijai pravi uvod od 10-ak bejtova u kojima općenito govori o ljubavi, njenom mjestu, značaju i vrijednosti u čovjekovom životu. Čak se u vezi s tim pjesnik direktno obraća recipijentu, pa kaže: "Poslušaj ti što poričeš stanje zaljubljenih/Šta Abdurrezzak s ljubavlju učini." Međutim, Zijai u ovom slučaju ne proširuje tekst isključivo svojim razmišljanjima i obraćanjima čitaocu; on je, naime, čitavo jedno poglavlje, pod naslovom *Opis djevojke*, posvetio opisu ljepote kršćanke, i taj opis zaprema više od 50 bejtova. U njemu je upotrijebljen niz stilskih figura i ukrasa imantnih lirske poezije orijentalno-islamskog kulturnog kruga: djevojčine oči i obrve porede se s lukom i strijelom, njene usne s vinom itd.

Ovaj i ostali Zijajjevi opisi, sa naratološkog stanovišta, spadaju u *statične motive*, to jest motive koji ne mijenjaju narativnu situaciju; oni ne utječu na kakvoču i tok *fabule* (priče zasnovane na *vremenskom* i *logičkom* principu), već predstavljaju građu koja učestvuje u gradnji *sižea* kao umjetnički izgrađenog rasporeda događaja u prići.¹⁵ S druge strane, govoreći o četiri načina na koje *narativ* (konstrukcija sazdana na fabularnoj shemi) može tretirati fabularno vrijeme, Gérard Genette kao jedan od tih načina izdvaja *pauzu*, to jest postupak u kojem dolazi do potpunog ukidanja toka fabularnog vremena; to ukidanje može se ostvariti refleksijama, općim razmatranjima, a jedan od načina za prekid fabularnog vremena jesu upravo opisi.¹⁶

Međutim, osnovni motiv za navođenje naizgled statističkih podataka o broju bejtova u pojedinim dijelovima Attarove i Zijajjeve verzije priče o šejhu iz San'ana/šejhu Abdurrezzaku, jeste stav da karakteristike Zijajjevog pripovjedačkog stila u velikoj mjeri podsjećaju na postupak ekspanzije teksta u Rumijevoj *Mesneviji*. O tom postupku uvjerljivo piše jedan od najznačajnijih

15 Vidjeti: B. V. Tomaševski, *Teorija književnosti*, Književna misao, Beograd, 1972, str. 202.

16 Vidjeti: Zdenko Lešić, *Teorija književnosti*, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2005, str. 305.

savremenih istraživača perzijske sufiske književnosti, Taqī Pūrnāmdāryān. Naime, jedna o ključnih odlika Rumijevog pripovjedačkog postupka jesu izrazito dugi *dijalozi*. U istim pričama kod ranijih autora koji su ih navodili, tih dijaloga nema; Rumi ih među likovima uspostavlja kako bi kroz njih iznio neke svoje stavove, odnosno stavove drugih ljudi koje smatra vjerodostojnjim i vrijednim pažnje, opservacije opće, načelne naravi i sl.; kroz te dijaloge recipient biva upoznat s okolnostima i atmosferom u kojima se priča odvija; s druge strane, dijalozima je ostvarena precizna *psihološka karakterizacija likova*. Svi ti faktori presudno utječu na to da su priče preuzete od ranijih autora u Rumijevim verzijima ispričane znatno eskpresivnije i upečatljivije, te su stoga životnije, raznovrsnije i recipientu bliže od istih priča kod Rumijevih prethodnika.

U tom je smislu karakteristična priča o Arapu-beduinu, koji čup ustajale vode odnosi na poklon abasidskom halifi Me'munu; kako ga ne bi razočarao, halifa se pretvara da ne primjećuje o kakvom je bezvrijednom i besmislenom poklonu riječ, te bogato nagrađuje beduina. Prije nego ju je Rumi ispričao u *Mesneviji*, ova je priča navedena u Attarovoj *Knjizi o patnji* (Mosībatnāme). Kod Attara u toj priči postoje svega tri ličnosti: Arap, halifa Me'mun i prosjak, koji ima ulogu pripovjedača i praktično nema nikakvog upliva u priču, osim što na njenom kraju postavlja jedno pitanje halifi. U Attarovoj verziji navedena priča sadrži 35 bejtova.

Ista ta priča u Rumijevoj verziji, nakon uvoda o halifi, koji je odvojen od osnovnog dijela priče (dakle, Rumi pravi *uvod* u glavnu priču, kao što to povremeno čini i Zijai), počinje razgovorom između Arapa i njegove žene, koji obuhvata 250 bejtova, a to je tek početak priče.¹⁷ Ovakvih je primjera u Rumijevoj *Mesneviji* znatan broj.¹⁸

Kad usporedimo postupke ekspanzije teksta u Rumijevoj *Mesneviji* i Zijajevoj *Prići o šejhu Abdurrezaku*, vidljivo je da su oni veoma slični. Možda je ključna razlika koja se između ta dva postupka može uočiti to da se ekspanzija teksta kod Rumija češće odnosi na dijaloge između likova, dok je kod Zijajija više usmjerena na različite opise.

Temeljem svega navedenog smatram da, ukoliko se provede cjelovito istraživanje o eventualnom utjecaju Rumijevog pripovjedačkog postupka u *Mesneviji* – a širenje teksta predaja i priča preuzetih od ranijih pjesnika je najznačajnija i najizrazitija odlika tog postupka – na pripovjedački postupak Hasana Zijaija Mostarca u *Prići o šejhu Abdurrezzaku*, postoji mogućnost da

17 Podsjetimo se, kod Attara ta priča sadrži ukupno 35 bejtova.

18 O tome opširno vidjeti: Taqī Pūrnāmdāryān, *Dar sāye-ye āftāb*, Entešārāt-e Soxan, Tehrān, 1388. (2009), pp. 326-340.

budu uočene i druge sličnosti između narativnih tehnika dva autora. Na taj bi se način moglo definitivno utvrditi – ovim radom to, objektivno, nije bilo izvodivo – u kojoj je mjeri Zijai Mostarac, kao pisac sufiske poeme u formi mesnevije, eventualno bio pod utjecajem veličanstvenog Rumijevog djela i njegovog pripovjedačkog postupka, odnosno koliko je pripovjedački postupak samog Zijaija rezultat njegovog spisateljskog dara i izvorne narativne invencije.¹⁹

Drugim zanimljivim pitanjem naratološke prirode u vezi sa Zijajevom *Pričom o šejhu Abdurrezzaku* smatram njeno transponiranje iz jedne u drugu poziciju u narativnoj strukturi teksta. U nastavku ću pokušati obrazložiti ovaj stav.

Priča o šejhu iz San'ana u Attarovom *Zboru ptica* nije dio osnovne priče, pripovijesti o skupini ptica koje putuju kako bi srele mitsku pticu *Simorg*,²⁰ tu priču Attar navodi u argumentativne svrhe.²¹ “Profana ljubav šejha iz San'ana prema djevojci kršćanki i patnja koju na tom putu podnosi predstavljaju pri-

19 Jasno je da ovaj rad predstavlja tek početni korak ka ostvarenju takvog cilja. Istovremeno, treba ukazati na to da čak i ako bi se tokom sveobuhvatnog istraživanja ovog pitanja utvrdilo da je Zijai *Priču o šejhu Abdurrezzaku* napisao pod direktnim utjecajem spominjanih osmanskih pjesnika, ne treba zanemariti činjenicu da je izvorište postupka ekspanzije teksta predaja i priča preuzetih iz djela ranijih autora, u književnoj tradiciji orijentalno-islamskog kulturnog kruga, upravo pripovjedačka tehnika Dželaluddina Rumija u njegovoj *Mesneviji*, koja je nastala nekoliko stoljeća prije Zijajeve *Priče o šejhu Abdurrezzaku*, ali i djela mogućih Zijajevih uzora iz književne tradicije na osmanskom turskom jeziku. Stoga je Rumijeva *Mesnevija*, na planu pripovjedačkog postupka, temeljni uzor za sve kasnije autore koji su pisali sufiske spjevove u formi mesnevije na nekom od orijentalnih jezika.

20 O tome opširnije vidjeti: Bećir Džaka, *Historija perzijske književnosti*, Naučnoistraživački institut “Ibn Sina”, Sarajevo, 1997, str. 310-314.

21 Navođenje priča, nerijetko alegorijskih, u argumentativne svrhe, postupak je poznat i u oratorskoj i pripovjedačkoj tradiciji zapadnog kulturnog kruga. Naročito u doba srednjevjekovlja, tokom propovijedi su navodene prigodne priče poznate pod nazivom *exemplum*, kojima se nastojalo objasniti i potvrditi prethodno iznesenu misao, stav, načelo... Postojale su zbirke takvih priča, a u javnosti su nerijetko izražavani protesti zbog njihove upotrebe. Vidjeti: *Dictionary of World Literature*, Edited by Joseph T. Shipley, Littlefield, Adams & Co., Totowa, 1964, p. 148.

Slično tome, čuveni italijanski pjesnik iz druge polovine XIII i prve polovine XIV stoljeća, Dante Alighieri, u svom djelu pod naslovom *Vita nuova* (Novi život), spjevane poetske fragmente povezuje i objašnjava navođenjem prigodnih priča u prozi.

O tome opširno vidjeti: Dante Alighieri, “Novi život”, u: *Djela*, Sveučilišna naklada Liber – Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1976, str. 69-123.

jemčivu, za razumijevanje moguću sliku istinske ljubavi iskrenog putnika na stazi duhovnog usavršavanja prema Bogu; oni²² svjedoče o nedaćama vezanim za tu ljubav...”²³ Ova priča o ljubavi i njenim iskušenjima ispričana je iz usta *pupavca* (hodhod), vodiča skupine putujućih ptica; pupavac je pripovijeda u okolnostima kada su mnoge ptice, našavši se pred različitim iskušenjima, nastradale ili odustale od daljeg putovanja; priča je namijenjena pticama koje su zadobivene tjelesne rane željele iskoristiti kao izgovor da ne nastave put prema ptici *Simorg*.

Međutim, prije nego će u Attarovom *Zboru ptica* ispričati priču o šejhu iz San'ana, pupavac u svom “motivacijskom govoru”, izloženom u 22 bejta i upućenom malodušnim pticama-saputnicama, kazuje sljedeće:

Pupavac predvodnik ovako tad prozbori – Onaj ko se zaljubi za život se ne boji
Kada život spremjan je dati zaljubljeni – Svejedno je da li je isposnik il’ grešni
Kad ti srce postane dušmanin života – Život daruj, jer na kraj stigao si puta
Život je prepreka, ti ga zato daj – Tad oči otvori i na sve strane gledaj

(...)

Naprijed kroči k’o junaci i ne boj se – Krivovjera i pravovjera okani se, ne boj se
Dokle više strah, ne budi djetinjast – Poput svih odvažnih zaputi se u rat
Ako će te iznenada sto teškoća zadesiti – Nema zebnje, to na ovom putu će se zbiti.²⁴

Nakon što je pupavac izrekao gore navedeno, ispričao je priču o šejhu iz San'ana. Potom je, sljedećim bejtvima, iskazana reakcija ptica:

22 To jest, profana ljubav šejha iz San'ana prema kršćanskoj djevojci i patnja koju uslijed te ljubavi podnosi.

23 Taqī Pūrnāmdāryān, “Tafsīrī dīgar az dāstān-e šeix San‘ān”, u: *Dīdār bā Sīmorg*, Pažūhešgāh-e ‘olūm-e ‘ensānī wa motāle‘at-e farhangī, Tehrān, 1386. (2007), p. 257.

24 U izvorniku:

کان که عاشق شد نیندیشد ز جان
خواه زاهد باش، خواهی فاسقی
جان برافشان، ره به پایان آمده است
پس برافکان دیده و دیدار کن

درگذار از کفر و ایمان و مترس
باز شو چون شیرمردان پیش کار
باک نبود، چون در این راه او قتاد

”هدهد رهبر چنین گفت آن زمان
چون به ترک جان بگوید عاشقی
چون دل تو دشمن جان آمده است
سد ره جان ایدار کن

پای در نه هم چو مردان و مترس
چند ترسی دست از طفای بدار
گر تو را صد عقبه ناگاه او قتاد

Š. F. ‘Attār Nīshābūrī, *Manteq al-teir*, Tashīh wa touzīh: doktor Mahmūd ‘Ābedī wa doktor Taqī Pūrnāmdāryān..., p. 139.

Kada ptice te riječi počuše – “Život čemo dati!”, u tren rekoše
Simorg ukrade mir iz njihovih srdaca – Ljubav im od jedne posta stotinu hiljada
Čvrsto se za nastavak puta odlučiše – Spretno odmicati putem stadoše.²⁵

Premda nema nikakve dvojbe oko toga da je navođenjem priče o šejhu iz San'ana veza između ljubavi i patnje jasnije i uvjerljivije dočarana, čime su se stekle povoljnije okolnosti za podsticanje ptica na nastavak puta, ukoliko se pomno analiziraju dva gornja poetska fragmenta može se ustvrditi sljedeće: da su ptice već nakon pupavčevih riječi osjetile potrebu da preispitaju svoj stav, i potom donijele odluku da nastave putovanje ka Simorgu, takav razvoj događaja bi djelovao sasvim prirodno i logično, a njime ne bi bila izazvana nikakva proturječnost u toku osnovne priповijesti *Zbora ptica*.

Prema tome, sa stanovišta narativne logike i semantičke strukture teksta, nakon posljednjeg bejta pupavčevog obraćanja pticama (Ako će te iznenada sto teškoća zadesiti – Nema zebnje, to na ovom putu će se zbiti) mogao je biti naveden prvi bejt *nakon* priče o šejhu iz San'ana (Kada ptice te riječi počuše – “Život čemo dati!”, u tren rekoše), i to kao reakcija i odgovor ptica na pupavčev motivacijski govor. U takvim pretpostavljenim narativnim okolnostima, leksema “rijec” u polustihu “Kada ptice te riječi počuše” zapravo bi se odnosila na riječi samog pupavca, upućene pticama (a ne na priču o šejhu iz San'ana, ispričanu poslije pupavčevog govora).

Ukoliko se ovom pitanju pristupi sa stanovišta sintakse i upotrijebe termini primjereni toj gramatičkoj oblasti – dakako, krajnje uvjetno i konvencionalno²⁶ – može se ustvrditi kako priča o šejhu iz San'ana u Attarovom *Zboru*

25 U izvorniku:

آن زمان گفتند ترک جان همه عشق در جا نشان یکی شد صد هزار ره سپردن را باستاند چست...	«چون شنودند این سخن مرغان همه برد سیمرغ از دل ایشان قرار عزم ره کردند عزمی بس درست»
--	---

Ibidem, pp. 155-156.

26 Uvođenje sintakse u naratološku analizu čini se opravdanim tim prije što su u naratološkim studijama uvrježene sintagme kao što su “narativna gramatika”, “narativna sintaksa”, “narativna semantika” i dr. U isto vrijeme, navodni znaci unutar kojih se te sintagme najčešće koriste sugeriraju da je riječ o njihovoj uvjetnoj i konvencionalnoj upotrebi, te konsekventno tome i uvjetnom korištenju gramatičkog metodološkog i istraživačkog instrumentarija u naratološkim analizama. Uvjetnost te upotrebe u znatnoj je mjeri određena naratološkom sviješću o potrebi definiranja “druge lingvistike”, čiji bi predmet proučavanja bili iskazi duži od rečenice, to jest sam narativni diskurs.

Vidjeti: Milivoj Solar, *Teorija književnosti, Školska knjiga*, Zagreb, 1997, str. 285; Marina Katnić-Bakarić, “U potrazi za tajnom priповједног teksta: naratologija”, u: Zdenko Lešić, Hanifa Kapidžić-Osmanagić, Marina Katnić-Bakarić, Tvrtko Kulenović, *Suvremena tu-*

ptica ima funkciju niza *umetnutih rečenica* (koje stupaju u međusobne sintak- sičke veze, pri čemu najčešće svaki polustih ima funkciju jedne zaokružene sintaksičke jedinice); ako bi te umetnute rečenice bile izostavljene iz teksta, semantička vrijednost osnovne pripovijesti o putovanju skupine ptica prema Simorgu – koja, sa stanovišta sintakse, ima funkciju niza *glavnih rečenica* – ni na koji način ne bi bila okrnjena.²⁷ (Dakako, navođenjem priče o šejhu iz San'ana, tekst glavne priče recipijentu je dodatno objašnjen i protumačen, te je na taj način olakšano njegovo razumijevanje.)

Na osnovu svega navedenog, postaje jasno kako priča o šejhu iz San'ana u Attarovom *Zboru ptica*, naspram glavne priče o putovanju skupine ptica, ima sporednu/sekundarnu poziciju u narativnoj strukturi teksta.²⁸ U svjetlu Genetteove teorijske postavke o proučavanju različitih *dijegetičkih razina*, to jest *narativnih nivoa*,²⁹ priča o zajedničkom putovanju ptica prema mitskoj ptici Simorg zazima poziciju *primarne dijegeze* (osnovne, temeljne priče), dok

mačenja književnosti, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2006, str. 258; Andrea Lešić, *Bahtin, Bart, strukturalizam*, Službeni glasnik, Beograd, 2011, str. 82.

27 Odnos između dviju priča, kao dva niza glavnih i umetnutih rečenica, predstavlja reminiscenciju na narratološku distinkciju između *kardinalnih funkcija i informanata/indicija/katalizatora*, pri čemu je ove druge moguće izostaviti a da pri tome ne bude narušen pripovjedni tok; međutim, treba uočiti da su *kardinalne jedinice i informanti/indicije/katalizatori* jedinice istog narativnog teksta, dok su predmet ove analize dvije međusobno jasno odijeljene pripovjedne cjeline.

Vidjeti: Džerald Prins, *Naratološki rečnik*, Prevela s engleskog: Brana Miladinov, Službeni glasnik, Beograd, 2013, str. 84-85.

28 Držim da je Attarovo razumijevanje takve pozicije alegorijskih priča navedenih u argumentativne svrhe u *Zboru ptica* (to jest, autorova svijest o sintaksičkoj i narativnoj “trusnosti” tih priča, te sljedstveno tome i mogućnosti da budu izostavljene bez ikakve štete po narativni tok i semantičku vrijednost osnovne pripovijesti) bilo barem jedan od razloga za njihovo krajnje neutralno, depersonalizirano nominiranje, koje je lišeno težnje da se tim pričama dodijeli bilo kakva identitetska oznaka. *Priča o šejhu iz San'ana* upravo pod tim je nazivom poznata i u naučnim krugovima i među poklonicima sufiske književnosti; međutim, iz relevantnih rukopisnih izvora i kritičkih izdanja Attarovog najznačajnijeg sufiskog spjeva u fomi mesnevije potpuno je jasno da ta priča, i pored svoje dužine, značaja i popularnosti, ima isti onaj naslov “bez boje i mirisa” koji nose i sve ostale, znatno kraće, manje značajne i manje poznate argumentativne priče iz *Zbora ptica*, a to je naslov *Priča-alegorija* (al-Ḥikāyat wa al-tamṣīl).

Slične okolnosti zatiču se i u Attarovoj *Knjizi tajni* (Asrārnāme); u tom djelu, priče u svrhu argumentiranja prethodnih tekstualnih fragmenata navedene su uvijek pod istim, potpuno neutralnim naslovom, koji glasi *Priča* (Hekāyat).

Vidjeti: Farīdoddīn Mohammad ben Ebrāhīm ‘Attār Nīshābūrī, *Asrārnāme*, Tashīh wa ta’līqāt: doktor Mohammad Rezā Šafī’ī Kadkanī, Enteśārāt-e Soxan, Tehrān, 1386. (2007).

29 O tome vidjeti: M. Katnić-Bakarić, “U potrazi za...”, str. 250-251.

je priča o šejhu iz San'ana smještena u položaj *sekundarne/druge dijegeze* (metadijegeetične, umetnute priče).

Nasuprot tome, u *Priči o šejhu Abdurrezzaku* Hasana Zijaija Mostarca vladaju potpuno drugačije narativne okolnosti. Zijai je ovu priču izdvadio iz njene sporedne/sekundarne pozicije u narativnoj strukturi teksta Attarovog *Zbora ptica*, i potom je transponirao u glavnu/primarnu poziciju u narativnoj strukturi svog djela. *Priča o šejhu Abdurrezzaku* temeljna je pripovijest Zijaijevog sufijskog spjeva; u skladu s takvom njenom narativnom pozicijom, pjesnik u različitim prigodama, kroz poetske fragmente u formi gazela i epi-grama, navodi argumente za stavove izrečene u glavnoj pripovijesti, spjevanoj u formi mesnevije. Na taj način, osnovna priča o šejhovom zaljubljivanju u kršćansku djevojku zauzima, u sintaksičkom smislu, poziciju niza glavnih rečenica, dok interpolirani poetski fragmenti navedeni u argumentativne svrhe fungiraju kao niz umetnutih rečenica. Primjeni li se u ovom slučaju Genetteova postavka o dijegeetičkim razinama, *Priča o šejhu Abdurrezzaku* sada se nalazi u poziciji *primarne dijegeze*, dok kraće priče, ispričane u različitim poetskim formama i situirane na različitim mjestima u tekstu, budući da sve imaju istu poziciju i funkciju u odnosu na osnovnu priču, zauzimaju položaj *sekundarne dijegeze*.

Uzimajući u obzir činjenicu da je *Priča o šejhu Abdurrezzaku* Hasana Zijaija Mostarca jedini poznati primjer transformiranja najduže i najpoznatije argumentativne alegorijske priče iz Attarovog djela *Zbor ptica* u samostalan sufiski spjev u formi mesnevije, može se zaključiti kako je opisanim procesom transponiranja *Priče o šejhu iz San'ana/šeju Abdurrezzaku* iz jedne u drugu poziciju u narativnoj strukturi teksta, kao i različitim pripovjednim tehnikama koje je u tom procesu koristio, Zijai iskazao svoju originalnost i inovativnost na pripovjedačkom planu. Na taj su način mostarski pjesnik i njegov spjev “izašli iz sjene” velikih uzora iz perzijske sufiskske književne tradicije i njihovih čuvenih djela.

IZVORI I LITERATURA

- Algar, Hamid (2001), "Perzijska književnost u Bosni i Hercegovini", *Beharistan*, Broj 3/4, Ljeto/jesen 2001, Kulturni centar pri Ambasadi Islamske Republike Iran – Sarajevo, Sarajevo, str. 165–182.
- Alighieri, Dante, (1976), "Novi život", u: *Djela*, Sveučilišna naklada Liber – Nakladni zavod Matrice hrvatske, Zagreb, str. 69–123.
- 'Attār Nīshābūrī, Farīdoddīn Mohammad ben Ebrāhīm (1386. /2007/), *Asrārnāme*, Tashīh wa ta'līqāt: doktor Mohammad Rezā Šafī'ī Kadkanī, Entešārāt-e Soxan, Tehrān
- 'Attār Nīshābūrī, Farīdoddīn Mohammad ben Ebrāhīm (1383. /2004/), *Manteq al-teir*, Tashīh wa ta'līqāt: doktor Mohammad Rezā Šafī'ī Kadkanī, Entešārāt-e Soxan, Tehrān
- 'Attār Nīshābūrī, Šeix Farīdoddīn (1377. /1998/), *Manteq al-teir*, Be ehtemām wa tashīh-e Sādeq Gouharīn, Šerkat-e entešārāt-e 'elmī wa farhangī, Tehrān
- 'Attār Nīshābūrī, Šeix Farīdoddīn (1390. /2011/), *Manteq al-teir*, Tashīh wa touzīh: doktor Mahmūd 'Ābedī wa doktor Taqī Pūrnāmdāryān, Sāzmān-e motāle'e wa tadwīn-e kotob-e 'olūm-e ensānī-ye dānešgāhhā (Samt), Tehrān
- Čatović, Alena (2013), *Orijentalno-islamska književna tradicija u stvaralaštву Hasan-a Zijaije Mostarca*,http://www.ffeizdavastvo.ba/Books/Transtekstualnost_u_klasincoj_osmanskoj_poeziji.pdf,
- Ćurić, Hajrudin (1983), *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, Veselin Masleša, Sarajevo
- Džaka, Bećir (1997), *Historija perzijske književnosti*, Naučnoistraživački institut "Ibn Sina", Sarajevo
- Jahić, Mustafa (1431/2010), *Katalog, arapskih turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, Svezak prvi, Obradio: Mustafa Jahić, Al-Furqān, Fondacija za islamsko naslijede – Historijski arhiv Sarajevo, London – Sarajevo
- Karahalilović, Namir (2014), *Kritičko izdanje djela Perivoj slavuja (Bolbolestān) autora Fevzija Mostarca*,http://www.ffeizdavastvo.ba/Books/Kriticko_izdanje_djela_Perivoj_slavuja_autora_Fevzija_Mostarca.pdf
- Katnić-Bakaršić, Marina (2006), "U potrazi za tajnom pripovjednog teksta: narratologija", u: Zdenko Lešić, Hanifa Kapidžić-Osmanagić, Marina Katnić-Bakaršić, Tvrtnko Kulenović, *Suvremena tumačenja književnosti*, Sarajevo Publishing, Sarajevo, str. 245–275.
- Lešić, Andrea (2011), *Bahtin, Bart, strukturalizam*, Službeni glasnik, Beograd
- Lešić, Zdenko (2005), *Teorija književnosti*, Sarajevo Publishing, Sarajevo
- Nametak, Fehim (1998), *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, Svezak četvrti, Obradio: Fehim Nametak, Al-Furqān, Fondacija za islamsko naslijede – Rijaset Islamske Zajednice u Bosni i Hercegovini, London – Sarajevo

- Nametak, Fehim (2001), "Utjecaj perzijsko-islamske kulture na književnost Bošnjaka u osmanskom periodu", *Beharistan*, Broj 1, Zima 2001, Kulturni centar Islamske Republike Iran – Sarajevo, Sarajevo, str. 12–18.
- Prins, Džerald (2013), *Naratološki rečnik*, Prevela s engleskog: Brana Miladinov, Službeni glasnik, Beograd
- Pūrnāmdāryān, Taqī (1388. /2009/), *Dar sāye-ye āftāb*, Entešārāt-e Soxan, Tehrān
- Pūrnāmdāryān, Taqī (1386. /2007/), "Tafsīrī dīgar az dāstān-e šeix San‘ān", u: *Dīdār bā Sīmorg*, Pažūhešgāh-e ‘olūm-e ‘ensānī wa motāle‘āt-e farhangī, Tehrān, pp. 249–271.
- Shipley, Joseph T. (1964), *Dictionary of World Literature*, Edited by Joseph T. Shipley, Littlefield, Adams & Co., Totowa
- Solar, Milivoj (1997), *Teorija književnosti, Školska knjiga*, Zagreb
- Šabanović, Hazim (1973), *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, Svjetlost, Sarajevo
- Šiljak-Jesenković, Amina (2014), "Kazivanje o šejhu San'ānu: Put od samoljublja do božanske ljubavi", *Znakovi vremena*, broj 64, God. XVII, Naučnoistraživački institut "Ibn Sina", Sarajevo, str. 193–225.
- Tomaševski, B. V. (1972), *Teorija književnosti*, Književna misao, Beograd
- Zijaija Mostarac, Hasan (2010), *Divan*, Napisala, prevela i priredila: Alena Ćatović, Dobra knjiga, Sarajevo
- Zijaija Mostarac, Hasan (?), *Priča o Šejhu Abdurrezaku*, Prevela: Alena Ćatović, Neobjavljeni prijevod

A NARRATOLOGICAL ANALYSIS OF HASAN ZIYAI MOSTARI'S *THE STORY OF THE SHEIKH OF SAN'AN* IN LIGHT OF THE PERSIAN SUFI LITERARY TRADITION

Summary

Sixteenth-century poet Hasan Ziyai Mostari is among those Bosniak writers who wrote in Oriental languages. Little information about Ziyayi was recorded by his contemporaries; however, it is clear that he was the first Bosniak poet to leave behind a full *Divan* (collection) of poetry in Ottoman Turkish and Persian languages. Besides his poetry collection, Ziyayi wrote a Sufi poem in the form of *mathnawi*, entitled *The Story of Sheikh Abdurrezzak* (*Kıssa-i Şeyh Abdürrezzâk*). The source of this poem was a story about the Sheikh of San'an, from the work *The Conference of the Birds* (*Manteq al-teir*) by Feriduddin Attar Nishaburi. However, this story is considerably expanded in Ziyayi's version. The manner in which this occurs is similar to the narrative technique used by Jalaluddin Rumi in his *Mathnawi*. Another important issue discussed in this paper is the transposition of the story of the Sheikh of San'an/Sheikh Abdurrezzak from the secondary to the primary position in the narrative structure of the text.

Key words: *The Story of the Sheikh of San'an/Sheikh Abdurrezzak*, *The Conference of the Birds* (*Manteq al-teir*), *Mathnawi*, *text expansion*, *primary/secondary position in the narrative structure*

Sead ŠEMSOVIĆ

BAŠESKIJINE FOLKLORISTIČKE ZABILJEŠKE: IGRA – SVIRKA – PRIPOVIJEDANJE

KLJUČNE RIJEČI: *folkloristika, nematerijalna kultura, igre, igrači, mjesta za igru, svirači, pjevači, graditelji instrumenata, pripovjedači*

Rad propituje raznoliko folklorističko blago prisutno u znamenitom *Ljetopisu* Mula Mustafe Ševki Bašeskije. Budući da je ljetopisac prvi bošnjački folklorist, njegove su folklorističke bilješke od iznimne vrijednosti za razumijevanje ukupnog folklornog nasljeđa Bošnjaka. U okviru kulturne baštine posebno mjesto zauzima nematerijalna kultura. U okviru ovoga rada bavimo se temama kakve su igre, igrači i mjesta za igru; svirači, pjevači i graditelji instrumenata te pripovjedači.

U okviru nematerijalne kulture od posebne su važnosti za jednu etničku skupinu igre, igrači i mjesta za igru; svirači, pjevači i graditelji instrumenata te pripovjedači. Njihovo djelovanje obuhvata svekolike tradicionalne umjetnosti i njihove proizvode koje najčešće imenujemo pojmom *tradicionalne umjetnine*. Budući da određeno znanje nestaje smrću njegova nosioca, što u životu nematerijalne kulture označava njezin kraj, raznolike vijesti o baštincima nematerijalnog nasljeđa od izuzetne su važnosti za ukupno tradicijsko pamćenje. Za razliku od materijalne kulture, koja živi i kad samo umijeće biva zaboravljen, nematerijalno baštinjenje u osnovi je nesačuvljivo, jer niti institucionalno niti pojedinačno zanimanje ne može ga u potpunosti očuvati. Osnovni se razlog zasigurno nalazi u samom mediju njegova postojanja – budući da nije od tvari, nego od umijeća, čime se u prvi plan ističe kontinuitet prenošenja unutar relacije učenik – učitelj, što jednu zajednicu obavezuje da kontinuirano osigurava ponovno uspostavljanje ovakvih novih odnosa.

Pod snažnim utjecajima modernizma brojne su se kulture na južnoslavenskom prostoru postepeno odricale vlastitih tradicionalnih umijeća. Unutar

kolektivnih zaborava nužno su se kao proizvod izrodila i brojna otuđenja, o čemu ponajbolje svjedoče različita nacionalna nesnalaženja u vremenima konstruiranih identiteta. Bošnjaci su kao malobrojan južnoslavenski narod bili pod znatno snažnijim anacionalnim djelovanjima negoli su to bili neki drugi, čime su kontinuirano doživljavali brojna nacionalna rastakanja.

Pažnje su vrijedna ona smjela zauzimanja bošnjačkih intelektualaca na prevođenju, istraživanju i interpretaciji raznolikog bošnjačkog nasljeđa. Najznačajnija pamćenja nematerijalne kulture možemo prepoznati najprije unutar brojnih žanrova usmene književnosti – i pjesničkih i proznih vrsta, potom u rijetkim zabilješkama, među kojima posebno mjesto i nakon više od sto godina zauzima znamenita knjiga *Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini* Antuna Hangija.

Bašeskijin *Ljetopis* nalazi se u samom vrhu po izvorima nematerijalne kulture Bošnjaka, ne samo kao djelo prvoga bošnjačkog folkloriste već i prema obimu raznolikih vidova ovog tipa baštine kojima sam *ljetopisac* svjedoči.¹ Budući da oslikava jedno specifično podneblje i tek jedan urbani prostor, njegove se zabilješke mogu odnositi na ukupnu bošnjačku kulturu u onoj mjeri u kolikoj sama vijest o nekoj nematerijalnoj baštini nije od isključivo lokalnog značaja. Znajući da sama umijeća gotovo uvijek podrazumijevaju kontinuirani slijed prenošenja određenih znanja, lokalni karakter zabilješki samo je u dimenziji ukupno ostvarene slike, odnosno tek u smislu da bi u nekim drugim bosanskohercegovačkim gradovima ostvarena slika izgledala unekoliko drugačije.

Među Bašeskijinim zabilješkama prepoznajemo tri moguće grupe zabilješki o nematerijalnoj baštini – one o igri, svirci i pripovijedanju, a razloživši ih dobijamo opisne cjeline: igre, igrači i mjesta za igru; svirači, pjevači i graditelji instrumenata te pripovjedači. Unutar prve grupe prepoznajemo one zabilješke o različitim igramu koje su u vremenima besposlice bile prisutne među Sarajlijama. Ljetopisac često hvali one pojedince među njima koji su se posebno bili izvještili u nekoj igri.

Sve zabilješke možemo razvrstati na one koje govore o nekim načelnim pojavama i na one koje govore o nekoj konkretnoj ličnosti. Ove prve po svojoj poetici uglavnom se nalaze u ljetopisnom, dok su ove druge prisutne u nekrološkom dijelu.

1 Osim Mehmeda Mujezinovića, prevodioca *Ljetopisa*, pojedine folklorističke zabilješke primijetili su Alija Nametak, Fehim Nametak, Hatidža Krnjević i u novije vrijeme, unutar svoje izvanredne knjige *Sarajevo u Bašeskijino doba*, Kerima Filan.

Pored samoga Bašeskije o igrama među bošnjačkim stanovništvom krajem 19. i početkom 20. vijeka govori Antun Hangi, a sredinom 20. vijeka Alija Nametak. Pritom, Nametak kao vrstan foklorist i baštinik usmenog nasljeđa iskoračuje u samo opisivanje načina igranja, čime zalazi u iznimno rijetku oblast u okviru fokloristike – usmenu dramu.²

IGRE, IGRAČI I MJESTA ZA IGRU

U okviru folkloristike pod pojmom *igre* ponajprije se misli na raznolike koreografije igara u kolu, a tek potom na igre natjecanja te društvene igre za razonodu. Bašeskijine folklorističke zabilješke ne tiču se prve kategorije, već samo naredne dvije.

Prvo ozbiljnije bavljenje narodnim igrama prepoznajemo u radu *Srpske narodne igre* Tihomira Đorđevića iz 1904, u kome autor pepoznaje pet tipova igara: *viteške igre, zabavne igre, igre duha, igre za dobit i orske igre*. (Đorđević 1984: 26-93)

Sama okupljanja Bašeskija spominje kao teferiče, sohbet-halve³ i kušanme, prvo kao okupljanje izvan grada, drugo kao sijela uz razgovor i halvu, a treće kao svečnost proglašenja napredovanja u okviru jednoga zanata, odnosno esnafa. Same igre bivaju vezane za određenu vrstu okupljanja samo u menu prostora koji je potreban za njezino provođenje, jer je za neke potreban vanjski prostor, kakavo je bacanje kamena s ramena, a za neke unutarnji – igra findžana.⁴

Iako se kod Vuka Vrčevića, gotovo stotinu godina kasnije, pojavljuju desetine različitih vrsta igara prikupljenih po Trebinju i okolini,⁵ Bašeskijino oslikavanje života u Sarajevu ne sadrži prevelik broj igara. Razlog tome možemo prepoznati u Vrčevićevom ciljanom traganju za određenim fenomenom i Bašeskijinom željom za ostvarenjem ukupne slike života u Sarajevu.

2 O *narodnom glumovanju* ponajprije govori Laza Kostić u svom istoimenom prilogu objavljenom u novosadskom „Javoru“ 1890. godine, da bi najcjelovitiji prikaz ove vrste foklora ponudio Nikola Bonifačić Rožin u knjizi *Narodne drame, poslovice i zagonetke* iz 1963. godine.

3 “Ove godine se udruži mula-efendija s nekim kadijama i održavahu sijela uz sohbet-halvu i gozbu. Tako isto i age održavahu sastanke s gozbama i uz razne igre.” (Bašeskija 1987:130)

4 Kad Hangi nabralja igre, uz igru findžana svoje mjesto našle su domine, mica pa i kartanje, što ukazuje na činjenicu da ove igre dolaze tek s austrougarskim osvajanjem Bosne. (Hangi 1990:43)

5 Vuk Vrčević potpisuje dvije knjige popisanih i opisanih narodnih igara: *Srpske narodne igre koje se po sastancima zabave radi igraju*, Beograd, 1868, i *Srpske narodne igre koje se po sastancima zabave radi igraju*, knj. 2, Dubrovnik, 1889.

Među bilješkama o igrama posebno se izdvajaju ove:

Muhamed-efendija *Zlokrp* (...). Izigravao je više krugova, a nikog ne bi štedio. (...) (324)

Mehmed-baša, kujundžija, iz Ašik mahale, sasvim siromašan i bolestan, tirjačija, bio je vješt majstor u igri s četrdeset findžana. (134)

Dok je prva sasvim općenita i ne daje nam informacije o kojoj se konkretno igri radi, već kako je Muhamed-efendija bio vrstan majstor, druga bilješka donosi jedinu vijest o nekoj društvenoj igri. Potpun opis igre findžana nalazimo kod Vuka Vrčevića u knjizi iz 1868. godine.⁶

Razlog jedinstvene zabilješke o ovoj vrsti igara možemo prepoznati u Bašeskijinoj nezainteresiranosti za ovaj vid zabave ili jednostavno u samim društvenim okolnostima koje nisu bile plodne za njihov razvoj.

Pored igre findžana Bašeskija donosi vijest o dvojici igrača šaha:

Ali-beg Popovac, visok i star, na glavi je imao čatal-turban i veoma se lijepo odijevao, ugodan čovjek. Bio je vješt u igri šaha. (143)

Učenik medrese Džumhur, iz Nevesinja, bijaše vješt u igri šaha (santrača). (225)

Budući da je šah bio izrazito popularna igra u islamskom svijetu još od 8. stoljeća, njegovo prisustvo u Sarajevu polovinom 18. stoljeća ne čudi. Iako je sama igra u katoličkim krugovima dugo bila zabranjivana, islamski svijet, a posebno učenjaci, blagonaklono su gledali na ovu igru. Brojne priče s Orijenta za temu često znaju imati neku zgodu koja je u vezi sa šahom, šahovskom tablom ili figurama.

Za razliku od društvenih, viteške igre znatno su prisutnije i raznovrsnije.

6 Vrčević donosi potpun opis izvedbe igre findžana pod naslovom *Prstena ispod fildžana*. Nakon podjele svih prisutnih na dva tabora donešu se findžani i ispod jednog se sakrije prsten. Druga ekipa pogada ispod kojeg je findžana. „Najsmiješnije je kad oni što traži sakriveni prsten na sama dva pokrivena fildžana, pak se muči ne znajući pod kojim je, i onda postane velika graja izmeđ one družine te traže, t.j. neki vele: pod tim je plavetnim; a neki: nije nego pod žutim. Ako, od ona dva, digne a pod njim nađe prsten, ona strana te je prsten sakrivala svi jednoglasno počnu se smijati i podrugivati protivnoj. Ako nađe prsten – kao što rekoh – u najpotonjem fildžanu igra je dobivena, i onda ga ona strana drugoj krije doklen ga gođ opet oni njima ne nađu, ili doklen se ne svrši onoliko ponata u koliko su ugovorili.“ (Vrčević 1886: 2-3)

Salih, tabak, bacač kamena. (59)

Traš Zuk, Devekušči; poginuo. (84)

Hadži Salih Semiz. (...) Bijaše junačan čovjek. Jedno vrijeme je petkom na Bakijama prednjačio u igri devekuša, u bacanju kamena s ramena. U bacanju sohe i kamena bio je ispred trideset do pedeset drugova. (162)

Mustafa Mandal Špilja Vižlo. To je takav igrač, koji se još od malih nogu pa i u starosti družio s mladićima, sarhošima, šaljivčinama i s njima izvodio razne šale i igre; igrao bi, smijao se i govorio. Na Bakijama pri bacanju kamena s ramena on bi bacao kamen kao kišu. (220) (...) u ponedjeljak (su), po običaju, izvedeni konji u Polje na trku (...). (243)

Hasan Kozar, u osamdesetoj godini, ali se od svoje četrdesete do sedamdesete godine na Brijegu na Bakijama bacao kamena s ramena, a bacao je i sohu. Svake godine bi od proljeća do Kasuma i to petkom od podne do akšama, spomenuti popularni Hasan bio prisutan igrama. On je bio sa Vratnika, a s Bjelava poznati bajrathtar Pinjo od svoje šezdesete pa sve do danas zamijenio je spomenutog Hasana u bacanju kamena, sohe, igre jataganom i puškom. (301-302)

Bjelobradi Pijanić Bego, visok čovjek, kojem jedno vrijeme ne bijaše ravnog u bacanju kamena. (328)

Dakle, prepoznajemo u najvećem broju zabilješki igre *bacanje kamena* – pet puta, *bacanje sohe* – dva puta, *devekuša* – dva puta te po jedanput igre jataganom, puškom i konjske trke.

Ovako brojna prisutnost bilješki o viteškim igramama oblikuje sliku društvenog značenja aktivnog uvježbavanja fizičkih sposobnosti pojedinaca, pri čemu je samo natjecanje pobuđivalo takmičarski duh. Ovakva su javna susretanja bila od velikog značaja posebno za povratnike iz brojnih ratova. Vrijeme čekanja do novog odlaska ratnici su provodili u raznolikim viteškim nadmetanjima, čime i sam plamen viteštva biva održavan i tjelesna snaga samjeravana.

Svaka je društvena zajednica u takmičarskim igramama tražila pored same zabave i konkretnu korist. Budući da na ukupnom južnoslavenskom prostoru prije ovih bilješki zapravo i nemamo nikakvih ozbiljnijih vijesti o viteškim igramama, Bašeskijin doprinos fokloristici nije samo u korpusu bošnjačke folkloristike. Ljetopisčev zanimanje za ovu vrstu igara prepoznajemo već u prvim sasvim šturm komentarima koji stoje uz ime umrlog, kakav je onaj iz 1762/1763. godine o Salihu tabaku. Naredne su zabilješke znatno podrobnejše i u njima prepoznajemo kvalitetnije slike svakog od pojedinaca koji su ovakvim svojim aktivnostima privukli ljetopisčevu pažnju. Zavisno od slučaja do

slučaja, samo bacanje kamena ponekad je dovoljno za željenu sliku, a ponekad je samo dio šire slike.

Dosadašnja fokloristička bavljenja viteškim igramu nisu u potpunosti opisala sve igre prisutne kod Bašeskije. Prvi cijelovit opis bacanja kamena s ramena nalazimo kod Vrčevića:

Svi oni koji hoće da kamena s ramena meću, oslobole se od teških sa sebe haljina, oružja i obuće s nogu. Iz dogovora nađu kamen više obal no pločast, a težak (od prilike okolo šest oka, njemačkih funata 14); naznače biljegu s koje će ga bacati položivši dvije kape, ili dva kamena, da u trkune prijeđe mrgin, a zatrci se kolko ko hoće. Kamen prvo uzme su obje ruke, pa desnu izvrne te je nasloni na rame (a ako je ljevač na lijevu) pa držeći na ruci i na ramenu kamen odmakne se od biljege koliko se njemu čini da je dosta da potrči do biljege, pa ga onda sa svom snagom baci. Kamen će pane učini u zemlji znak, pa sad drugi uzimaju i bacaju. Malo će ko drugi putmetati kamenom, dokle ga ko ne premetne, a kad ga prebaci gleda da bi boljega doturio, i na najboljemu ostane poštenje. (Vrčević 1868:68)

I danas se u okviru usmenog pričanja o životu mogu čuti poneke vjesti, dok su brojne igre sasvim zaboravljene. Igra koja je najduže opstala na ovim prostorima upravo je bacanje kamena s ramena, koja se pojavljuje i u scenama nekih djela pisane književnosti.⁷ Pod pojmom *bacanje sohe* sam prevodilac *Ljetopisa* Mehmed Mujezinović, a što vidimo iz uvodnog poglavlja, razumijeva kao bacanje koplja (Mujeziović 1987: 10). Samo nabranjanje „u igri jataganom i puškom“ (str. 301-302) podrazumijevalo bi određenu povezanost ovih igara, koju možemo prepoznati u načinu takmičenja, a ogledala bi se u svojevrsnom natjecanju u preciznosti. Dakle, igre jataganom i puškom služe odmjeravanju ne snage, već umijeća preciznog pogotka u određeni obilježeni i udaljeni predmet.⁸

Igra *devekušći* pojavljuje se u dva navrata. Prvi put u okviru kratke bilješke o umrlom s početka *Ljetopisa* (str. 84), a drugi put u okviru šireg

7 Jedan od najpodrobnjih opisa ove igre, u situaciji kad svatovi dolaze po mladu, nalazimo u romanu Safeta Sijarića *Rod i dom*. U nekim se drugim književnim djelima pojavljuje tek scena bez podrobnog opisivanja, kakav je slučaj s romanom *Ponornica* Skendera Kulenovića.

8 Vuk Vrčević ovu igru imenuje *Nišana (iz pušaka)*. Nakon tumačenja same riječi *nišan* Vrčević podrobno opisuje postavljanje nišana i nadmetanje u ciljanju puškom. Pritom donosi i zanimljivu sliku: „(...) kad kome puška škroka ili plane na prašnik a ne sastavi, obično mu govore smijući se: ‘prigrij je k vatri, vidiš bolan da ti je nazebla (puška) te tako fino kiha.’“ (Vrčević 1868: 70-71)

bavljenja opisivanjem posebnosti umrlog. Iz prve bilješke nije sasvim jasno da li je pojam *devekušči* nadimak umrlog Zuke ili neko moguće profesionalno zanimanje, dok je u drugoj bilješci sasvim jasno da se radi o *igri devekuša* (162). O samoj igri nemamo nikakvih podataka, osim da sam izraz u turskom jeziku označava noja, krupnu pticu neletačicu, te da je izraz sastavljen iz dvije imenice *deva* (kamila) i *kuš* (ptica), odakle se dobija opisno ime „ptica slična kamili“. Slijedom toga možemo tek pretpostaviti da se radi o nekoj igri u kojoj takmičari moraju trčati nojevim koracima.

Konjske trke kao vid viteških igara pojavljuju se samo na jednom mjestu, i to u ljetopisnom, a ne u nekrološkom dijelu, za 1200. hidžretsку godinu (4. XI 1785 – 23. X 1786). Spominjanje je sasvim usputno i bez dubljeg ljetopiščeva usredsređivanja, jer događaj koji želi istaknuti nije značajnije povezan sa samom trkom. Pritom, komentar da su konji u ponedjeljak *po običaju* izvedeni u polje na trku ukazuje nam na ustaljenu praksu koja samom Bašeskiji očigledno ni po čemu nije bila zanimljiva.

Vrijeme i mjesto održavanja ovakvih igara Bašeskija opisuje najprije na razini godišnjeg, kalendarskog, a potom i sedmičnog te dnevnog vremena. Iako je poznato da su ovakve igre bile vezane posebno za teferiče i kušanme, ljetopisac navodi i redovita okupljanja. U toku godine period je okupljanja od proljeća do Kasuma (jeseni), u toku sedmice to je petak, i to od podneva pa do akšama. Kao mjesto koje je najčešće dovođeno u vezu s bacanjem kamena spominju se Bakije nadomak Sarajeva, odnosno Brijeg na Bakijama. U sva tri opširnija komentara uz ime umrlog koji je Bašeskiji bio poznat kao vrstan takmičar mjesto je održavanja ovih natjecanja isto, iako se radi o sasvim različitim godinama nastajanja bilješki: 1777/1778, 1782/1783 i 1791/1792. Iz ovoga možemo zaključiti da su Bakije najmanje deceniju i po Sarajlijama služile kao stalno borilište. Dugogodišnja održivost jednog fenomena kulture ukazuje na postojanost stabilnih životnih principa te navika koje su iz samih principa i proistekle.

SVIRACI, PJEVAČI I GRADITELJI INSTRUMENATA

Ova je grupa zabilješki umnogome brojnija, a sami osvrti i komentari prate odavno prepoznato postepeno usložnjavanje i ponovno staračko pojednostavljivanje unutar razvoja same Bašeskijine *Bilježnice*. Sve su tri ove sastavnice važne tačke ukupnog mozaika nematerijalne kulture. Razaznavanjem pojedinaca vičnih svirci, pjesmi ili gradnji instrumenata društvena zajednica samosvojno izgrađuje vlastitu sliku o vlastitoj kulturnoj prošlosti. Smogavši

snage da se usmjeri ka vlastitom čitanju, brojna tuđa učitavanja postavlja gdje im je i mjesto – na marginu kulturnog značaja.

Već u prvim zabilješkama prepoznajemo prisustvo muzičke tradicije:

Mehter-baša (Mehterbaşı). (41)

Iz sasvim kratke informacije koja potječe iz 1757/1758. godine saznamo za smrt čovjeka kojeg ljetopisac imenuje samo njegovim zanimanjem – mehterbaša – starješina muzičara. Samo imenovanje zanimanja kao jedina oznaka datog čovjeka predstavlja zanimljiv međuljudski odnos unutar kolektiva. Kad tome dodamo da zanimanje nije niti vojno niti zanatsko-esnafsko, već umjetničko, slika zajednice umnogome ne odgovara uobičajenom doživljaju kulturnog života u Bosni i Hercegovini pod osmanskom upravom.

Među brojnim bilješkama nailazimo na jednu sasvim općenitu:

Salih Smailagić (...) Znao je svirati. (323)

te drugu koja opisuje pragmatičnu upotrebu muzičkog instrumenta:

Mustafa Lipovac (...) Jedno vrijeme je u mjesecu Ramazanu bio daul-baša na sehur. (133)

Iz prve bilješke ne saznajemo o kojem se tačno instrumentu radi, dok u drugoj prepoznajemo sliku tradicionalnog buđenja na sehur – ručak kojim započinje ramazanski post. Za sam izraz *davulbaz* Abdulah Škaljić kaže kako je u „našem jeziku nastala metonimija između osobe i oruđa kojim se ona služi, pa mjesto bubenjar, ova riječ u nas znači bubenj“ (Škaljić 1973: 207). Bašeskija pojam *daul-baša* jasno upotrebljava u značenju bubenjar, što pokazuje kako se opisana metonimija u bosanskom jeziku mogla pojaviti nakon ljetopisčeva vremena, ili je sam Bašeskija, budući da piše na osmanskom jeziku, upotrebljava u njezinu originalnom obliku.

Po dvije su bilješke o svirci uz tamburu i uz naj, te jedna o *udaranju uz saz*:

Baba-Alija (...) uz tamburu. (205)

Mustafa-baša Kafedar (...) svirao bi uz tamburu (...). (316)

(...) sviralo bi se uz naj. (189)

Vrljika (...) Znao je svirati uz naj. (309)

Mula Mustafa Dugalić, volio je udarati uz saz. (337)

Ove zabilješke donose vijesti o umjetnicima manje ili veće virtuoznosti. U njima prepozajemo sliku kulturnog života starog Sarajeva, jer svaki od ovih instrumenata u okviru svojih posebnosti zahtijeva i drugačiju vrstu teksta čije bi izvođenje pratio svojom muzikom. Bilo da se radi o lirskim, lirskonarativnim ili epskim pjesmama, bosanskim ili nekim drugim, tematsko-motivska građa nužno zahtijeva najprije molsku ili dursku intoniranost, a potom i vrstu instrumenta. To se posebno da uvidjeti u nespojivosti poetičkih osobenosti nabožnih pjesama i kvalifikacija tambure. Pjesme orijentalno-islamskog duha nespojive su s instrumentima nastalim radi izvođenja narodnih pjesama.

Na jednom mjestu Bašeskija sasvim neuobičajeno dovodi u vezu tamburu i junačke pjesme, što novija folkloristika nije zapamtila.

Baba-Alija, koji zapravo ne bijaše bābā. (...) Njegove kretnje i govor bijahu kao u kakvog junaka. Bio je pravi i do najvišeg stepena maskaradžija. Osobito je znao pjevati bosanske junačke pjesme uz tamburu ili bi umjesto tambure uzeo komad drveta. Tom prilikom bi hvalio junake, a dušmanima sjekao glave. Pri tome bi pravio kretnje rukama i čitavim tijelom. (205)

Znatno je veći broj bilježaka o samom pjevanju nego o sviranju, među kojima se najprije izdvajaju općenita spominjanja pjevanja:

Jedan siromah, s Brdakčija (...). Naučio je naizust dio jedne pjesme i uvijek ju je pjevao. (329)

Potom pjevanja narodnih pjesama:

Salih Smailagić, saka, alemdar, slabunjav čovječuljak. Znao je svirati. Pjevao je narodne pjesme. Bio je siromašan čovjek i pred smrt je postao nushadžija i faldžija, a zatim umro od sušice, iz 50. džemata. (323)

Berber Jašar, sin Arapov, koji bi glasom poput djevojke pjevao bosanske narodne pjesme. (336)

Pored ovakvih općenitih spominjanja narodnih pjesama bez konkretniziranja o kojoj se određenoj pjesničkoj vrsti radi, među Bašeskijinim folklorističkim bilješkama nailazimo i na one koje su do danas bile prisutne u nizu ispitivanja. Jedna je od takvih i sljedeća:

U 1194. (1780-81) godini je jedna skupina mladih kadija (...) priređivalo po dogовору, dva puta sedmično sohbet halve (...) sviralo bi se uz naj, pjevale bi se sevdalinke (turčije). (189)

Iako Mujezinović upotrebljava izraz *sevdalinka*, kojim prevodi imeniku *türkü*, nauka je sasvim saglasna da je ispravnije upotrijebiti izraz *turčija*, kojim se imenuje osmanska narodna lirska pjesma. Turčija jeste utjecala na nastanak bosanske sevdalinke, ali ih ni u kom slučaju ne možemo poistovjetiti. Budući da se izraz *sevdalinka* pojavljuje tek u drugoj polovini 19. vijeka,⁹ nekada se neosnovano smatra da je ova pjesma bila imenovana izrazom turčija. Neosnovanost prepoznajemo u činjenici da je znatno logičnije da je ovako bila imenovana neka lirska narodna pjesma na turskom, a ne na bosanskom jeziku.

U dvije zabilješke jasno prepoznajemo umijeće izvođenja usmene epske pjesme:

Baba-Alija, koji zapravo ne bijaše bābā. (...) Njegove kretnje i govor bijahu kao u kakvog junaka. Bio je pravi i do najvišeg stepena maskaradžija. Osobito je znao pjevati bosanske junačke pjesme uz tamburu ili bi umjesto tambure uzeo komad drveta. Tom prilikom bi hvalio junake, a dušmanima sjekao glave. Pri tome bi pravio kretnje rukama i čitavim tijelom. (205)

Jašar Šukrić (...). Sve junake s Krajine i njihove čete nabrojio bi u jednoj pjesmi naizust. Zapamtio je sve junačke pjesme i u tome bio hafiz ili tome nešto slično. (329)

Posebno se doima zanimljivom prva bilješka u kojoj ljetopisac dočarava upravo performativnost kao umijeće izvođenja koje je nerazdvojivo od usmenoknjiževnog djela u njegovom punom životu. Naglašena zanesenost izvođača u ovoj bilješci i dosada je privlačila pažnju čitalaca, a posebno istraživača bošnjačke usmene epike.¹⁰ Bašeskijini kratki opisi vanjskih manifestacija prilikom performansa oslikavaju snažno pjevačovo saživljavanje s događajima unutar epskoga svijeta koji predočava. Ljetopisčeva oduševljenost nije na razini jezičke ekspresije, već u detaljima koje faktografski hladno slika.

Živopisna slika umrlog nije ponudila sasvim jasne informacije o vrsti pjevanja i vrsti pjesama:

Delija Mujo, imao 95 godina, seljak, a nastanio se u Sarajevu; govor mu i bijaše kao u seljaka. Često je sjedeći pjevao seoske bosanske pjesme. Družio se stalno sa seljacima. Nije bio kakve pameti. (343)

9 Munib Maglajlić: *Leksikografsko određenje sevdalinke*, Behar, god. XX, br. 103 (2011), str. 5-11.

10 Među istraživačima o ovome ponajbolje govore Đenana Buturović i Zlatan Čolaković u svojim radovima o bošnjačkoj usmenoj epici.

U izvanrednoj književnoumjetničkoj slici Bašeskija donosi kratku folkloričku zabilješku o *seoskim bosanskim pjesmama*. Budući da je u pretodnim bilješkama opisivao izvođenja i lirske i epske pjesme bez ikakvog animoziteta, prisutnu odbojnost možemo pripisati općenito neumjetničkim osobenostima ovih pjesama, ili možda čak i njihovoj eventualnoj lascivnosti.¹¹

I u konačnici, zabilješke o ilahijama i drugim nabožnim pjesmama:

– Peti dan Hamsina došao je novi zabit Osman-agu, a starac Omer-agu bijaše svrgnut. Osman-agu je bio dobar aga, ugodna duša, poznavao je mnogo ilahija, mekame, a bijaše i tirjačija. (156)

Starac Bećić, u hrki, mevlevija, siromašan. Poznavao je naizust mnogo nabožnih pjesama, koje bi recitovao lijepim kalbi-glasom. (289)

Mula Mustafa Dugalić, volio je udarati uz saz i niskim ali ugodnim glasom pjevati nabožne pjesme i učiti mevlud na istanbulski način. Imao je devedeset godina. (337-338)

Poznati Šeho Čelengir, koji je i u devedesetoj godini života učio lijepim kalbi-glasom pobožne pjesme i ezan. Od njegova glasa bi se razveselio cijeli šeher. Bio je mevlevija. (342)

Četiri su zabilješke o izvođenju ilahija, nabožnih pjesama, mevluda i ezana. Svaka od njih donosi najprije sliku čovjeka, a tek potom folklorističku zanimljivost. Prva bilješka donosi vijest o čovjeku koji je poznavao mnogo ilahija i mekame – načine izvođenja, dok u drugoj saznajemo za starca Bećića, mevleviju, koji je također poznavao mnogo nabožnih pjesama, ali u ovoj prilici Bašeskija dodaje i da ih je izvodio lijepim kalbi-glasom.¹² U ovoj je bilješci prevladalo umijeće vokalnog izvođenja nad znanjem načina izvođenja.

Preplet tehničkih mogućnosti glasa i znanja o načinima izvođenja sve se vrijeme pojavljuju u navedenim bilješkama. Tako u trećoj ljetopisac navodi pjevanje pobožnih pjesama niskim ali ugodnim glasom, s jedne, a učenje mevluda na istanbulski način, s druge strane. U četvrtoj bilješci nailazimo na podudarnosti s drugom – umrli je mevlevija i uči ilahije kalbi-glasom, s dodatkom učenja i ezana. Ove zajedničke crte ukazuju da je učenje kalbi-glasom izvorno tekijski način učenja ilahija, jer se u okviru zajedničkog obreda halkezikra također pojavljuje upotreba kalbi-glasa.

11 Možda upravo lascivna pjesma *Ramo i Saliha*, koju Bašeskija donosi između korica svoje *Bilježnice*, pripada vrsti bosanskih seoskih pjesama. Šta se desilo s odbojnošću u trenucima njezina bilježenja, teško je otkriti.

12 Izraz *kalb* u arapskom jeziku znači srce, te se pod pojmom kalbi-glas misli na dubokogreljeno, hrapavo izgovaranje.

Bašeskija u ovim sasvim kratkim vijestima donosi važne informacije o umijećima Sarajlija druge polovine 18. vijeka. Sarajlije su bili vrsni znalci velikog broja ilahija, dobri poznavaoци mekama – načina izvođenja ilahija, istanbulskog načina učenja mevluda te vokalnog izvođenja kalbi-glasom ilahija i ezana.

Posljednja je bilješka kulturološki bliska prethodnim, ali prema poetici pjesme čije se umijeće izvođenja ovdje spominje zahtjevala je zaseban osvrt:

Vrljika, zarobljenik s vojne, veoma star i krupan čovjek, sahačija, a bio je sahačija i Sahat-kule. Volio je derviše. Lijepim kalbi-glasom recito-vao je hvalospjeve. Znao je svirati uz naj. Vjerovatno, ovako star čovjek nakon njega nije ostao u Sarajevu. (309)

Zajedničko s prethodnim bilješkama prepoznajemo najprije u konstrukciji *lijepim kalbi-glasom*, čime ulazi u isti orientalno-islamski kulturni krug, ali imenovanjem pjesama pojmom *hvalospjevi* izlazi iz već jasno definiranog kruga religijske poezije. Hvalospjevi ili kaside jesu pjesme profane orijentacije i osoba kojoj se izriče pohvala može biti iz bilo kojeg društvenog sloja, pri čemu je ponajčešće iz nekog od slojeva vlasti. Povezujući pjevanje kalbi-glasom i znanje sviranja uz naj, ukazuje nam na pripadnika nekog od derviških redova, čime u krug tema hvalospjeva mogu ući i brojni istaknuti tarikatski učenjaci.

Iz pobrjanja određenih umijeća saznajemo da se posebna pažnja njihovom očuvanju poklanjala u okviru tekijskih organizacija, a njihovim je urušavanjem i društvenim zabranjivanjem aktivnosti došlo i do gubljenja ovog vida nematerijalne kulture.

U okviru ljetopisnog dijela Bašeskija na jednom mjestu spominje izradu nekog muzičkog instrumenta:

Naređeno je da se mahale čuvaju od kradljivaca. Zato mladići izradiše bubnjeve i u njih bi udarali slično kao što nemuslimani udaraju u *doboše*. (...) (267)

U samoj bilješci Bašeskija nam daje do znanja da bубан pripada bošnjačkoj, a doboš *nemuslimanskoj* tradiciji. Škaljić opisujući *daulbaz* kazuje kako je to „naročita vrsta bubenja od tuča u obliku čanca ili duboke čase sa razapetom kožom (obično jarećom) kao u bubenja, ali samo s jedne strane (jer je kao i u čanca samo s jedne strane šupljina)“. (Škaljić 1973: 207)

Među graditeljima Bašeskija spominje sljedeće majstore:

Ahmed-baša Vlahinjić (Vlahinik), vrlo siromašan starac, bavio se izradom londra fenjera,¹³ *mišnica*, tambura. (127)

Siromašni starac Azam, pravio je tambure. (159)

Mehmed-baša Tambur. U starosti je uslijed siromaštva mnogo nevolje podnio, bio je đuturum, znao je praviti sazove, a i svirati uz saz; u tome mu u čitavoj Rumeliji nije bilo preanca. (307)

Od trojice pobrojanih majstora dvojica su izrađivala tambure i po jedan *mišnice* i sazove. Budući da ni za jednog umrlog Bašeskija nije zabilježio da je izrađivao bubnjeve, a u prethodnoj bilješci kaže kako ih momci izradiše, možemo zaključiti da njihova izrada nije smatrana nekakvim umijećem. Moderno bavljenje nematerijalnom kulturom svakako da cijeni i one vidove umijeća koja u prethodnim vremenima nisu privlačila osobitu pažnju.

Pored izrade tambura i saza, na koje smo nailazili i tokom bavljenja umijećem sviranja, među navedenim bilješkama prepoznajemo instrument koji se ne pojavljuje ni na jednom drugom mjestu unutar *Bilježnice – mišnice*. Ovo je ikavski oblik nastao od imenice *mišina/mješina* i označava instrument izrađen od ovčije ili kozije kože s cjevčicom za upuhivanje zraka i muzičkim instrumentom *dvojnicom*. Zasigurno nije mogao postojati majstor u izradi ovoga instrumenta, a da nije postojao i majstor muzičar. Njegovo nepojavljivanje u Bašeskijinoj Medžmui ukazuje da se same *mišnice* nisu upotrebljavale u gradu Sarajevu, već u nekim prigradskim ili drugim bosanskohercegovačkim gradskim sredinama. Po svojoj glasnosti ovaj se instrument ne može dovesti u vezu niti s lirskom niti s epskom bošnjačkom poezijom. Njegova je primjena zasigurno bila u okviru nemuslimanskog bosanskohercegovačkog stanovništva, iako je majstor bio Ahmed-baša Vlahinjić.

PRIPOVJEDAČI

U okviru raznolikih umijeća posebno se izdvaja umijeće pripovijedanja. Bašeskija donosi dvije bilješke o pripovjedačima:

Mustafa Mandal Špilja Vižlo. To je takav igrač, koji se još od malih nogu pa i u starosti družio s mladićima, sarhošima, šaljivčinama i s njima izvodio razne šale i igre; igrao bi, smijao se i govorio. (...) (220)

Salih-efendija Pekara, dugo vremena je bio zamjenik (vekil), ali je taj posao napustio i jedno vrijeme se nije ni u što miješao. Jedino je bio

¹³ Londra je vrsta većeg čamca ili manjeg jedrenjaka. Istim se pojmom u nekim jezicima imenuje grad London (talijanski, albanski i sl.)

mutevelija Mehmed-begova vakufa. Znao je pisati. Bio je dobar priopvjedač raznih zgoda i šala. Imao je velik nos, bijelu bradu. Bio je star i imam u Čejirdžik džamiji. (280)

Ćoro, berber (...). U visokim krugovima je bio poznat maskaradžija (...). (293)

Sve tri bilješke govore o pojedincima koji su bili vrsni pripovjedači šala, ili kako u posljednjoj ljetopisac naznačuje – maskaradžija. Očigledno je da drugi oblici pripovijedanja nisu privlačili Bašeskijinu pažnju, iako su zasigurno postojali, jer u okviru *Ljetopisa* nailazimo na devedesetak proznih oblika koje ljetopisac imenuje hićajama.

Razlog opredjeljivanja samo za umijeće pripovijedanja šala možemo prepoznati u društvenoj aktivnosti ovih pojedinaca. Njihova sklonost pričanju različitih zgoda iz života činila ih je rado prisutnim u društvenim okupljanjima na mjestima kakve su bile kafane i različita kućna sijela. Ovakva su sijela bila izvrstan način kojim su Sarajlije mogli odagnati turobne misli o teškim životnim, vojnim i političkim prilikama u Bosni u drugoj polovini 18. stoljeća. Pritom, kada znamo da je najprisutniji humorni junak ovih prostora Nasrudin-hodža, onda smo sasvim sigurni da je uz sam efekt humornog karaktera morao biti prisutan u određenoj mjeri i svojevrstan moralno-didaktički karakter. Ovakvim stapanjem ova dva polariteta nastajala su izvrsna usmenoknjiževno prozna uobličenja, od kojih su samo neka stigla i do nas.

* * *

Raznolika umijeća kojima svjedoči *Ljetopis* Mula Mustafe Ševki Bašeskije možemo prepoznati kao vijesti o bošnjačkoj i općenito bosanskohercegovačkoj nematerijalnoj kulturi. Ovaj prvi bošnjački folklorist svojim britkim perom oslikao je život u Sarajevu druge polovine 18. stoljeća i ostavio trajno svjedočenje čijom kontekstualizacijom s narednim folkloristima možemo prepoznati ukupnu sliku razvoja kulturnog života Bosne i Hercegovine.

IZVOR

Mula Mustafa Ševki Bašeskija: *Ljetopis*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1987.

LITERATURA

Đorđević, Tihomir (1984), *Naš narodni život*, knj. 4, Prosveta, Beograd
Filan, Kerima (2014), *Sarajevo u Bašeskijino doba*, Connectum, Sarajevo

- Maglajlić, Munib (2011), *Leksikografsko određenje sevdalinke*, Behar, god. XX, br. 103 (2011), str. 5-11
- Škaljić, Abdulah (1973), *Turcizmi u srpskohrvatskom/hrvatskosrpskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo
- Vrčević, Vuk (1868), *Srpske narodne igre koje se po sastancima zabave radi igraju*, Beograd
- Vrčević, Vuk (1889), *Srpske narodne igre koje se po sastancima zabave radi igraju*, Knj. 2, Dubrovnik

BAŠESKI'S FOLKLORE NOTES: DANCE – MUSIC – NARRATION

Summary

This paper examines the diverse treasures of folklore in Mula Mustafa Bašeski's famous *Chronicles (Ljetopis)*. As the first Bosnian folklorist, his notes are extremely valuable to the understanding of Bosniak folklore heritage. Intangible culture holds a special place within cultural heritage. This study addresses the topics of dances, dancers and places to dance, musicians, singers and instrument makers, and storytellers, each of which renders a unique image of life in Sarajevo in the second half of the 18th century. The chronicler introduces us to the most important cultural events from which we, today, can learn of the full range of important testimonies about dance, playing musical instruments, and narration.

Key words: *folklore studies, intangible cultural heritage, games, dancers, places to play, musicians, singers, instrument makers, storytellers*

Sanjin KODRIĆ

UTEMELJENJE MODERNE
BOŠNJAČKE KNJIŽEVNE HISTORIOGRAFIJE
(OD MEHMED-BEGA KAPETANOVIĆA LJUBUŠAKA DO
DR. SAFVET-BEGA BAŠAGIĆA)

KLJUČNE RIJEČI: *Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, dr. Safvet-beg Bašagić, moderna književnohistoriografska svijest, moderna književna historiografija, novija bošnjačka književnost*

Rad se bavi pitanjem utemeljenja moderne bošnjačke književnohistoriografske svijesti i moderne bošnjačke književne historiografije krajem 19. i početkom 20. st. S ovim u vezi, otkriva se mogućnost da se elementarni počeci moderne bošnjačke književne historiografije prepoznaju već u djelu Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka, rodonačelnika novije bošnjačke književnosti te u ovom kontekstu preteče dr. Safvet-bega Bašagića, prvog stvarnog modernog bošnjačkog historičara književnosti. U tom smislu, posebno se fokusiranju neki od mogućih književnohistoriografskih aspekta Ljubušakovih sakupljačkih zbirk *Narodno blago* i *Istočno blago*, a naročito rad *O našijem pjesnicima i književnicima*, objavljen u zbirci *Istočno blago*.

1.

Kraj 19. i početak 20. st. vrijeme je utemeljenja cjelokupne moderne bosanskohercegovačke, pa tako i moderne bošnjačke kulture. To je i vrijeme kad, u naročitim kulturnim prilikama nakon austrougarske smjene dotadašnje osmanske vlasti u Bosni, utemeljuje se i novija bošnjačka književnost, što je zbirni naziv za cjelinu bošnjačkog književnog stvaranja od ovog vremena pa sve do danas, odnosno za proteklih nešto manje od stoljeća i po (usp. Kodrić 2012). No, u isto ovo vrijeme kraja 19. i početka 20. st. utemeljuje se, između svega ostalog, i moderna bošnjačka književnohistoriografska svijest ili moderna bošnjačka književna historiografija, odnosno moderna historija bošnjačke književnosti kao književnonaučna disciplina, koja će zamijeniti dotadašnja

bavljenja književnošću unutar različitih formi književnih komentara i hroničarskog pristupa prošlosti karakterističnih za bošnjačku tradiciju vezanu za orijentalno-islamski kulturno-civilizacijski krug. Pritom, kao i u slučaju same novije bošnjačke književne prakse, i sam postanak te razvoj moderne bošnjačke književnohistoriografske svijesti i književne historiografije direktni je učinak javljanja upravo modernih evropskih tendencija u bošnjačkom kulturnom kontekstu, ali je to i pojava koja je u najužoj vezi s konstituiranjem novijeg književnog stvaranja među Bošnjacima.

U ovom smislu, utemeljenja novije bošnjačke književnosti, na književnoumjetničkoj strani, i moderne bošnjačke književnohistoriografske svijesti i književne historiografije, na književnonaučnoj strani, pojave su u naročitom međusobnom odnosu, pri čemu novija bošnjačka književnost i moderna bošnjačka književna historiografija pokazuju niz razvojnih uzajamnosti i međusobnih zavisnosti. Na opravdanost ove teze već na samom početku može uputiti i činjenica da novija bošnjačka književnost i moderna bošnjačka književnohistoriografska svijest imaju, zapravo, i iste svoje utemeljitelje, a to su, naime, dvije zasigurno stožerne ličnosti ukupnog bošnjačkog kulturnog života s kraja 19. i početka 20. st. – dr. Safvet-beg Bašagić (1870-1934), ali i Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak (1839-1902), koji se u dosadašnjim istraživanja bošnjačke književne povijesti nije bliže dovodio u ovaj, s razvojem bošnjačke književne historiografije povezan kontekst, osim u vezi s utemeljenjem moderne bošnjačke publicistike i književne kritike (usp. Džanko 2008: 11-23). S ovim u vezi, moguće je uspostaviti i tezu da Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak i dr. Safvet-beg Bašagić predstavljaju istovremeno i zastupnike dviju različitih pojava u novijem bošnjačkom književnom stvaranju, ali i u modernoj bošnjačkoj književnohistoriografskoj svijesti i književnoj historiografiji u vremenima njihova konstituiranja krajem 19. i početkom 20. st. Ove pojave nisu, međutim, međusobno suprotstavljene, već su prije u naročitom komplementarnom odnosu, a što istovremeno navodi i na tezu da proces postepenog utemeljenja moderne bošnjačke književnohistoriografske svijest i književne historiografije od Ljubušaka do Bašagića predstavljanja i njihovu svojevrsnu evoluciju tokom koje su u mjeri koja se ne može zanemariti uspostavljeni barem neki važni elementi konceptualno-predmetnog okvira bošnjačke književne historiografije kakvu poznajemo i danas.

2.

Novija bošnjačka književnost javlja se kao rezultat evropeizacije Bosne, a zapravo kao učinak potrebe prihvatanja zapadnih, evropskih

književno-kulturalnih tekovina u bošnjačkoj književnoj praksi, uz manje ili veće udaljavanje od orijentalno-islamskog kulturno-civilizacijskog kruška, koji je dotadašnjoj, starijoj bošnjačkoj književnosti predstavljao njezin neposredni kulturno-civilizacijski okvir te kojem je dotadašnja bošnjačka književna praksa prirodno pripadala. Istina, kao osobeni izazov i historijski iskorak, prvi elementi evropske književnosti i kulture u Bosni javit će se još šezdesetih godina 19. st. u vidu svojevrsnog prvog evropeizacijskog vala tad još uvijek osmanske Bosne, a u sklopu modernizacijskih procesa i tzv. tanzimatskih reformi u cijelini Osmanskog carstva, što je period koji bi se mogao nazvati pretpreporodnim dobom u bošnjačkoj književnosti i kulturi (usp. Kodrić 2015: 45-80). Između ostalog, tad počinje s radom i Vilajetska štamparija u Sarajevu, zahvaljujući kojoj prvi put nakon *Bosanskog prijatelja* (1850) fra Ivana Franje Jukića, koji je štampan izvan Bosne, u Bosni se javljaju i prvi novinski listovi na narodnom, bosanskom jeziku, najprije *Bosanski vjestnik* (1866-1867) u privatnom izdanju Ignjata Soprona, štampara koji na poziv bosanskog valije Osman Šerif Topal-paše dolazi u Bosnu iz austrougarskog Zemuna upravo s ciljem pokretanja rada štamparije, a odmah zatim i zvanične vilajetske novine *Bosna* (1866-1878), "list za vilajetske poslove, vijesti i javne koristi", a potom i *Sarajevski cvjetnik* (1868-1872), poluzvanični časopis koji je po valijinu odobrenju pokrenuo i izdavao Mehmed Šakir Kurtčehajić, prvi bošnjački novinar u zapadnom smislu riječi, dok se u kratkotraјnom Hercegovačkom vilajetu kao njegove zvanične novine javlja list *Neretva* (1876), štampan u Vilajetskoj štampariji u Mostaru kao sjedištu Hercegovačkog vilajeta (usp. Memija 1996). U ovim novinskim listovima bit će objavljeni i najraniji književni tekstovi Bošnjaka na bosanskom jeziku i zapadnoj pismenosti, a što je pojам koji u 19. i na početku 20. st. obuhvata one oblike pismenosti koji se kod Bošnjaka javljaju kao novost u odnosu na njihovu višestoljetnu arebičku te još stariju bosaničku pisano tradiciju. To je, naravno, slučaj i s prvim na bosanskom jeziku i zapadnom pismu objavljenim književnim tekstrom jednog Bošnjaka – pjesmom *Pozdrav* Mehmeda Emina Šehovića, autora koji je uz samu pjesmu potpisana kao "gospodin hodža Mehmed-Emin-Efendija", a koja je na reformiranoj Vukovoj cirilici objavljena u mjesecu maju 1866. godine u prvom broju zvaničnog vilajetskog lista *Bosna*, dakle dvije godine prije zvaničnog prihvatanja ciriličke reforme u Vukovoj Srbiji (1868) (usp. Kodrić 2015).

Međutim, evropeizacija bošnjačke književnosti u punom kapacitetu počinje se ostvarivati tek s austrougarskom okupacijom Bosne 1878. godine, kad Bosna nakon nešto više od četiri stoljeća svoje direktne uključenosti u orijentalno-islamski kulturno-civilizacijski sistem nenadano dospijeva u poziciju

da se mora priključiti zapadno-evropskom kulturno-civilizacijskom poretku, odnosno reintegrirati se u ovaj okvir, na čemu je intenzivno insistirala i nova, austrougarska vlast u smislu njezine tzv. "civilizatorske misije". Iako su Bošnjaci, naravno, izvorno evropski narod, kao i njihovi susjedi u Bosni i izvan nje, takvo što u ukupnoj bošnjačkoj kulturi, pa tako i u književnosti izaziva najprije golemi tradicijski šok i traumu, nakon čega postepeno u bošnjačkom književnom stvaranju i kulturnoj praksi javlja se i drugi, presudni evropeizacijski val, a koji dolazi iz potrebe prihvatanja nužnosti novog vremena i prilagođavanja njemu, ali bez odbacivanja ključnih vlastitih identitet-skih značajki bošnjačke zajednice vezanih za orijentalno-islamski kontekst, odnosno s ciljem izbjegavanja onog što u studiji *Anfänge der Europäisierung im Kunstschrifttum der muslimischen Slaven in Bosnien und Herzegowina* (1934) ugledni njemački slavist Maximilian Braun ispravno imenuje kao opasnost "evropeizacije kroz uništenje" (usp. Braun 2009). To je, dakle, jedan od osnovnih principa na temelju kojeg se konstituirala bošnjačka književnost austrougarskog perioda, poznata pod imenom preporodne književnosti Bošnjaka (usp. Rizvić 1990; Kodrić 2012), s kojom je i započela novija bošnjačka književnost, a koja je u smislu književne dominante zamijenila dotadašnje bošnjačko književno stvaranje na orijentalno-islamskim jezicima, turskom, perzijskom i arapskom, te bošnjačko alhamijado književno stvaranje, ostvariano na narodnom, bosanskom jeziku i arebici kao arapskom pismu prilagođenom bosanskom glasovnom sistemu, uključujući i ostatke bošnjačkog pisanog stvaranja na tradicionalnoj bosanskoj cirilici – bosančici, mada će orijentalno-islamska pismenost još zadugo ostati prisutna u Bosni, zašavši duboko u 20. st. (usp. Omerdić 2007: 309-372).

Usljed izrazite važnosti bošnjačke književne prakse na orijentalno-islamskim jezicima kao elitnog i uopće kulturno povlaštenog oblika književnog izražavanja u osmanskoj Bosni, jedan od najvećih izazova pri konstituiranju ovog novog i drugačijeg, zapadno-evropski usmjerенog bošnjačkog književnog stvaranja predstavljaće upravo i prihvatanje narodnog, bosanskog jezika kao medija književnog rada, jednako kao i prihvatanje zapadnog pisma kao sredstva pisane književne komunikacije, odnosno preko ovog uopće prihvatanje zapadno-evropske književno-kulturalne tradicije. Zato je ovakvo što predstavljalo prioritet prvog reda za u tom trenutku izrazito rijetku pro-evropksi, zapadno orijentiranu inteligenciju kod Bošnjaka, a čiji je prvak bio upravo Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, ključna ličnost među Bošnjacima onda kad je riječ o potrebi njihova uključivanja u modernu zapadno-evropsku kulturu ovog vremena, posebno u prvim godinama nakon austrougarske

okupacije Bosne, kako je Ljubušak doživljavan i kod svojih savremenika, od kojih će ga jedan s punim pravom nazvati i “duševnim vođom naših čestitih muslomana” (usp. Rizvić 1990: 39-56, 101-105; Maglajlić 1987: 7-33).

Baveći se ovim, za Bošnjake s kraja 19. i početka 20. st. životno važnim zadatkom, Ljubušak je istovremeno začeo i modernu bošnjačku književnu historiografiju, ili barem neke važne elemente književnohistoriografske svijesti, kao jednu od novina koja se kod Bošnjaka javlja s pojavom prvih elemenata njihove moderne, evropski usmjerene kulture i uporedo s razvojem njihova novijeg književnog stvaranja. Moderna zapadno-evropska kultura Ljubušaku je, naime, bila bliska i prije 1878. godine, te je i Ljubušak bio jedan od onih autora koji su objavljivali svoje književne tekstove na narodnom jeziku i zapadnoj pismenosti u prvim bosanskim novinskim listovima tokom posljednjeg desetljeća osmanske vlasti u Bosni (usp. Tutnjević 1991), mada je istovremeno pisao i na orijentalno-islamskim jezicima, pod imenom Muhibbi Ljubušak (usp. Handžić 1999: 378). Kako su i u osmansku Bosnu elementi zapadno-evropske kulture pristizali na niz različitih načina, a među njima i preko stranih putnika ili kroz rad stranih diplomatsko-konzularnih službenika, u isto ovo vrijeme, između ostalog zahvaljujući i prisnim odnosima s Vukom Vrčevićem, tadašnjim austrougarskim konzulom u Trebinju, i drugim književnim ličnostima svojeg vremena, Ljubušak će se na različite načine uspjeti obavijestiti i o onovremenom širem južnoslavenskom književnom stvaranju. To se posebno odnosi na tad na Slavenskom jugu još uvijek vrlo žive i aktuelne romantičarske književne interese, pa će Ljubušaku još i prije austrougarske okupacije Bosne biti poznata npr. djela Petra II Petrovića Njegoša ili Ivana Mažuranića, kao i druga značajna književna ostvarenja šireg južnoslavenskog prostora, uključujući i one ranije poput npr. velikog baroknog epa *Osman* Ivana Gundulića, a upoznat će se i, posebno, s romantičarskim zanimanjem za usmenu književnu tradiciju, odnosno za tzv. “narodne umotvorine”, pa tako i s radom Vuka St. Karadžića, čiji je Vrčević bio odan sljedbenik i predan saradnik. Između ostalog, i s ovakvim poticajima Ljubušak se nakon 1878. godine javio kao jedan od najangajiranijih proevropskih bošnjačkih kulturnih poslenika svojeg vremena, pri čemu mu je jedan od krucijalnih ciljeva bio i taj da književne i kulturne ideje koje je upoznao u širem kontekstu Slavenskog juga primjeni i raširi i u samoj Bosni, posebno među bosanskim muslimanima, kojima je u ovom trenutku uglavnom bio tradicijski stran i manje ili više dalek ovaj knjiženo-kulturni svijet s kojim se Ljubušak s istinskim zanimanjem i neskrivenim oduševljenjem u međuvremenu uveliko srođio. Uz ovo, Ljubušak posebno insistira i na tome da Bošnjake približi kako njihovim susjedima u samoj Bosni, tako i izvan nje,

ali i novoj, austrougarskoj vlasti, kojoj lično iskazuje posebnu lojalnost, čak i uz elemente neke vrste političkog pragmatizma i oportunizma. Ljubušak na-ročito, opet, insistira na tome da se Bošnjaci i pred samima sobom i u očima drugih pojme i prihvate ne kao relikt iz Bosne iščezlog Osmanskog carstva, odnosno ne kao stranici u svojoj zemlji i zapadno-evropskom svijetu, već, na-protiv, kao autohtoni evropski muslimani slavenskog porijekla, odnosno kao evropsko-slavenski muslimanski etnos srođan i blizak drugim evropskim i slavenskim narodima, a otud i kao narod koji je realno utemeljen i u evropskoj kulturi te vlastitoj, slavenskoj tradiciji. Svim ovim Ljubušak u osnovi nastoji pokazati da bosanski muslimani – Bošnjaci nisu nespojivi s Evropom i uopće sa svjetom evropskog Zapada, da oni, zapravo, nisu orijentalni narod, već evropski, kao i svi drugi narodi iz njihova susjedstva, a da je muslimanski Orient ono za što se veže izrazito važan, ali ne i jedini aspekt njihove kulture te da je ta i takva kultura bosanskih muslimana, bez obzira na svoju orijentalno-islamsku komponentu, spojiva s kulturom zapadno-evropskog kruga, baš onako kako je spojena u kulturnom identitetu Bošnjaka.

3.

Ovakvo što sve zajedno jesu, dakle, neka od ključnih polazišta na kojima se zasnivao i Ljubušakov književnohistorijski rad, odnosno ono što je sami elementarni začetak moderne bošnjačke književnohistoriografske svijesti i književne historiografije kod Ljubušaka. Pritom, uz knjižice *Što misle muhamedanci u Bosni* (1886) i *Budućnost ili napredak muhamedovaca u Bosni i Hercegovini* (1893), kojima je započela i bošnjačka publicistika (usp. Džanko 2008: 11-23), moderna bošnjačka književna historiografija u svojim prvim naznakama počela se konstituirati u Ljubušakovim temeljnim radnjama – sakupljačkim zbirkama *Narodno blago* (1887), a potom i *Istočno blago*, objavljenoj u dva sveska (I – 1896, II – 1897). Riječ je o sadržajno raznolikim zbornicima, svojevrsnim sveznadarima, a ne tek o usmenoknjiževnim zbirkama ili zbirkama “narodnih umotvorina”, što je na svoj način primijetio još i Vladimir Ćorović u svojoj “književnoj slici” rada Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka iz 1911. godine (usp. Ćorović 1911). No, dok je ova sveznadarska mješovitost za Ćorovića bila nesumnjiva manjkavost Ljubušakovih zbornika, danas, zahvaljujući drugačijem, a prije svega širem kulturnom uvidu u karakter cjeline preporodne književne prakse Bošnjaka, moglo bi se tvrditi bitno drugačije, pa i potpuno suprotno. Jer, i *Narodnim blagom* i *Istočnim blagom* Ljubušak je, zapravo, uspio ne tek prikupiti “narodne umotvorine” poput brojnih usmeno-književnih sakupljača na Slavenskom jugu tokom 19. st. već je istovremeno u

ove zbornike uključio i širu građu te je na ovoj osnovi nastojao uspostaviti i model novog, drugačijeg književnog stvaranja Bošnjaka i tako pomoći njihovu tranziciju iz okvira orijentalno-islamske u okvire zapadno-evropske kulture, odnosno srastanje u jedinstveni spoj ova dva naročita aspekta bošnjačke kulture kao cjeline. Po svoj prilici, a ne samo iz nedovoljne učenosti koju mu pri-govara ili pripisuje Čorović, i zato se, dakle, Ljubušak nije mogao zadovoljiti tek “narodnim umotvorinama”, već u svoje zbornike uključuje i više od ovog, odnosno sve ono za što je mislio da može pomoći izrastanje nove i drugači-je književne prakse bosanskih muslimana, one koja će biti primjerna novom vremenu i novim povijesnim okolnostima. A upravo u ovom “višku” jeste ono gdje se Ljubušak može prepoznati kao mogući začetnik moderne bošnjačke književne historiografije, naravno tek u njezinu elementarnom obliku.

Iako je riječ prvenstveno o folklorističkim zbornicima, i u *Narodnom blagu* i u *Istočnom blagu* u ovom smislu posebno su, otud, relevantni oni njihovi sadržaji koji izlaze iz njihovih dominantnih folklorističkih okvira. Uz stihove ili sentence preuzete iz južnoslavenske, pretežno romantičarske knji-ževne tradicije, naročito iz Njegoševa ili Mažuranićeva djela, a koji su važni i u smislu prezentiranja primjera šireg južnoslavenskog književnog stvaranja među bosanskim muslimana, u *Narodnom blagu* takva je npr. i alhamijado pjesma *Duvanjski arzuhal* Mehmed-age Pruščanina iz 1806. godine ili nekoć vrlo popularna pjesma *Abdija* Fočaka Jusuf-bega Čengića iz 1866. godine, od-nosno *Poziv na nauk* Jusuf-bega Filipovića iz 1880. godine s pratećim Ljubu-šakovim bilješkama. Ove bilješke, istina, vrlo su kratke, često i površne ili na neki drugi način nedostatne gledano iz savremene perspektive, ali su u vreme-nu o kojem je riječ upravo one nesumnjivo važne u smislu svojevrsnih preteča književnohistorijskih razumijevanja, istina u vrlo rudimentarnom obliku. To se još više odnosi na tumačenja pojedinih usmenoknjiževnih primjera koje do-nosi Ljubušak, kao npr. u slučaju komentara uz pojedine poslovice ili primjere usmene poezije, koji nekad predstavljaju i neku vrstu manje ili više sažetih ili fragmentarnih književnohistorijskih osvrta. Posebno je u ovom smislu važan opsežan komentar o “bogomilima” u Bosni koji se u *Narodnom blagu* javlja uz poslovicu “Laže, da je djed”, a u kojem Ljubušak daje jezgrovit prikaz svojeg razumijevanja historije bosanskih krstjana, uključujući i sažet uvid u njihovo književno stvaranje te vezu koju uočava s kasnijom književnošću i kulturom Bošnjaka, pa između ostalog piše:

“Knjige i spisi bogomila bili su od dvije ruke, tj. svete knjige i kojekak-ve priče. Od svetih knjiga bilo je u njih najviše rašireno Sveti pismo, i to u narodnome jeziku, da ga je mogao svaki bogomil čitati i tumačiti.

Njihova književnost mnogo je poznavala i narodne bajke, kao o hudim stvarima i vješticama. Te njihove bajke, priče, pripovijesti, sve su saставljene za lakšu pouku naroda i tako se dojmile uopće narodu da su postale u Bosni pravim narodnim blagom, od kojih se i dan danas po gdjekoji nalazi među našim narodom, otprilike kao što je u Vukovoj zbirci: ‘Ognjena Marija u paklu’, ‘Griješna udovica’, i ‘Sestre sv. Petra’, to je sve bogomilskog porijekla. Isto tako su i mnoge pripovijetke o ‘mudrom Solomunu’ iz bogomilskog izvora. Pričaju kako se još toga bogomilskog ili narodnog blaga mnogo nalazi po Bosni, a osobito u konjičkom kotaru u prijedjelu Rami i Jablanici.” (Kapetanović Ljubušak 1987a: 366-367)

Ova pojava još je izrazitija u *Istočnom blagu*, posebno u njegovu drugom svesku, sadržajno još raznolikijem, a gdje se napokon javlja i Ljubušakov rad *O našijem pjesnicima i književnicima* (usp. Kapetanović Ljubušak 1987b: 186-188). Riječ je, naime, o tekstu za koji bi se razložno moglo konstatirati da predstavlja prvu stvarnu ili barem izvjesniju Ljubušakovu književnohistorijsku radnju, prvi njegov tekst s realnijim prisustvom elemenata književnohisto-rijskog diskursa, odnosno vjerovatno i uopće prvi ovakav rad kod Bošnjaka, a u pitanju je svojevrstan kratki pregled dvaju temeljnih tokova starijeg bošnjačkog književnog stvaranja – prije svega alhamijado književnosti, a potom, tek u nekoliko redaka, i književnosti na orijentalno-islamskim jezicima, prvenstveno na turskom. Smatrajući da se radi o primjerima koji “vrijede da se zabilježe kao kulturno-historičke uspomene iz onog doba, za koje je u unutrašnjem životu naroda u Bosni i Hercegovini slabo što pribilježeno” (Kapetanović Ljubušak 1987b: 186), u ovoj kratkoj, ali relativno sadržajnoj radnji Ljubušak, naime, najprije u najosnovnijim crtama predstavlja bošnjačku alhamijado književnu praksu od Hasana Kaimije i Mustafe Gaibije iz 17. st., preko Abdulvehaba Ilhamije i Abdurrahmana Sirrije iz druge polovine 18. i prve polovine 19. st., pa do svojih savremenika Omara Hume i Jusuf-bega Čengića iz 19. st. Mada ga tretira tek usput, kao dodatak razmatranjima alhamijado baštine, slično se potom odnosi i na bošnjačko književno stvaranje na orijentalno-islamskim jezicima, koje spominjanjem imena pojedinih autora Ljubušak referira u potezu od Ahmeda Sudije iz druge polovine 16. st., preko Hasana Kafije Pruščaka i Muhameda Nerkesije s prijelaza 16. i 17. st. te Mustafe Ejubovića – šejha Juje iz druge polovine 17. i sa samog početka 18. st., pa do Fadil-paše Šerifovića, šejhul-islama Mehmeda Refika Hadžiabdića i Arifa Hikmet-bega Rizvanbegovića iz 19. st., odnosno iz tadašnjeg aktuelnog trenutka. Nakon ovog kratkog književnohistojskog pregleda Ljubušak donosi

i svojevrstan “mini” izbor bošnjačke alhamijado književnosti naslovljen kao *Ilahije i kaside bosanskih derviša*, s pjesničkim tekstovima nekolicine spomenutih autora, kojem je ovaj pregled zapravo služio kao svojevrstan uvod ili predgovor (usp. Kapetanović Ljubušak 1987c: 188-207). Pritom, sam fenomen alhamijado književnosti Ljubušak objašnjava na sljedeći, uglavnom i danas relativno prihvatljiv način, ali, naravno, i sa specifičnostima u tumačenju i različitim manjim ili većim propustima razumljivim već i s obzirom na vrijeme u kojem piše:

“Bilo je i nekoliko derviša u našoj domovini, koji su na našem bosanskom jeziku svoje misli u pjesme svrstali. Te njihove pjesme naš narod nazivlje *ilahije i kaside*. Ta vrsta pjesama većinom su nabožnog sadržaja, između kojih je u nekim naricano kao neko proročanstvo, ili kakav savjet i pouka za narod. To je sve udešeno u raznim stihovima na našem jeziku, a arapskim pismom. Dakako, da je u tijem pjesmama pomiješano mnogo turskih riječi. [...]”

Zanimljivo je da ti derviši, iako su svu svoju nauku primili na tuđem jeziku, opet nijesu odvrgli svoj materinski jezik, opet im je toliko omiljio, da su voljeli tim jezikom okotiti svoje misli i zapisati poruke svojim suvjernicima. Pisali su arapskim pismenima, jer drugojače nijesu umjeli.” (Kapetanović Ljubušak 1987b: 186)

Iako je rad *O našijem pjesnicima i književnicima* njegov najcjelovitiji tekst u književnohistorijskom pogledu, Ljubušakov spoznajni domet u sferi historije književnosti i ovdje je, međutim, u konačnici dosta ograničen. U cjelini gledano, podaci koje Ljubušak prezentira ipak su i dalje nepotpuni, škrți i uopće skromni, pa i upitni ili neadekvatni u pojedinim slučajevima, a njegov izbor “našijeh pjesnika i književnika” također je dosta oskudan i nije reprezentativan u odgovarajućoj mjeri. Pa ipak, ova Ljubušakova kratka književnohistorijska radnja ima svoj nesumnjiv značaj, a on nije samo u njezinu začetničkom karakteru, već, između ostalog, i u onome kako Ljubušak shvata i određuje bošnjačku književnu tradiciju.

U tom smislu, pažnje je vrijedan već i Ljubušakov osjećaj ne samo za u njegovo vrijeme aktuelne “narodne umotvorine”, odnosno usmenu književnu tradiciju, koju referira na početku rada, nego i za širu književnu prošlost kao vrijednost koja također treba biti zabilježena i, što je još važnije, predstavljena i protumačena, a što Ljubušak jednako implicira kao općenarodno dobro, zbog čega ovakve sadržaje i uvrštava u svoju zbirku. Iako je programski bio orijentiran ka nužnosti usvajanja zapadno-evropske kulture među Bošnjacima,

Ljubušak ne zaboravlja niti potcjenjuje, a pogotovo ne odbacuje ni njihovo orijentalno-islamsko naslijeđe, a kako to, uostalom, pokazuje i cjelina pojave zbirke *Istočno blago*. Samu ovu zbirku Ljubušak je, naime, napisao i s ciljem da se, kako navodi u njezinu uvodu, “jugoslavenski svijet bar unekoliko upozna sa istočnom književnosti, pa da se lijepo osvjedoči, kako Arapi, Persijanci i Osmanlije sa svojim mnogobrojnim rečenicama i sa jezgrovitim pričama sude i kazuju”, ali i s posebno naglašenim osjećam dužnosti da pozove “našu jednokrvnu braću, sve Bošnjake i Hercegovce, da se jednom sna i drijemanja otresu, pa da se po mogućnosti prihvate pisati, prevoditi i sabirati sve što je korisno i značajno” (Kapetanović Ljubušak 1987d: 9-10). Ponavlјajući pritom neke od stavova iz svojih ranijih radova, s ovim u vezi Ljubušak u uvodnim dijelovima zbirke eksplicitno piše i sljedeće, insistirajući upravo iz ovih razloga na alhamijado baštini kao važnoj tradiciji pisanja na narodnom, bosanskom jeziku:

“Neka nastoje oko knjige i prosvjete, jer od toga nema ljepšeg na svijetu. Neka se lijepo ugledaju na naše bivše bosanske derviše i velike učenjake, koji su na našem materinskom jeziku mnogi štošta napisali i iza sebe ostavili, kao što je to bio Sirrija, Ilhamija, Kaimija, Humo Omer efendija itd., itd.

Kakva je bila škoda pjevati Merhum Sirriji:

*Nu, pogledaj, Sirrije
Sve derviše miluje,
I dan i noć kazuje:
La ilahe ilallah!*” (Kapetanović Ljubušak 1987d: 10-11)

No, uz samu svijest o višestrukosti i cjelini vlastite književne tradicije, posebno važno jeste i ono kako u radu *O našijem pjesnicima i književnicima* Ljubušak konceptualno doživljava bošnjačko alhamijado književno stvaranje i književno stvaranje Bošnjaka na orijentalno-islamskim jezicima. Govoreći o “našijem pjesnicima i književnicima”, tj. o autorima koje doživljava svojim, Ljubušak, naime, i alhamijado književnu tradiciju Bošnjaka i njihov književni rad na orijentalno-islamskim jezicima prepoznaje i predstavlja kao dio vlastite književnosti, bez obzira na vezanost ovih književnih praksi za širi orijentalno-islamski književno-kulturalni kontekst, između ostalog i grafijski te u jezičkom vidu onda kad je riječ o književnoj praksi na orijentalno-islamskim jezicima. Utoliko više što je prije okončanja osmanske vlasti u Bosni i sam pisao unutar i ovog književnog toka, za Ljubušaka ne samo alhamijado književnost već i bošnjački književni rad na turskom, perzijskom i arapskom

jeziku nije, dakle, dio tuđe, strane, odnosno turske, perzijske ili arapske književne tradicije, nego vlastita književna baština, u tom smislu statusno jednaka bilo kojem drugom segmentu vlastitog, bošnjačkog književnog naslijeđa, pa tako i bošnjačkoj usmenoj književnosti, koju je posebno naglasio na samom početku svojeg rada, i to također kao posebnost “našega muhamedanskog elementa” (Kapetanović Ljubušak 1987b: 186). Ovakvo što važno je i u Ljubušakovu vremenu, naročito s obzirom na onovremeno nesnalaženje Bošnjaka između muslimanskog Orijenta i evropskog Zapada, ali i u kasnijim proučavanjima bošnjačke književnosti osmanskog doba, pa tako i danas, jer riječ je i o stavu autora koji je i sam bio jedan od pisaca ove i ovakve književne prakse, dakle s unutrašnjom književnopovijesnom pozicijom, pa se eventualna dilema o mogućnosti posmatranja književnog stvaranja Bošnjaka na orijentalno-islamskim jezicima i u okvirima bošnjačke književnosti kao takve i njezine historije pokazuje kao povijesno neutemeljena i strana već i samoj autopercepciji pisaca ove književnosti, posebno u Ljubušakovu vremenu, kad, naime, i inače jača svijest o pitanjima književno-kulturalnih pripadanja. Istina, ova i ovakva pitanja Ljubušak, nažlost, ne diskutira direktno i eksplicitno, već alhamijado književnost i književni rad Bošnjaka na orijentalno-islamskim jezicima prirodno podrazumijeva kao dio vlastite književne prošlosti, odnosno takvo što tek implicira.

Iako je i sam implicitan, još je barem jedan naročito važan aspekt Ljubušakova rada *O našijem pjesnicima i književnicima*. Naime, kako je konstatirano, Ljubušakov izbor autora o kojima piše jeste skroman i nepotpun, jednako kao i izbor njihovih tekstova koje donosi u nastavku rada, ali je sam ovaj izbor vrlo indikativan. Kad govori o bošnjačkim alhamijado autorima, Ljubušak, naime, poimenično spominje niz autora iz Bosne, ali na jednak način govori i o Gaibiji, pjesniku porijeklom iz nekadašnjeg Kliškog sandžaka i najpoznatijem derviškom prvaku u Slavoniji u 17. st. (usp. Ratkovčić 2014: 53-77), iz vremena “dok je bila Slavonija u turskim rukama” (Kapetanović Ljubušak 1987b: 187), tj. sastavni dio tadašnjeg Bosanskog pašaluka, a koji je i pokopan u Staroj Gradiški. Štaviše, uz Gaibijino ime Ljubušak spominje upravo neke od ovih detalja, odnosno poznato Gaibijino navodno proročanstvo po kojem će kasnija granica između Austrije i Turske ići rijekom Savom i “njegovim leđima”, tj. preko mjesta na kojem će biti pokopan (“Sava među Gaibijina pleća”; Kapetanović Ljubušak 1987b: 187), pri čemu je Ljubušak, naravno, svjestan da je riječ o pjesniku izvan u njegovo vrijeme aktuelnih okvira Bosne, odnosno iz savremene Hrvatske. Pa ipak, za Ljubušaka, jednako kao i bilo koji drugi bosanski alhamijado pisac ili pisac na orijentalno-islamskim jezicima iz Bosne, i Gaibija bez ikakve razlike spada među one od “našijeh pjesnika i

književnika” o kojima piše, tj. dio je književnosti koju Ljubušak smatra svojom, odnosno bosanskomuslimanske ili bošnjačke književne povijesti u današnjem smislu riječi. A to će reći da Ljubušak kao kulturnogeografski prostor bošnjačke književnosti, odnosno starije bošnjačke književne prakse, podrazumijeva i povijesni prostor Bosne sa svojom osobenom književno-kulturnom tradicijom, a ne samo njezine prostorne okvire od kraja 19. st. pa nadalje, a što je eventualno mogao biti slučaj u nekoj drugačijoj perspektivi. Iako ni ovo pitanje Ljubušak, nažalost, ne propituje eksplicitno, i ovdje je zato riječ o vrlo važnom konceptualnom pitanju historije bošnjačke književnosti, spram kojeg se Ljubušak odnosio prije svega temeljem povijesno-tradicijalne svijesti i njegova osjećaja za ono što je vlastita književna baština, pa je sasvim izvjesno da je i ovakvo što također važna anticipacija kasnijih književnonaučnih koncepcija i određenja tradicijskih obuhvata i okvira bošnjačke književnosti kao takve.

4.

Mada je riječ o najizrazitijim, ovih i ovakvih primjera ima još kako u *Narodnom blagu*, tako i u *Istočnom blagu* Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka, a što sve zajedno Ljubušaka legitimira ne samo kao sakupljača književne baštine već i kao njezina svojevrsnog historijskog tumača, iako, naravno, ne i kao cijelovito oblikovanog historičara književnosti u savremenom smislu riječi. Slično onom što je slučaj i u bošnjačkoj književnoj praksi preporodnog doba, sve ovo najzad će reći da moderna bošnjačka književna historiografija, kao uostalom i druge južnoslavenske književne historije, ima svoje prije svega romantičarsko elementarno utemeljenje, ali i svoju specifičnost vezanu za naročitu kulturno-društvenu poziciju Bošnjaka u postosmanskoj, austrougarskoj, zapadno-evropskoj Bosni. Ona, naime, kao i sama novija bošnjačka književnost, barem u smislu književnohistoriografske svijesti začinje se iz strahovite situacije povijesnog raskršća – iz straha od gubljenja vlastitog identiteta u novim povijesnim okolnostima, jednako kao i iz potrebe legitimiranja bosanskih muslimana u novom, zapadno-evropskom okviru, a zapravo također iz onog što Maximilian Braun naziva strahom od “evropeizacije kroz uništenje”. Zato je moderna bošnjačka književna historiografija, ili književnohistoriografska svijest koja je elementarno konstituira, u svojim začecima istovremeno i prosvjetiteljska, propedeutička i društveno angažirana. Štaviše, ona je također jedan od ključnih faktora u evropeizaciji bošnjačke književnosti, tim prije što svojim radom i ove vrste Ljubušak daje i implicitne smjernice za razvoj cjelokupne bošnjačke književne prakse austrougarskog perioda, a preko ovog i bošnjačke kulture ovog vremena uopće.

Istina, kao i u bošnjačkom književnom stvaranju istog perioda, i u Ljubušakovu ukupnom radu, pa tako i u njegovim naznakama začetaka moderne bošnjačke književne historiografije, nemoguće je ne primijetiti i izvjesne elemente kolonijalne svijesti, a koji su vidljivi prije svega u idealizaciji zapadno-evropskog kulturnog poretka, odnosno kulture evropskog Zapada uopće, posebno njezina racionaliteta i napretka, kako se to da iščitati iz niza primjera u građi koju Ljubušak donosi u svojim zbirkama, a još više iz njegovih ličnih observacija u različitim njegovim radovima. No, ovakvo što počet će se mijenjati relativno brzo – već, naime, s pojavom dr. Safvet-bega Bašagića i njegove bečke doktorske disertacije o bošnjačkom književnom stvaranju na “istočnom Parasu” *Bosniaken und Hercegovcen auf dem Gebiete der Orientalischen Literatur* (1910), odnosno knjige *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti* (1912). Zahvaljujući ovim radovima, kao i nizu drugih Bašagićevih tekstova objavljenih u književnoj periodici njegova vremena, tek elementarno začeta moderna bošnjačka književna historiografija, odnosno rudimentarna književnohistoriografska svijest modernog tipa, iz svoje ipak amaterske faze u Ljubušakovu radu dobit će svoj stvarni, višestruko realniji književnonaučni karakter, presudan za kasniji razvoj historije književnosti kao književnonaučne discipline kod Bošnjaka, odnosno za razvoj historije bošnjačke književnosti kao takve.

LITERATURA

- Bašagić, Safvet-beg (1910), *Bosniaken und Hercegovcen auf dem Gebiete der Orientalischen Literatur*, Beč (Rukopis pohranjen u Univerzitetskoj biblioteci u Beču, kopija rukopisa u ličnoj biblioteci Sanjina Kodrića)
- Bašagić, Safvet-beg (1912), *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti: Prilog kulturnoj historiji Bosne i Hercegovine*, Sarajevo
- Braun, Maximilian (2009), *Začeci evropeizacije u književnosti slavenskih muslimana u Bosni i Hercegovini*, prev. Ibrahim Dizdar i Suada Hedžić, Dobra knjiga, Sarajevo
- Ćorović, Vladimir (1911), *Mehmed beg Kapetanović: Književna slika*, Institut za proučavanje Balkana, Sarajevo
- Džanko, Muhidin (2008), “Zasnivanje nacionalne (bošnjačke) književne kritike u polemičko-publicističkom radu Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka”, u: Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, *Muslimani u Bosni i Hercegovini*, 11-23, Dobra knjiga, Sarajevo
- Handžić, Mehmed (1999), “Rad bosanskohercegovačkih muslimana na književnom polju”, u: Mehmed Handžić, *Teme iz književne historije, Izabrana djela*, knj. 1, prir. Esad Duraković, Ogledalo, Sarajevo
- Kapetanović Ljubušak, Mehmed-beg (1886), *Što misle muhamedanci u Bosni*, Sarajevo

- Kapetanović Ljubušak, Mehmed-beg (1893), *Budućnost ili napredak muhamedovaca u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo
- Kapetanović Ljubušak, Mehmed-beg (1887), *Narodno blago*, Sarajevo
- Kapetanović Ljubušak, Mehmed-beg (1896), *Istočno blago*, sv. I, Sarajevo
- Kapetanović Ljubušak, Mehmed-beg (1897), *Istočno blago*, sv. II, Sarajevo
- Kapetanović Ljubušak, Mehmed-beg (1987a), *Sabrana djela*, knj. 1, *Narodno blago*, prir. Munib Maglajlić, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo
- Kapetanović Ljubušak, Mehmed-beg (1987b), "O našijem pjesnicima i književnicima", u: Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, *Sabrana djela*, knj. 3, *Istočno blago*, sv. II, prir. Lamija Hadžiosmanović, 186-188, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo
- Kapetanović Ljubušak, Mehmed-beg (1987c), "Ilahije i kaside bosanskih derviša", u: Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, *Sabrana djela*, knj. 3, *Istočno blago*, sv. II, prir. Lamija Hadžiosmanović, 188-207, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo
- Kapetanović Ljubušak, Mehmed-beg (1987d), "Bože pomozi!", u: Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, *Sabrana djela*, knj. 2, *Istočno blago*, sv. I, prir. Fehim Nametak, 9-10, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo
- Kodrić, Sanjin (2012), *Književnost sjećanja: Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti*, Slavistički komitet, Sarajevo
- Kodrić, Sanjin (2015), "Preporod prije preporoda? (Pjesma *Pozdrav* "gospodina hodže Mehmed-Emin-Efendije" i počeci novije bošnjačke književnosti)", *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu*, knj. XVIII, 45-80.
- Maglajlić, Munib (1987), "Književna djelatnost Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka", u: Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, *Sabrana djela*, knj. 1, *Narodno blago*, prir. Munib Maglajlić, 7-33, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo
- Memija, Minka (1996), *Bosanski vjesnici: Počeci štampe kod bosanskih muslimana*, El-Kalem, Sarajevo
- Omerdić, Fatima (2008), "Bibliografija štampanih djela arapskim pismom bosansko-hercegovačkih autora u Gazi Husrev-begovoj biblioteci", *Analji Gazi Husrev-begove biblioteke*, knj. XXV-XXVI, 309-372.
- Ratković, Rosana (2014), "Prisutnost derviša na području Slavonije i Srijema u vrijeme osmanske vladavine", *Scrinia slavonica*, knj. 14, 53-77.
- Rizvić, Muhsin (1990), *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda (1887-1918)*, El-Kelem, Sarajevo
- Tutnjević, Staniša, ur. (1991), *Bibliografija književnih priloga u listovima i časopisima Bosne i Hercegovine 1850-1918.*, Institut za književnost, Sarajevo

THE ESTABLISHMENT OF MODERN BOSNIAK LITERARY HISTORIOGRAPHY

(FROM MEHMED-BEY KAPETANOVIĆ LJUBUŠAK TO DR. SAFVET-BEY BAŠAGIĆ)

Summary

The late 19th and early 20th centuries was a founding period for the modern Bosnian-Herzegovinian, and thus modern Bosniak, culture. During this time, in the particular cultural circumstances after the Austro-Hungarian occupation of Ottoman Bosnia, modern Bosniak literature was founded. This was also a founding period for modern Bosniak literary historiographic consciousness and modern Bosniak literary historiography, or the modern history of Bosniak literature as a discipline in literary studies. In this, as in the case of modern Bosniak literature, the emergence and development of modern Bosniak literary historiographic consciousness and literary historiography are a direct effect of modern European tendencies in the Bosniak cultural context, but they are also a phenomenon closely related to the constitution of modern literary practice among Bosniaks. The establishment of modern Bosniak literature as a literary art, and of modern Bosniak literary historiographic consciousness and literary historiography in the context of literary studies, are phenomena that have particular relations to each other, where modern Bosniak literature and modern Bosniak literary historiography show a number of aspects of developmental reciprocity and mutual dependence. This can be confirmed by the fact that modern Bosniak literature and modern Bosniak literary historiographic consciousness have the same founding fathers: the two cardinal figures in Bosniak cultural life in the late 19th and early 20th centuries, Dr. Safvet-bey Bašagić (1870–1934) and Mehmed-bey Kapetanović Ljubušak (1839–1902).

Key words: *Mehmed-bey Kapetanović Ljubušak, Dr. Safvet-bey Bašagić, modern literary historiographic consciousness, modern literary historiography, modern Bosniak literature*

Mirza MEJDANIJA

PAVESEOV *MJESEC I KRIJESOVI* I HISTORIJSKI PORAZ
INDIVIDUE I DRUŠTVA PRIKAZAN UPOTREBOM
SIMBOLIKE I MITA

KLJUČNE RIJEČI: *mit, krijes, mjesec, razaranje, egzistencijalni poraz*

Najvažniji Paveseov roman *Mjesec i krijesovi* sažima u sebi sve autorove centralne tematike, pokazujući suštinski kružni tok njegovih inspirativnih kriteria. Više i bolje nego u drugim djelima, počevši od naslova ovog posljednjeg romana, precizira se Paveseov pojam simboličke realnosti, zasnovane na mitu. Prisustvo mjeseca prati, kroz svoje faze, odvijanje ljudske sudsbine: štaviše, prati ritam života seljaka i kružni tok vremena njihovog kalendara, s vječnim vraćanjem godišnjih doba. Krijesovi su vatre koje pale seljaci noću tokom seoskih zabava: preostali elementi arhaične realnosti vezane za mitove zemlje i rituale njenog odobrovavljanja. Predstavljali su, za dječaka koji ih posmatra, magični trenutak inicijacije u otkrivanje života, zajedništva prirode i ljudi. Ovim su krijesovima suprotstavljeni, na polju značenja djela, drugi krijesovi, koji za protagonistu predstavljaju gubitak iluzija i odluku da zauvijek napusti rodni kraj. Krijesovi iz djetinjstva koji su podrazumijevali učestvovanje u veseloj prazničnoj atmosferi simbolički se zamjenjuju krijesovima zrelosti, koji sa sobom nose razaranje i smrt, potvrđujući čovjekovu samoću i otuđenost.

UVOD

U Italiji koja se još uvijek nalazi u potrazi za samom sobom a nailazi na politička razočarenja, te koja rekonstruira ekonomiju i radi na obnavljanju industrije, marginalizirajući nezaposlene i narodne mase, u situaciji u kojoj je književnost nesigurna upravo zbog svojih struktura, Cesare Pavese još uvijek traži postojanje narativnog toka u koji će pretočiti mitove i stereotipe vlastitog skučenog i izmučenog svijeta. U periodu od 1945. do 1950. godine shvata se da Pokret otpora nije bio sve ono što je mogao postati, a Pavese, nakon što

je napisao niz romana i teorijskih rasprava o mitu, uviđa da je realnost mit kojem se pristupa ne uzimajući u obzir onaj dio koji mašta i invencija imaju u književnom radu. Realizam je u pričama, u tematikama koje su preuzete iz istinitih hronika, dok je pisanje manipulacija riječima, strukturalizacija pisane stranice. Pavese vrlo brzo uočava, mada nejasno, da on nije onaj pisac realista kakav bi želio biti. Sazrijeva na taj način u njemu historijsko-individualno, mitsko i poetsko razmišljanje koje će se konkretizirati u romanu *Mjesec i krijesovi*.

CESARE PAVESE I MIT

Mit predstavlja naraciju koja posjeduje sakralnost koja se odnosi na porijeklo svijeta ili na načine kojima su on i živa bića dostigli sadašnji oblik u specifičnom društveno-kulturološkom kontekstu ili u određenom narodu. Protagonisti mita obično su bogovi i heroji kao nosioci porijekla svijeta u nekom svetom kontekstu, a često su se u njemu ispričani događaji desili prije pisane historije. Činjenica da je mit oblik svete naracije podrazumijeva da je on vjerska istina i da mu se pridaje pobožno ili duhovno značenje, a to, naravno, ne podrazumijeva da naracija nije niti istinita niti lažna. U isto vrijeme mit je narativno predstavljanje trenutaka koji su vezani za neku ritualnu dimenziju, s kojom predstavlja fundamentalni element religioznog iskustva čiji je cilj potreba za objašnjanjem prirodnih fenomena ili interesovanja o životu ili kozmosu. Spram primitivnog čovjeka, priroda, život, historija i sve ono što ga okružuje čine se kao vrtlog slika bez smisla, i stoga mit postaje sredstvo za uređenje ili spoznaju vlastite realnosti. Čovjek ne poznaje zakone koji vladaju prirodom, razloge života i smrti, dobra ili zla, ne razumije historijske motive koji su uvjetovali stanje njegovog naroda i spram ovog univerzuma nesređenih slika koje mu život i priroda svakodnevno nude rizikuje da će se izgubiti i da će postati plijen uznemirenosti i straha, te samo uz pomoć mita nalazi smisao u realnosti, gradi red ponuđenih slika koje bi mu inače ostale neshvatljive. Mitovi otkrivaju duboki red kojim su determinirani život i smrt, uspjesi i porazi, ljeto i zima, sve ono što se dogodilo i što će se dogoditi. Oni su potreba za objašnjanjem realnosti, za prevazilaženjem i razrješavanjem kontradikcija prirode, ali su i objašnjenje nekog rituala, formalne akcije koja odgovara potrebama jednog plemena, kao i strukturiranost vjerovanja neke grupe ili etnije. Mit suočen s mislima koje su daleko od racionalnog, kao što je onaj Cesarea Pavesea, podrazumijeva sadržaj spoznaje koja prevazilazi oblik izražaja samog mita, i on je sredstvo za postizanje svijesti koja je iznad čovjeka i realnosti, a u naraciji predstavlja dekadenciju u odnosu na svoj originalni oblik koji

nije vidljiv čovjeku. Paveseovo djelo u potpunosti je vezano za njegov ljudski i intelektualni život, i u njemu se nalaze klice veoma problematične i kompleksne inspiracije. Centralno mjesto ove poetike zauzima razmišljanje o mitu, koji pisac, na početku instinkтивно, a onda sve svjesnije, smatra suštinskim i integralnim elementom svog književnog stvaralaštva, sposobnim da razjasni i ujedini sve heterogene komponente. Interes za mit u njemu se rađa uslijed čitanja klasičnih i modernih autora, nakon čega se detaljnije posvećuje njegovom izučavanju čitajući specijalizirane tekstove, pišući nakon rata i neke teoretske eseje o mitu. U jednom od njih – *O mitu, simbolu i drugom* – on piše:

Sada je karakter, neću reći poezije, već mitske bajke, konsakracija jedinstvenih mjesta koja su vezana za neku činjenicu, pokret ili događaj. Jednom se mjestu, među svim ostalima, daje jedinstveno značenje, izolirajući ga u svijetu. Tako su nastala svetilišta. Tako se svakome od nas u mislima vraćaju mjesta djetinjstva; na njima su se desile stvari koje su ih učinile jedinstvenima, izdvajajući ih od ostatka svijeta svojim mitskim pečatom. (Baldi 2000: 468)

Teorijom o mitu Pavese određuje i definira svoje iskonske intuicije iz djetinjstva i pejzaža koji su za njega vezani. Djetinjstvo na taj način postaje privilegiran trenutak u kojem se mit živi spontano i nesvjesno, a kad čovjek to shvati, djetinjstvo je izgubljeno. A ono je odlučujući trenutak razvoja svake individue, budući da je određuje: u njemu se nalazi sudbina čovjeka, uslijed čega se svaka potraga za samim sobom završava povratkom korijenima. Samim tim će za Pavesea biti krucijalni koncepti ‘seoski’, ‘primitivan’ i ‘divlji’ vezani za teritorij Langhi, gdje je odrastao, i koji je u njegovim romanima ispunjen figurom životinja i zvijeri. A brežuljak postaje, po definiciji, mitsko i jedinstveno mjesto, i opisivanje događaja koji se na njemu dešavaju za autora ima izuzetnu i neponovljivu vrijednost, poprimajući duboko simboličnu dimenziju. Realnost seljaka svojstvena je ovom autoru još od njegovog djetinjstva – po svojoj egzistencijalnoj vrijednosti, kao život koji on pretvara u mit, kao prirodan i svojstven čovjeku, sa svojim kontradikcijama, krvnim obredima, u aspektima između rituala i folklora, između mudrosti i tradicije, kao što su zemljoradnja, vrijeme sijanja, presađivanje, pretakanje vina. Autor vidi svijet seljaka kao društveno stanje s jedne strane, a s druge kao ostvarenu egzistenciju koja odražava bolnu mudrost i čvrsti radnički moral.

Romani Cesarea Pavesea ne pokoravaju se dinamici varijacije, već statičnosti i ponavljanju: nakon što jednom shvati vlastito unutarnje stanje, ritam i stil poslužit će mu za predstavljanje jedne nimalo površne realnosti, već one

prožete igrom simbola koji preobražavaju obične stvari, dajući im neku vrijednost i značenje, oživljavajući svijet oko njih. Pavese je napisao da je „simbol fantastična veza koja održava tok radnje za koju su potrebni bogatstvo iskustva realizma i dubina osjećaja simbolizma“ (Baldi 2000: 469), uslijed čega potraga za simboličkom realnošću postaje cilj njegove poetike, a sam autor smatra da je taj cilj postigao samo u svojim romanima iz zrelih godina, među kojima je i *Mjesec i krijesovi*.¹ Njegovi se romani zasnivaju na preciznoj historijskoj, geografskoj i sociološkoj situaciji, a likovi se kreću u jednom određenom ambijentu, pripadaju određenoj klasi ili društvenom položaju, te žive u jasno definiranom historijskom trenutku. Ali analiza ovih komponenti nije dostatna sama po sebi, već ustanovljenjem igre odnosa između njih nastaje jedna tajna realnost kojoj vanjski elementi koji jedva da su vidljivi daju simboličku vrijednost. Metafora koja je izgrađena na ovim pojedinačnim odnosima ograničava se da ponudi izoliranu sliku realnosti koju autor želi prikazati. Jedna dublja simbolička realnost, međutim, postiže se samo narativnim ritmom koji može neprestano vezivati ove dvije komponente, kontinuiranošću koja se odražava na cijeli roman, dajući pojedinim dijelovima metaforički prizvuk cjeline. U tom smislu, roman *Mjesec i krijesovi* može se čitati kao složena metafora intimnih doživljaja pisca koji konstatira i simbolizira vlastiti poraz na raskršću između nemogućnosti učestvovanja u historiji, s jedne strane, te razočaravajućeg pokušaja povratka vlastitim korijenima, s druge.

1 Iako Paveseovo lično iskustvo biva pokretač istraživanja teorije mita i nove poetike na osnovu uspomena iz djetinjstva, ipak se ne smije zaboraviti dugi proces razmišljanja i istraživanja koja su mu prethodila. Prvi nagovještaji poetike mita potiču iz 1940. godine i gravitiraju oko concepcije vremena. Brojne su bilješke u *Zanatu življenja*, koji ogleda piščeva razmišljanja i čitanja kojima se bavi i prikazuje jedan cijeli proces. Književni i kulturni modeli koji su uticali na njega brojni su, a to su, između ostalih, Muñiz, klasični autori, američki pisci, Vico, Freud, Jung, Leopardi, Proust, Mann, verizam, dekadentizam, egzistencijalizam, etnografija. Pored uputa koje nalazi u teorijama o mitu Frazera ili Lévyja Bruhla, naročito ga oduševljava izučavanje njemačkih romantičara. Od Alberta Béguina usvaja ideju o bliskom odnosu težnje za povratkom u djetinjstvo i želje da se spozna nesvesno i porijeklo čovjeka.

Ono što je bitno jest da će se na poetici mita prenesenoj u poeziju putem simbola sve odlučnije bazirati autorova izražajna potraga, sve do osvajanja simboličke realnosti, po samom Paveseu, u četiri posljednja romana. Prvi romani još uvijek su privremene vježbe koje je pisac okarakterizirao naturalizmom, dok posljednja četiri podrazumijevaju suprotnosti, odnosno naturalizam i simbol, koji ostaju različiti, razdvojeni. Ako pisanje mita treba predstaviti realnost putem simbola, ove dvije komponente moraju biti upotrijebljene istovremeno, bez skokova i prelaznih prolaza.

MJESEC I KRIJESOVI I POVRATAK ULIKSA

Vrhunac je Paveseovog djela roman *Mjesec i krijesovi*, koji rezimira osnovne teme prethodnih romana, pokazujući suštinski kružni oblik kriterija inspiracije. Lajtmotiv romana predstavlja povratak u Langhe, nakon dugih putešestvija po svijetu. Roman se nadovezuje na mit o Americi, koji je tipičan ne samo za autorove mladalačke romane već i za cijeli period neorealizma. Protagonista se vraća iz obećane zemlje u rodni kraj u potrazi za vlastitim korijenima, koja neće imati uspjeha. Narativni tok romana jednostavan je, protkan biografskim detaljima i onim koji se odnose na književno-politički ambijent. Autor roman piše za manje od dva mjeseca krajem 1949. godine, nekoliko mjeseci prije svog samoubistva. Knjiga je podijeljena u 32 mala poglavљa, od kojih svako ima, uz malobrojne izuzetke, četiri stranice. A priča romana, odnosno njegova radnja, kreće od antičke teme povratka, po ugledu na *Odiseju*. Narator, napuštena beba koja je odrasla u Langhamu i koji je nazvan Anguilla, poslije mnogo godina vraća se u rodni kraj nakon što je emigrirao i obogatio se u Americi. U mislima mu se pojavljuju godine djetinjstva i mladosti, kad ga je prihvatile i odgojila jedna siromašna porodica.² Ali osobe koje je poznao nestale su, a mjesta iz djetinjstva čine se promijenjenim. Ostao je samo Nuto, nekadašnji drug, s kojim ponovo proživljava događaje iz prošlosti kad je Anguilla, nakon što je počeo raditi kod jednog bogatog zemljoposjednika, odlazio na seoske zabave na kojima je Nuto svirao klarinet. Prisustvo prijatelja koji je stariji i smireniji bilo je odlučujuće: poučio ga je mnogim stvarima, dajući mu podršku i otvarajući mu oči pred teškim životnim realnostima. Nuto je lik koji se otkriva malo-pomalo i predstavlja figuraciju političko-društvenog angažmana pisca, osobu koja definira odnose između klase i polemizira o mogućoj budućnosti. Po kanonima neorealizma on bi bio pozitivan lik koji figurativno predstavlja ideologiju, ali je i alter ego protagoniste, čije kontradikcije i nesigurnosti naglašava. Predstavlja ozbiljnog komunistu koji ne poznaje ništa drugo osim posla i koji se brine o nesrećama i boli drugih, postavljajući se kao

2 Anguillin status kopileta još od početka je metafora nemira koji ne nalazi sigurnost ni referentne tačke, niti zna dati odgovore na dubla pitanja kako na historijskom tako i na egzistencijalnom planu. Nedostatak identiteta nešto je što protagonist nosi u sebi još od djetinjstva, kao neku vrstu iskonskog grijeha, a brojna su mjesta i zemlje prema kojima okreće pogled i koje će uspjeti obići, naročito tokom slavlja, zahvaljujući svojim lutanjima po brežuljcima, predstavljajući tako bolnu raštrkanost onoga koji nikada neće imati neko mjesto gdje se može smjestiti.

model. U isto je vrijeme historičar Pokreta otpora³ i onaj koji osuđuje poslijeratni period, označen bijedom i ekstremnim tenzijama političkog pritiska svećenstva, atentatom na Togliattiju, marginalizacijom ljevičara iz političkog, ekonomskog i industrijskog života.⁴ On je predstavnik ljudske uravnoteženo-

3 Italija ulazi u Drugi svjetski rat 10. juna 1940. godine. Mussolinijeva ratna politika sastoji se od ‘paralelnog rata’, koji bi bio različit od onog njemačkog, s ciljem da postigne što više dok bi se Njemačka borila s velikim silama. U Italiji je nepovjerenje prema režimu raširenije, narod se očajnički nada pobjedi i raste osjećaj neprijateljstva prema Njemačkoj. U ovoj nesigurnoj političkoj situaciji, kad je ratna bijeda izbrisala sjećanje na prošlu sigurnost koju je garantirao režim, Italijani se suočavaju s invazijom: 10. jula 1943. godine saveznici se iskrcaju na Siciliji. Kad 8. septembra saveznici, koji su se već iskrcaли u Calabriji, javno objave italijansku predaju, ništa nije pripremljeno za odbranu zemlje kao ni za sigurnost trupa koje se na različitim frontovima bore s Nijemcima. Kralj i vlada odmah napuštaju prijestolnicu i ne daju nikakve naredbe niti upute vojnim i civilnim upravama: ustvari bježe u Brindisi da bi, navodno, osigurali konstitucionalni kontinuitet države. Rim odmah pada u ruke Nijemaca, uprkos inicijativi vojske i pojedinih grupa građana da se odupru njemačkoj invaziji. Vojni komandanti popuštaju pred strahom od Nijemaca, a vojska se rasipa. Italija biva podijeljena na dvije okupirane zone: savezničku i njemačku. U prvoj se formira Kraljevina juga (Regno del Sud) u gradovima Brindisi, Lecce, Taranto, a u ostatku južnog dijela vlada saveznička vojna uprava. Kraljevina juga 13. oktobra i formalno objavljuje rat Njemačkoj, dobijajući za to pristanak saveznika, koji u potpunosti vladaju tim dijelom zemlje i prihvataju samo nekoliko vojnih italijanskih vodova. U drugom dijelu zemlje nastaje Italijanska socijalistička republika (RSI).

Kako postepeno vojna akcija nacifašista postaje žestoka, s brojnim strijeljanjima i strogim represijama raste i partizanska organizacija. Formiraju se divizije i brigade kojima upravljaju regionalne vođe koje se bore protiv lokalnih neprijatelja. U gradovima nastaju Grupe patriotske akcije (GAP), a na selima Timovi patriotske akcije (SAP), koji uvezuju partizane i organiziraju sabotaže i atentate. U junu 1944. godine nastaje Vojna uprava (Korpus volonteri slobode – CVL), kojom upravljaju Ferruccio Parri, komunista Luigi Longo i general Raffaele Cadorna. Partizanske formacije razlikuju se po političkim izborima: ‘Garibaldi’ su komunisti, ‘Giustizia e Libertà’ akcionari, ‘Matteoti’ socijalisti, ‘Narodne brigade’ demokršćani, ali svima je cilj oslobođanje od nacifašista i stvaranje nade u bolji život. Uslijed toga ideološke razlike nestaju spram jedne te iste težnje, želje za slobodom, demokratijom i društvenom pravdom: kršćanski solidarizam djeluje zajedno s ateističkim socijalizmom, progonjeni ateisti skrivaju se u manastirima, svećenici odlaze u partizane. Uzajamno poštovanje, toleranca i razumijevanje vrijednosti su koje spajaju sve ove ljude različitih političkih i vjerskih ideologija. Tudi se ideali ne preziru, već poštuju. Rusija, koja se bori protiv nacizma, za mnoge koji nisu komunisti predstavlja univerzalne vrijednosti, budući da se veoma malo zna o staljinizmu. Crvena armija, koja se bori tamo negdje daleko, predstavlja sliku slobode, suprotstavljene saveznicima, koji bombardiraju italijanske gradove i koji kao da žele zaustaviti partizanske aktivnosti. Pokret otpora prvenstveno je aktivan na sjeveru zemlje.

4 Italija koja izlazi iz rata u katastrofalnim je duhovnim i materijalnim uvjetima, a centar i sjever preživjeli su civilni rat koji se ne može odmah zaustaviti. Veliki gradovi pretrpjeli

sti koji unutar određenog ranog komunizma želi izraziti ideologiju kao etiku. Sada Nuto, koji predstavlja zrelost onoga koji nije pratio svoje snove, već je ostao vjeran vlastitim korijenima, ima zadatak i da ispunji prazninu godina u kojima je protagonist bio daleko. Anguilla tako saznaće o nesrećama kćerki svog nekadašnjeg poslodavca, naročito Sante, koju su ubili partizani. Ali ni poslijeratni period nije donio mir: pronalaženje nekih leševa u Nutu izaziva osjećaj samilosti, ali i podjaruje mržnju i podjele. U međuvremenu protagonista upoznaje Cinta, siromašnog dječaka koji šepa i koji sada živi u kući u kojoj je i sam odrastao i trpi očeva maltretiranja. Ovaj posljednji, žrtva siromaštva i napadnut iznenadnom krizom ludila, pali nastambu, i samo Cinto uspijeva da se spasi, potajno prisustvujući sceni, spreman da se brani nožem koji mu je poklonio protagonista, kojem ne preostaje ništa drugo nego da napusti mjesto, nakon što je povjerio dječaka Nutu. Namjera da se nastani u rodnom kraju bolno je propala.

Tri osnovne teme romana jesu povratak, Pokret otpora i djetinjstvo proživljeno kroz sjećanja, ili čak i u sadašnjosti: ove tri teme predstavljaju istu životnu viziju. Između simbola i mita smješten je etički stav koji pisac pokazuje ispod svoje egzistencijalne metafore. Osjeća realnost onakvom kakva jeste, ali je oblikuje po vlastitoj koncepciji na osnovu koje ona postaje nekada mit, nekada sjećanje, iako za njega, u suštini, mit i memorija koïncidiraju. Mit je otkrivanje stvari po prvi put: kad čovjek, odnosno dječak vidi svijet drugim očima, „pričižava se suštini Bogova, iskonskih ljudi ili prirodnih predmeta“ (Finzi 1976: 29), nastaje mit. Svaka naredna spoznaja, svaki sljedeći pokret prema stvarima i svijetu više ne proizvodi mit niti nova saznanja: autor ne poznaje prodbujivanje, ostaje na marginama navikavanja, koje definitivno uređuje čovjekovu spoznajnu situaciju. I onda pisac ponovo prolazi sve etape onog mitskog ‘prvog puta’ kroz svoje sjećanje. Nastaje drugačiji način življjenja već proživljenog iskustva, način koji nije suviše daleko od onog precjenjivanja i pretjerivanja sjećanja, tipičnog za tridesete godine proteklog stoljeća, tokom perioda poezije hermetizma. Dakle, Anguilla, ili čovjek koji je on postao, s

su bombardiranja, i uništeno je oko 10% naseobina, a brojni su ljudi ostali bez krova nad glavom, čemu se pridružuje i nestasica. Mnoge infrastrukture: putevi, mostovi, željeznice, ali i škole i bolnice oštećene su i neupotrebljive, a industrija je izgubila 20% svoje opreme i proizvodi samo četvrtinu prijeratne proizvodnje. Nedostaju sirovine i energetski izvori i nema valute za njihovu kupovinu, jer je lira pala pod valom inflacije koja pretjerano diže cijene života i pojačava društvene tenzije. Amerika ekonomski pomaže Italiji i drugim evropskim zemljama i pokušava objediti međunarodno tržište, dok svaka od ovih zemalja teži vlastitom razvoju koji bi se razlikovao od onog američkog.

nostalgijom ponovno proživljava onaj svoj ‘prvi put’, prvi susret sa životom i stvarima.

Tema povratka Uliksa, veoma stara, izvrsna je psihološka tema koja određuje prepričane događaje, herojske i erotske razvoje, osnovne izbore, ali se ovdje povratak tiče svih ljudi koji su otišli da bi preživjeli, a Amerika se nalazi svugdje, i posvuda postoji razdor između siromašnih i bogatih, ali i sociološko stanje nerazvijenih zemalja i individua u potrazi za boljom perspektivom. Putovanje donosi sa sobom i novu Circe, odnosno ženu koja olakšava položaj emigranta, te Calipsa, koji čini da se zaboravi sam cilj putovanja, i zemlja, i povratak. Odiseja traje dugo, čovjek ostaje u daljini mjesecima i godinama, sve do dana kad se u njemu nešto ne probudi. U tom trenutku počinje rasti sjećanje koje ga muči sve dok ne vidi svoju zemlju i mjesta vlastitog djetinjstva. Ali povratak svijesti u Paveseovom mitu sam je po sebi sticanje druge svijesti, mjesto začarano primitivnim mitovima i pronađenim funkcioniranjem same memorije. Čak i „drugi put“ sadrži u sebi nešto što je drugačije i neponovljivo. Tema rata i otpora ulazi u svijest po prvi put, ali i u srce onoga koji se vratio i ne poznaće njihove stvarne činjenice. Rada se, dakle, jedno kompleksno iskustvo, koje se ne može poistovjetiti s mitom, koji ostaje čist, i u odrasлом čovjeku miješa se s drugim iskustvima, poprimajući boje nostalгије i melanholiјe. U historijskom iskustvu rat i otpor dobijaju poslijeratne konotacije situacije mračnih godina, bijede i represije. Autora na ovim stranicama prepoznajemo po činjenici da nikada ne zaboravlja na ljudski dignitet niti humanost u svakoj prilici. Biti čovjek znači dovesti u sumnju sigurnosti, napraviti izbore, „izazvati etičnost nekonformizma“ (Finzi 1976: 29), boriti se za ekonomsku i društvenu liberalizaciju masa te prisvojiti solidarnost. A to podrazumijeva vjerovati u radničku klasu i seljake, vidjeti realnost njihove bijede i borbe, blago izgubiti na kritički način čak i vlastite intelektualne i književne mehanizme, trudeći se biti na strani historije, na mjestima gdje se o njoj odlučuje.

SIMBOLIKA I MIT *MJESECA I KRIJESOVA*

Više i bolje nego drugdje samim naslovom romana precizira se Paveseov pojam simboličke realnosti zasnovane na mitu. Prisustvo mjeseca⁵ koji svo-

5 Mjesec predstavlja višesmislen simbol koji je često ispunjen zlokobnim konotacijama. Folklor i antropologija pokazuju da je mjesec važan simbol agrarnih proizvoda, povezan je s elementom vlažnosti, plodnosti i ženstvenosti. Gilbert Durant u svom djelu *Antropske strukture imaginarnog* objašnjava da je mjesec neraskidivo vezan za smrt i za ženstvenost, a mjesecева cikličnost analogna je onoj ženinoj i upravo se kroz ženstvenost i arhetip menstrualne krvi stiže do vodenog simbolizma. S druge strane, u odnosu na fiksiranost sunca,

jim fazama i mijenama prati ljudsku sudbinu i, štaviše, određuje ritam života seljaka i kružni tok njihovog kalendara, s neprestanim povratkom godišnjih doba, najbolje objašnjava Nuto u jednom dijelu romana, kad kaže:

U mjesec (...) moramo neizbjegno vjerovati. Pokušaj posjeći bor za vrijeme punog mjeseca, pojest će ti ga crvi. Bačvu moraš prati po mladom mjesecu. Čak se ni kalemi, ako nisu postavljeni prvih dana mladog mjeseca, ne primaju. (Pavese 2005: 51)

A krijesovi su vatre koje seljaci pale noću, tokom seoskih svetkovina, preostali elementi jedne arhaične realnosti vezane za mit o zemlji i za rituale odobrovoljavanja. I opet je Nuto taj koji ističe i objašnjava važnost krijesova:

Zasigurno su korisni, – poskoči. – Bude zemlju. (...) A ipak, reče, nije znao o čemu se radi, da li zbog toplice, ili plamena, ili raspoloženja koje nastane, činjenica je da su svi usjevi pored kojih bi se palio krijes davali sočniji i bolji urod. (Pavese 2005: 51)

Krijes je velika vatra koja se zapali i kontrolira izvana, a čini ritual pročišćenja i konsakracije.⁶ Krijesovi su u ovom romanu za dječaka koji ih je

koje mijenja poziciju ali ne i izgled, mjesec je promjenljiva zvijezda, s različitim fazama rasta, ispunjenosti, zalaska i nestanka. Tok njegovog procesa podsjeća na tok živih i prolaznih stvari, postajući osnovni element mjerjenja vremena. A svijest o vremenu implicira onu o životnom procesu, rađanju, razvoju i kraju, kojima je podvrgnut i sam mjesec, on često biva poistovjećen s idejom smrti i viđen kao zemlja mrtvih. On ima usku vezu s plodnošću, seksualnošću, periodičnim obnavljanjem, dakle sa ženskim aspektom stvari.

- 6 U stara vremena goveda kao važni simboli bogatstva i društvenog statusa provođena su kroz krijesove. U mnogim regijama kontinentalne Evrope krijesovi se pale 24. juna, koji je, za katolike, svečanost Svetog Giovannija Battiste, ali i u subotnu noć prije Uskrsa. Ritual je ipak veoma star i porijeklom je paganski, a njime se slavila ljetna dugodnevница 22. juna. Na sjeveroistoku Italije pale se za praznik Tri kralja 6. januara: na vrh krijesa stavi se vještica od slame obučena u staru odjeću. Ova tradicija vjerovatno je pretkršćanskog porijekla i simbolizira staru godinu koja se spaljuje da bi se ostavilo prostora za dolazak nove. Na sjeveroistoku Italije krijesovi se pale 19. marta, za praznik Svetog Giuseppea, koji označava prelazak iz zime u proljeće, a uz krijes se spaljuje jedna lutka starica, koja simbolizira zimu, a taj ritual potiče od starih Ligura, koji su na taj način slavili posebni astronomski trenutak ravnodnevnice. Ova paganska tradicija izmiješala se s kršćanskim keltsko-irskom tradicijom monaha svetog Colombana, koji su u neka doba došli u regiju Lombardije. Nekada su sve doline bile osvijetljene vatrama hiljada krijesova koji su svojim crvenilom osvjetljivali večeri te zone. Danas se krijesovi još uvijek pale u selima uz pjesmu na vašarima. U Bobbiju je ovo stoljetna tradicija koju su irski monasi izmiješali s kršćanskim ritualima smatrajući je svjetlošću koja pobijeđuje mrak. U regiji oko Milana krijesovi se pale 17. januara povodom svetkovine svetog opata Antonija, čije se slavlje u narodu naziva ‘Krijes svetog

posmatrao predstavljeni magičan trenutak inicijacije i otkrivanja života, zajedništva s prirodom i ljudima. Ovim krijesovima suprotstavljaju se na planu znakovitosti djela drugi krijesovi koji za protagonistu označavaju gubitak iluzija i odluku da zauvijek napusti rodni kraj: prvi je, metaforično predstavljen paljenjem kuće od strane Cintovog oca, a drugi se odnosi na smrt Sante, čije je tijelo spaljeno. Ostaje činjenica da se krijesovima iz mladosti, koji su označavali kolektivno učestvovanje u veseloj prazničnoj atmosferi, simbolično su protstavljaju krijesovi zrelog doba, kao nosioci razaranja i smrti, potvrđujući neizbjegnu samoću i otuđenost.

EGZISTENCIJALNI PORAZ INDIVIDUE I DRUŠTVA

Kao što je to slučaj i u drugim Paveseovim djelima, prvo poglavlje pokazuje glavne motive koji će biti razvijeni tokom ostatka romana. Odmah je prikazana situacija napuštenog djeteta, kopileta, protagoniste, koje ne poznaje ni svoje roditelje niti mjesto gdje je rođeno, a autor objašnjava kako su siromašne porodice usvajale siročad da bi imale više ruku sposobnih za rad te da bi dobivale određenu svotu novca svakog mjeseca od općine. Ali interes za ekonomske probleme ne predstavlja dominantni element, već se radnja usmjerava ka simboličko-egzistencijalnim ishodima koji okružuju sudbinu protagonisti. Sama geografija gradova i sela, koji su jasno naznačeni, nije uvedena da bi se stvorio precizan i određen ambijent, već prvenstveno pokazuje neku vrstu otuđenosti i nepripadanja, nedostatak stabilnih porodičnih korijena koji će se uzalud tražiti da bi se dao smisao povratku u rodni kraj. A to i jeste centralna tematika romana – napuštanje sela da bi se sreća pronašla drugdje, kao naknada za sudbinu nepoznatog rođenja, i zbog osjećaja krvice koji se nesvesno naslućuju, put u Ameriku i najzad postignut ekonomski uspjeh, ali ne i unutarnje zadovoljstvo: povratak koji će se vrlo brzo pokazati uzaludnim, uslijed nemogućnosti davanja odgovora na postavljena pitanja. Nastaje tako podloga čije će praznine popuniti naredna poglavlja. Shvata se odmah da iskustvo sada zrelog protagoniste nije poslužilo za umirivanje njegovog nemira i muke. Značajno je nekadašnje uvjerenje dječaka da se „svijet završava na okuci gdje se put spušta ka Belbu“ (Pavese 2005: 11), te „da su brežuljci Canellia vrata u svijet“ (Pavese 2005: 13), koje sada prerasta u sumnju da se ništa nije promijenilo:

Antonija'. Već se stoljećima u brojnim selima pale krijesovi u znak tradicionalne proslave brade sveca, odnosno skidanja usijanog materijala koji seljaci sklanjavaju vilama za sijeno kad se vatra na krijesovima ugasi. Tradicija krijesova još uvek živi u mnogim italijanskim regijama, uz narodne pjesme, ples i degustaciju vina.

Tako sam ovo selo, u kojem nisam rođen, tokom mnogih godina smatrao cijelim svijetom. Sada, kada sam zaista video svijet, i kada znam da je on načinjen od mnogobrojnih ovakvih sela, ne znam da li sam mnogo griešio kao dječak. (Pavese 2005: 12)

Poglavlje u kojem izgori kuća u kojoj je protagonist odrastao predstavlja odlučujući preokret u razvoju toka romana, prebacujući svoja realistična značenja u ona simbolična: požar u kojem izgara Cintova kuća briše protagonistinu prošlost, uništavajući tragove u kojima su se još mogla prepoznati i odrediti sjećanja iz djetinjstva. Ovaj požar u smislu egzistencijalne metafore može biti viđen kao jedan ogromni krijes koji postaje nosilac uništenja i smrti. U sistemu simboličnih značenja djela na koje se poziva i sam njegov naslov ovaj krijes suprotstavljen je onima iz djetinjstva koji su bili paljeni tokom seoskih svetkovina i bili simboli kolektivne radosti i intenzivnog otkrivanja životne sreće. Ali vrijeme je temeljito promijenilo realnost, čineći nepovratnom izmjenu njenih značenja. Ovaj krijes, u apsolutno negativnom smislu, vodi ka riječi i slici koja zaključuje roman.

Na samom kraju romana, u njegovom posljednjem poglavlju, Anguilla dolazi do saznanja o sudbini Sante, najmlađe kćerke svog nekadašnjeg poslodavca: nakon što je sarađivala s fašistima, pridružila se partizanima, sve dok nije otkriveno da je špijun, kad je ubijena. Epizoda je bogata simboličkim značenjima, i nije slučajno smještena u posljednje poglavlje romana. Kao što požar kuće u kojoj je odrastao Anguilla briše svaki trag njegovog djetinjstva, tako i raspad porodice njegovog nekadašnjeg poslodavca doprinosi udaljavanju i kompletном brisanju prošlosti, s kojom je nemoguće uspostaviti vezu autentične kontinuiranosti. Za njega su elegantne poslodavčeve kćerke predstavljale otkrivanje stvari i osjećaja, inicijaciju u tajne života, želju za bjekstvom u potrazi za boljom budućnosti. Njihov tragican kraj znači i nestanak tog svijeta koji je predstavljao protagonistine nade i iluzije. Nadasve Santina smrt, zbog svoje okrutnosti koju je nemoguće izmiriti sa sjećanjem na bezbrižnu i nevinu djevojčicu, pojačava neosporni pesimizam romana. Na mjestu na kojem je tijelo kremirano „ostao je još uvijek znak, kao otisak nekog krijesa“ (Pavese 2005: 173). Riječ kojom se završava roman vodi nas direktno do njegovog naslova, definirajući put kojim su se simboli seoskih zabava i znakovi plodnosti zemlje pretvorili u absurdne rituale razaranja i smrti. Historija je porazila mit, a put je bio uzaludan, jer je povratak izgubio svaku vrijednost. I Santa je žrtva rata koji je produbio jaz između sadašnjosti i prošlosti, čineći uzaludnim svaki pokušaj popravljanja razdora i negirajući bilo kakvu mogućnost kontinuiranosti. Protagonistin egzistencijalni poraz, iako ostaje u prvom

planu, koincidira s historijskim porazom jednog cijelog društva. Sjećanje na djetinjstvo i svijet, življeno i proživljeno unutar političko-društvene realnosti poslijeratnog perioda, glavna je tema ovog romana. Ali ona se dijeli na slike koje su simbolički sudovi i moguće realnosti. Poslijeratno siromaštvo i bijeda, politička borba i individualna egzistencija društvene su i psihološke teme nerazdvojive od ovog romana, čineći njegov realni okvir u koji se umeće važna serija autorovih simboličkih konstrukcija.

Pozicija siročeta, koja je tek ponegdje spomenuta u drugim autorovim djelima, ima izuzetnu važnost u njegovom posljednjem romanu. Nakon što se vraća iz Amerike u Santo Stefano Belbo, Anguilla kaže:

Ovdje nisam rođen, to je gotovo sigurno; ne znam gdje sam rođen; u ovim krajevima nema ni kuće, ni komada zemlje, niti kostiju zbog kojih bih mogao reći: „Evo šta sam bio prije nego što sam se rodio.“ Ne znam da li sam sa brežuljka ili iz doline, iz šume ili iz neke kuće s balkonima. Djevojka koja me je ostavila na stepeništu katedrale u Albi možda čak nije ni bila sa sela. (Pavese 2005: 10)

Upravo svijest da ne pripada u potpunosti ovom svijetu jest ono što daje hrabrost protagonisti da ode i vidi svijet, a drugi mladići koji su tu rođeni nikada nisu uspjeli da se odvoje od svojih dubokih korijena, jer da bi se tu živilo, ne treba nikada ni otići. Pozicija je siročeta dakle u početku negativna i okrutna za dijete koje nikada nije u potpunosti bilo prihvaćeno od strane zajednice, ali kasnije postaje korisna i poticajna jer mu dozvoljava da stekne veliko životno iskustvo. Dvostruka vrijednost ove pozicije postaje veoma interesantna ako je uporedimo sa starim mitovima različitih religija, naročito grčke. U djelu čiji su autori Carl Gustav Jung i Károly Kerényi *Uvod u naučno istraživanje mitologije* (1972) prikazana je važnost ovog lika u historiji religija, jer je božanski dječak napušteno dijete čiji je otac često glavni neprijatelj majke, ili je odsutan, i navode se slavni primjeri kao što su Zeus, Dionizio, Hermes i Apolon. Ova početna nezahvalna pozicija nije bez svog značaja, te i Jung objašnjava da biti napušteni, izloženi ili u prijetnji čini dio kasnijeg procesa: Bog mora krenuti od nezahvalne pozicije koja će naglasiti njegov jedinstveni i izvanredni karakter, da bi onda dostigao superiornu svijest ili božansku bitnost. A upravo ovo dešava se u Paveseovom romanu: dječak predstavlja nešto što se samo od sebe razvija, potrebna mu je distanca od vlastitih korijena, tako da je njegov položaj napuštenog neophodno stanje, a ne neki usputni fenomen, budući da se sukob ne prevaziđa ako svijest ostane vezana za probleme. Samo putem radikalnog

udaljavanja od starog uređenja osoba je sposobna da razriješi vlastiti sukob i da stekne drugačiju svijest, da ponudi nova i revolucionarna rješenja.

Druga važna karakteristika mladog Boga (u našem slučaju protagoniste Anguilla) jeste stalna usamljenost, tek ponekad prekinuta susretima s drugim likovima, ali življena kao pravo i istinsko egzistencijalno stanje. Oni koji se odvoje od vlastitih korijena ustvari se bore protiv mraka u kojem su prethodno živjeli. Postižu tako viši nivo svijesti koji se poistovjećuje s univerzalnom samoćom. Ovi ljudi ne mogu biti prihvaćeni od društva jer su osuđeni na neshvatanje i na nepovjerenje, a najsličniji slučaj u mitovima jest Dionizio. S druge strane, samoća naglašava drugu stranu siročetovog karaktera, usku povezanost s prirodom i osnovnim elementima svijeta. Figura simbol ovog iskustva jest Zeus, kojeg majka čim se rodi izloži opasnosti da bi ga spasila. Njegove dojilje opisuju njegovu beskrajnu samoću i bliskost sa svjetom prirode. Dakle, Bog nije samo onaj koji poprima uzvišenu svijest, već i onaj koji u potpunosti učestvuje u životu prirode, onaj koji nosi u sebi inovativnu viziju svijeta, ali koji u isto vrijeme predstavlja praiskonske elemente čovjeka. A sve ove karakteristike prisutne su u Anguilli, ali i malom Cintu, nesretnom seoskom dječaku koji je odrastao uz nasilje svoje porodice i divljinu brežuljaka. On očigledno predstavlja protagonistinog dvojnika koji kroz njega proživljava ponovo neke senzacije koje mogu biti prenesene samo putem pejzaža brežuljaka. Paveseov Odisej plovi prema vlastitoj prošlosti, prema najpoznatijem, ali najmanje shvaćenom dijelu svog života da bi postigao nešto kao ono Danteovo ‘postati poznavalac svijeta’, i to pronalazi tu, a ne u nekoj stranoj zemlji, i biva iznenađen onim što pronalazi.

ZAKLJUČAK

Oko lajtmotiva Pokreta otpora koji se provlači cijelim romanom priča o Santi predstavlja tačku spajanja lirike memorije i narodne epopeje, vezu između stare priče o imanju na kojem je djevojka odrasla i nove oslobođajuće priče. Mnogi su umrli ili poginuli, ali dominirajuća je mutna fascinacija crnog znaka ostatka klijesa, simbola rituala žrtvovanja i molitve za buduće promjene. Santino tijelo nikada se više neće pojavit, a misterioznom naznakom na erošku moć djevojke ključnom riječju „klijes“ završava se priča o ljudskoj samilosti i političkoj angažiranosti. Metafora klijesa, između mita i nostalgije, rituala pročišćenja i poezije, postaje suprotnost od završne vizije koja ima karakteristiku pogrebnog i mrtvačkog: život i historija nastavljaju se svojim tamnim putevima koji nam nisu uvijek shvatljivi. Sjećanje na djetinjstvo i svijet, življeno i proživljeno unutar političko-društvene realnosti poslijeratnog perioda, glavna

je tema ovog romana. Ali ona se dijeli na slike koje su simbolički sudovi i moguće realnosti. Poslijeratno siromaštvo i bijeda, politička borba i individualna egzistencija jesu društvene i psihološke teme nerazdvojive od ovog romana, čineći njegov realni okvir u koji se umeće važna serija autorovih simboličkih i mitskih konstrukcija.

IZVOR

Pavese, Cesare (2005), *La luna e i falò*, Einaudi, Torino.

LITERATURA

- Baldi, Guido (2000), *Dal testo alla storia, dalla storia al testo*, volume 7, Paravia Bruno Mondadori Editori, Torino
- Barsacchi, Marco (2005), *Il sorriso degli Dei. Cesare Pavese tra mito e realtà*, Jouvence, Roma
- Benussi, Cristina (1998), *Scrittori di terra, di mare, di città*, Nuova pratiche editrice, Milano
- Durant, Gilbert (1972), *Le strutture antropologiche dell'immaginario*, Dedalo libri, Bari
- Finzi, Gilberto (1976), *Come leggere La luna e i falò*, Mursia Editore, Milano
- Gigliucci, Roberto (2001), *Cesare Pavese*, Bruno Mondadori, Milano
- Gioanola, Elio (2003), *Cesare Pavese: la realtà, l'altrove, il silenzio*, Jaca Book, Milano
- Guiducci, Amanda (1967), *Il mito Pavese*, Valecchi Editore, Firenze
- Jung, Carl Gustav i Károly Kerényi (1972), *Prolegomeni allo studio scientifico della mitologia*, Bollati Boringhieri Editore, Torino
- Musumeci, Antonino (1980), *L'impossibile ritorno. La fisiologia del mito in Cesare Pavese*, Longo, Ravenna
- Pappalardo La Rosa, Franco (1996), *Cesare Pavese e il mito dell'adolescenza*, Edizioni dell'Orso, Torino
- Pautasso, Sergio (2000), *Cesare Pavese oltre il mito*, Marietti, Genova
- Pavese, Cesare (2000), *Il mestiere di vivere*, Einaudi, Torino

PAVESE'S *THE MOON AND THE BONFIRES*: THE HISTORICAL DEFEAT OF THE INDIVIDUAL AND THE END OF SOCIETY, PRESENTED THROUGH SYMBOLS AND MYTHS

Summary

Cesare Pavese's most important novel, *The Moon and the Bonfires*, encompasses all this author's main themes, showing the essentially circular progression of his inspirational criteria. Pavese's idea of symbolic reality based on myth is precisely presented here, more so and better than in his other works, beginning with the very title of the novel. The presence of the moon follows, through its phases, the flow of human destiny: it tracks the life rhythms of a peasant and the circle of time in his calendar, with eternal seasonal reoccurrence. Bonfires are set at night by peasants, during village parties—the remaining elements of an archaic reality, related to myths of the land and rituals that were believed to make it benevolent. For a boy observing these rituals, they were magic moments of initiation into life adventures, and into the unity of nature and human. These bonfires are challenged by other bonfires, signifying the protagonist's loss of illusion and his decision to leave his home forever. The bonfires of his childhood, which implied his inclusion in a merry and festive atmosphere, are symbolically replaced by bonfires of maturity, bringing destruction and death, and confirming his solitude and detachment.

Key words: *myth, bonfire, moon, destruction, existential defeat*

II. OSVRTI I PRIKAZI

Azra HODŽIĆ-ČAVKIĆ

BORIS USPENSKI: *EGO LOQUENS – JEZIK
I KOMUNIKACIONI PROSTOR*

(Akademска knjiga, Novi Sad, 2012)

Deiktičke kategorije, ili samo *deiksa*, podrazumijevaju tzv. lingvističko označavanje uloga u jednom govornom činu. Ona se može iskazati mjesnim i vremenskim prilozima, ali se najtransparentije izražava putem ličnih zamjenica koje neposredno govore o ulogama samih učesnika u konkretnom govornom činu. Deiku također možemo prepoznati i po upotrebi određenog glagolskog oblika koji posredno govori o radnjama izvršenim prije tog govornog čina. Vremenski (*tada*, *sada*, *onda* i sl.) i mjesni (*ovdje*, *ondje*, *tu* i sl.) adverbijali mapiraju u vremenskom i mjesnom smislu radnju iskazanu predikatom rečenice nekog govornog čina. Reverzibilna upotreba ličnih zamjenica također ukazuju na mjesto govornika i sugovornika, kao i o samoj prirodi odnosa među konkretnim sugovornicima.

Monografija o prirodi deikse, njenoj upotrebi u konkretnim situa-

cijama i općenito opažanje stvarnosti kroz deiku Borisa Uspenskog pod nazivom “Ego loquens – Jezik i komunikacioni prostor” rasvjetljava pojam deikse u jezičkoj komunikaciji u svjetskim jezicima. A kako i sam autor ističe, knjiga zadiće u pitanja fenomenologije jezika. Ovu je knjigu 2012. godine izdala Akademска knjiga u Beogradu i s obzirom na neistraženost deikse u bosnistici mogla bi postati nezabilazna tačka istraživača koji će se baviti ovim fenomenom.

“Ego loquens – Jezik i komunikacioni prostor” podijeljena je u tri glave: *Deiksa i komunikacija: jezik kao sredstvo za formiranje virtuelne stvarnosti*, zatim *Komunikacija i razumevanje: odnos razumevanja prema stvaranju govora* i *Komunikacija i razumevanje: razumevanje i jezički eksperiment*.

U prvoj glavi “Deiksa i komunikacija: jezik kao sredstvo za formiranje virtuelne stvarnosti”

Uspenski polazi od prepostavke da su sva znanja o svijetu u kome obitavamo (u pogledu na stvarnost koja nas okružuje) zasnovana na našem opažanju. Takva vrsta opažanja neminovno je subjektivna, ali u međusobnoj komunikaciji, kojom razmjenjujemo iskustva, poredimo ista ta iskustva i stvaramo fundus zajedničkog iskustva. Zajedničko nam iskustvo govori o tome da manje-više slično doživljavamo svijet oko sebe. Ono je nezavisno od bilo kakvog individualnog iskustva. Uvjet za postojanje mogućnosti odvijanja nekog govornog čina jeste postojanje barem jedne dodirne tačke (ne uključujući uvjet poznавanja istog jezika), tj. postojanje tačke koju isto ili blisko razumijevaju dva potencijalna govornika u tom govornom činu. Stvaranjem govornog čina sugovornici istovremeno stvaraju i tzv. *aktuellu stvarnost*, kako je Uspenski naziva. Ona je usaglašena verzija *ja-realnosti* iskazane ulogom govornika i *ti-realnosti* iskazane ulogom sugovornika. Ove se dvije uloge, naravno, konstatno mijenjaju. Za razliku od aktuelne stvarno, virtuelna se stvarnost obrazuje ukupnošću međusobno povezanih značenja. Kako se usaglašavaju te dvije realnosti? One se usaglašavaju upotrebom deiktičkih riječi, u prvom redu ličnih imenica. Budući da komunikaciju ostvaruje govornik, pojava deikse prepostav-

lja orijentaciju na govornika, a istovremeno prepostavlja i postojanje sugovornika (čak i u slučajevima kada govorimo o komunikaciji pisac – djelo – čitatelji, ili autokomunikaciji). Komunikacija je, dakle, nužno zasnovana na nekom početnom “ja”.

Lične zamjenice posjeduju tzv. deiktičku referenciju i ona se aktualizira isključivo u procesu komunikacije. Postojanje ovih zamjenica u svim svjetskim jezicima ne bi smjela biti trivijalna pojava. Lične zamjenice, i prema Uspenskom, nemaju fiksiranog referenta. “Ja” ne može biti vezano za jednog govornika. Svi su govornici neko “ja”, a svi sugovornici *prijete* postati “ja” u jednom trenutku. Ostale su deiktičke riječi (mjesni i vremenski adverbijali) u tijesnoj vezi s ličnim zamjenicama. Uspenski u daljem tekstu problematizira specifičnosti svih zamjenica te zaključuje kako zamjenica “ja” nema svoj množinski oblik iako se u tradicionalnim gramatikama nasuprot zamjenice “ja” postavlja zamjenica “mi”. Uspenski to argumentira upotrebom zamjenice “mi” u slučaju kombinacije “ja + ti” ili bilo kojeg drugog udruživanja, ali odbija mogućnost postojanja “ja + ja” udruživanja. Autor iznosi niz argumenata upotrebe zamjenica u književnim i svetim tekstovima kako bi pokazao iznimno važan status ličnih zamjenica. Naročito se

osvrće na upotrebu gnostičkog “ja” kroz starozavjetno ime Boga – Jahve (*Ja sam onaj koji jesam*), kroz stihove tzv. Jevangelja po Evi i kroz Rumijeve stihove.

Uspenski u posljednjim dijelovima prvog poglavlja proučava i usvajanje deiktičkih kategorija u dječjem govoru i zaključuje kako je to najviši stadij usvajanja jezika. Deiktičke su kategorije prve kreativne a ne reproduktivne jezičke jedinice koje svjedoče o stepenu usvajanja jezika kod djece.

Na kraju prvog poglavlja, autor dijeli sve jezičke znakove na informativne, performativne i formativne znakove. Informativni znakovi upućuju na određeno značenje i pojavljuju se kao jezički model svijeta. U slučaju ove vrste znakova ne postoji upućivanje na govorni čin. Performativni znakovi koreliraju s aktuelnom stvarnošću i u nekim se slučajevima poistovjećuju s konkretnim objektima i radnjama. Oni su isto što i performativi u govornim činovima. Kad je riječ o ovoj vrsti znakova, jasno je da ne postoji upućivanje na jezik, kao ni upućivanje na sam govorni čin. Formativni znakovi odnose se na aktuelnu ili virtuelnu stvarnost putem govornog čina. Neposredni objekt referencije u datom slučaju je sam proces komunikacije i njihova je orijentacija na znak/znakovni oblik. Ova je klasifikacija na očigledan način

povezana sa semiotičkim trokutom “znak – značenje – denotat” i “svijet – jezik – govor”.

Drugo poglavље “Komunikacija i razumevanje: odnos razumevanja prema stvaranju govora” Uspenski započinje transformiranim semiotičkim trokutom koji ilustrira odnose u govornom činu: tekst – smisao – situacija. Tekst odgovara znaku, smisao značenju, a situacija stoji na vrhu trokuta i odgovara denotatu, odnosno, ona je aktuelizirana stvarnost. Za razliku od značenja, smisao nikada ne može opstojati bez komunikacije – bez konkretnog govornog čina. Govorni je čin taj koj kreira smisao. Značenje postoji i van govornog čina, što se ne može reći za smisao. Osnovna teza od koje Uspenski polazi jeste da situacija osmišljava tekst – ona mu daje smisao. To također znači da tekst može imati smisao samo ako sve njegove značenjske komponente mogu biti korelativne s jednom istom situacijom. Počevši od najranijeg stadija usvajanja jezika kod djece, Uspenski vrlo upečatljivo ilustrira proces učenja govora i povezuje ga s učenjem razumijevanja. Dijete putem majčinog govora opaža svoju vlastitu govornu djelatnost. U jednom trenutku dijete počinje opažati oneobičeno svoj govor, on se objektivizira i na kraju postaje predmet refleksije i apercepcije. U procesu razumijevanja dijete se im-

plicitno javlja kao govornik – ono kao da sebe asocira na drugog čovjeka, postavljajući sebe na njegovo mjesto i na taj način uspijeva razumjeti to što govori taj čovjek. Zato je usvajanje deikse na najvišem nivou i može se nazvati prvom kreativnom jezičkom kategorijom. Dijete mora biti svjesno svojih i tuđih *koordinata* u vremenu i prostoru da bi pravilno upotrijebilo deiktičke kategorije.

“Komunikacija i razumevanje: razumevanje i jezički eksperiment” problematizira tzv. preneseni smisao i problem građenja besmislenog teksta podsjećajući na primjer Chomskog *Colorless green ideas sleep furiously* ili oksfordski *Virtue is a fire-shovel* koji su u lingvističkim istraživanja bile polaznice za semantička proučavanja nemo-tiviranih objedinjavanja u okviru iste rečenice. Uspenski tvrdi da se objedinjenja ove vrste ne moraju nužno zvati besmislenim jer u kontekstu društvenih previranja i ova rečenica može imati smisla. Smisao takvih jedinjenja leži u upotrebi prenesenog imena (Uspenski to naziva preneseni smisao), što se može i formalno naglasiti upotrebotom

navodnika. Autor takvu upotrebu naziva jezičkim eksperimentom. Pored lingvističkog značenja, navodnici imaju i određeno logičko značenje. S logičke tačke gledišta, prema Uspenskom, funkcija navodnika sastoji se u ukazivanju na to da se ne govori o samom objektu ili pojavi nego o nekom njegovom nazivu ili označavanju. Ovakvi primjeri nedoslovne upotrebe jezika prisutni su u književnosti (*U dokolici življe gori u meni zmija srčane griže* – Ljermontov; *Bio je ispušten breg živi* – Hlebnjikov i sl.), ali sve se više susreće i u razgovornom stilu.

U ostatku trećeg poglavlja Uspenski analizira mnoštvo primjera iz književnosti koji ilustriraju fenomen osmišljavanja naizgled besmislenih struktura. Također, u završnom dijelu knjige autor problematizira mogućnost razumijevanja nepostojećih riječi i zaključuje kako bi se i takve strukture mogle razumjeti, ali samo djelomično.

Ova je monografija pitko štivo za stručnjake lingviste, ali ne isključuje ni krug *običnih* čitalaca koje interesiraju fenomeni funkcionaliranja jezika.

Linda PRUGO-BABIĆ

DIANA STOLAC I ANASTAZIJA VLASTELIĆ: *JEZIK REKLAMA*

(Hrvatska sveučilišna naklada, Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci,
Zagreb – Rijeka, 2014, 240 stranica)

Knjiga Diane Stolac i Anastazije Vlastelić nosi naziv *Jezik reklama* jasno ukazujući i na svoju tematiku – autorice se, u prvom redu, bave reklamom s lingvističkog aspekta, upozoravajući pritom da analiza reklame, pored lingvostilističkog, ne treba zanemariti i druge pristupe kao što su sociolingvistički, psiholingvistički, pragmalingvistički, kognitivnolingvistički, ali i marketinški. Autorice su knjigu strukturirale u pet poglavlja: *I. Teorijski pristup jeziku reklama; II. Jezične strategije; III. Stvaranje potreba; IV. Globalno i lokalno u reklama-m; V. Ali to nije sve.* Knjiga započinje *Proslavom*, u kojem autorice ističu da su im u istraživanju pomogle generacije njihovih studenata, nakon čega slijedi *Predgovor*, u kojem rezimiraju najvažnije točke svog istraživanja, o čemu će u ovom prikazu i biti riječi.

U prvom poglavlju *Teorijski pristup jeziku reklama* razmatra se,

kao prvo, terminološki aparat, pa je tako diferenciran i sam termin i ponuđeno je više definicija reklame, oglašavanja i sl., odnosno reklamne poruke i reklamiranja. Reklama kao tekst teži zadovoljavanju potreba kupaca, pa su sastavljači reklama itekako svjesni da moraju paziti na upoznavanje životnih ciljeva, naviga, potreba i ukusa ciljne, odnosno ciljane grupe. Zanimljiva su i pitanja kao što su reklamna kampanja, sloganji, subliminalne poruke, a autorice naglašavaju da ih prvenstveno zanima *arhitektonika reklamnog teksta* te sintagmatski i paradigmatski odnosi. Poglavlje *I. Teorijski pristup jeziku reklama* bavi se dakle u potpoglavlјima *Reklamna poruka i Jezik u reklamama – slika sofisticirane kreacije ili jezične anemije?* definiranjem cilja istraživanja i metodologijom. U drugom potpoglavlju ponuđen je jednostavan model potrošačeva donošenja odluke te je ujedno riječ i o potrošačevom pona-

šanju uopće. Osim toga, reklamni jezik postao je jedan od najživljih stručnih jezika, a reklama se u svijest potrošača upisuje zahvaljujući referentnom okviru. Posebnu ulogu igra vizualna retorika, danas sve prisutnija i skoro sveprisutna, kao ključni element arhitektonike reklamnog teksta, odnosno neizostavni vizualni kod. Funkcija je reklame prodati, a ponekad čak i diskreditirati konkurenčki proizvod, stoga reklama često ima ustaljenu strukturu, može postati i hibrid, a nije rijedak slučaj da joj prijeti i *jezična anemija* zbog progresivne kristalizacije forme i riječi.

U poglavlju *II. Jezične strategije* u fokusu su istraživanja skriveni nagovarači u jeziku, atribucija, (kvazi)znanstvenost, kao i višestruka kodiranost reklame, a posebno jezične igre. Skriveni nagovarači tako su različite tvrdnje – licemjerne, nepotpune, podrazumijevajuće, nejasne ili maglovite, laskave, (kvazi)znanstvene te tvrdnje „mi smo drugačiji i jedinstveni“, ali i svjedočanstva, npr. poznatih ličnosti ili uglednih stručnjaka, te na kraju forme pitanja, i to najčešće retoričkih. Posebno je obrađena atribucija kao jedna od sintaktičkih konstanti reklamnog teksta a koja se može upotrijebiti i za kreiranje kvaziinformacije, kao i dezinformacije u reklami; s atribucijom je također povezano siromaštvo leksičkog fon-

da, kao i nepoznavanje semantičkih odnosa. Reklama teži da bude razumljiva što širem krugu primatelja, a u svojoj pretencioznosti i nametljivosti može biti i (kvazi)znanstvena. Tada govorimo o upotrebi stručnog nazivlja, internacionalizma, latinizama i anglicizma, a važnu ulogu igra superlativizacija te npr. simbolika boja – sve to čini reklamu i složenim semiotičkim znakom. Autorice tvrde da kodiranje (kvazi)znanstvenih reklama podrazumijeva korištenje leksema *formula* i *formulacija* (i njihovih bezbrojnih preinaka), a kako bi se postigla vjerodostojnost, rabe se i opisi znanstvenih postupaka, brojevi i postotci, zatim onomastika (imena znanstvenika, nazivi proizvođača, kompanija ali i svjetskih metropola) kao i vizualiziranje stereotipnih simbola znanstvenika. Posebno je zanimljivo višestruko kodiranje, pa tako potpoglavlje *Višestruka kodiranost reklamnih poruka* govori o strategijama kad je u pitanju neizravno reklamiranje, u prvom redu proizvoda kao što su duhanski i alkoholni, čije je reklamiranje zabranjeno. Ponekad višestruko, slojevito kodirane, a ponekad i ikoničke, ovakve su reklame zasigurno jedne od najitriganijih a posjeduju i visok estetski stepen. Samim tim, ovo potpoglavlje nudi primjerke nadahnutih i kreativnih interpretativnih rješenja. U okvi-

ru medijskog diskursa autorice izdvajaju, prema *Stilistici* Marine Katnić-Bakaršić, reklamni stil, za koji su karakteristična zvukovna podudaranja i ponavljanja, naglašena ritmičnost, a izdvajaju se npr. modifikacije frazeologizama. Figurativnost reklama predstavljena je u knjizi pregledom najčešće korištenih stilskih figura. Dekodiranje reklamnih poruka za svakog je pojedinca važan alat koji se može, kad je riječ o jezičnim sredstvima, pronaći upravo u ovoj knjizi.

III. Stvaranje potreba: Formule uvjeravanja, Tata, kupi mi... sve!, Budi sit, ostani fit! i *Što muškarci žele*. Ovakvim naslovljavanjem potpoglavlja autorice su se uspjele, kako navode u *Prosloru*, „othrvati često suhoparnom znanstvenom stilu“ te ih je ipak privukao „lepršavi stil reklama“, odnosno upotreba slogana. U ovim se potpoglavljima dakle raspravlja o reklami kao invanzivnoj tekstnoj vrsti koja se koristi raznovrsnim govornim činovima, što ovu analizu čini i pragmalingvističkom, a posebno se uvode *formule uvjeravanja*, te autorice polemiziraju same sa sobom nisu li to ipak *formule nagovaranja*. *Tata, kupi mi... sve!* je potpoglavlje posvećeno reklami usmjerenoj na djecu i mlade, u kojoj je česta antropomorfizacija, rima i razgovorni stil mlađih te dječji govor, a pitanje utjecaja reklame na djecu svakako

je zaseban fenomen, pa autorice djelomično razmatraju i „komercijalizaciju djetinjstva“ unutar hrvatskog medijskog prostora. Može se reći da se i potpoglavlje *Budi sit, ostani fit!* dotiče još jednog aktualnog fenomena kao što je reklamiranje proizvoda i usluga vezanih za pravilnu ili zdravu prehranu. Zdravlje je bez sumnje zgodan poligon za najraznovrsnije jezične postupke: od obraćanja na Vi, preko suosjećanja, tj. razumijevanja zdravstvenih problema do njihovog „rješenja“ kupovinom reklamiranog proizvoda. *Što muškarci žele* nudi pregled rodnih razlika i sličnosti u reklamiranju, a rodna stereotipizacija nije, nažalost, izuzetak ni u reklami, dok su psihološki pokretači drugačiji kod žena i kod muškaraca.

IV. poglavljje Globalno i lokalno u reklamama tematizira s jedne strane izvornu, a s druge globalnu reklamu u lokalnom medijskom prostoru, pritom prateći doslovni ili bukvalni prijevod globalne reklame koja je pod izrazitim utjecajem anglo-američkih trendova. Jedno od zanimljivih pitanja u okviru lokalizacije je i funkcija stranog jezika u reklamama. Riječi stranog porijekla nerijetko se upotrebljavaju nezgrapno, neprimjereno; one obično sadrže u sebi i kulturno-istorijski fon, pa je u takvim slučajevima potrebna kreativnost i domišljatost prenošenja ne samo reklamnog teksta i slogana

već naročito naziva proizvoda. Iza-zovi globalizacije prisutni su tako i u jezičnom smislu: odabratи hrvatsku ili stranu riječ? Sastavlјaci reklama u hrvatskom kao malom jeziku ipak često ne nalaze adekvatne prije-vodne ekvivalente, pa je u reklami zabilježen velik broj posuđenica i jak upliv stranih riječi, ponajviše iz engleskog, što autorice smatraju određenim pomodarstvom, čemu je posvećeno cijelo potpoglavlje, kao i talijanizmima čija je frekventnost povećana u govorima, a samim tim i u reklamama Dalmacije, Primorja i Istre, što je ishod dugih povijesnih kulturoloških veza a rezultira više ili manje uspješnim prenošenjem ili prijevodom te otvara mjesto i za upotrebu dijlektizama i žargonizama. Naglašavajući pragmatič-nost reklame u vidu pridobijanja recipijenta, tj. potencijalnog kupca, autorice i u slučaju lokaliziranih reklama još jednom ističu raznovr-snost reklamnih strategija.

Poglavlje V. *Ali to nije sve* sadr-ži istoimeno potpoglavlje u kojem autorice naglašavaju da ponuđena analiza svakako nije jedina mogu-ća, niti iscrpljuje sveobuhvatnost reklamnog i medijskog diskursa; strukturirano je kao poziv čitate-ljima da „dopune ovo poglavlje“, odnosno da kao i prilikom percipi-ranja reklame sami učitavaju zna-

čenja proizvodeći znakove u igri riječima. Popis literature većim je dijelom, referirajući se na recentnu literaturu, obuhvatio radove autora iz Hrvatske i iz regije, dok *Kazalo pojmove* i *Kazalo imena* kao ne-zaobilazan dio oblikovanja znan-stvenog teksta čitatelju omogućuju lakše snalaženje. Sažetak je dat na hrvatskom, engleskom, talijanskom i njemačkom jeziku, što smatram vidom dobre prakse.

I na kraju treba spomenuti da je analiza rađena na osnovu korpusa koji čine hrvatske reklamne poruke prikupljane od 2000. godine, a do-sta je reklama popraćeno i slikom, što je kao vizualni kod svakako neizostavno u analizi reklama, pa se tako čitatelju pruža mogućnost obuhvatnije interpretacije. Knjiga *Jezik reklama* predstavlja prilog su-vremenim istraživanjima reklame s lingvističkog aspekta. S obzirom da reklamni fenomen neprestano zao-kuplja pažnju istraživača najrazličitijih profila, a i dio je svakodnevice svakog od nas, knjiga će, vjerujem, naći široku primjenu. Do sada su uglavnom objavljivani sporadični radovi, pa je za pohvalu napor au-torica koje su ovakva istraživanja objedinile na jednom mjestu i time širokoj čitalačkoj publici pružile uvid u jezik reklame, koji se, baš po-put i života, svakodnevno mijenja.

Sumeja BIČEVIĆ

DVIJE KNJIGE MEHMEDA KARDAŠA

(*Konkordancijski rječnik ciriličnih natpisa srednjovjekovne Bosne*, Institut za jezik, Posebna izdanja, knj. 19, Sarajevo, 2014; *Jezik i grafija srednjovjekovne bosanske epigrafike*, Institut za jezik, Radovi, knj. 19, Sarajevo, 2015)

Koncem 2014. godine, a onda u istom periodu i 2015. u izdanju Instituta za jezik Univerziteta u Sarajevu objavljen je *Konkordancijski rječnik ciriličnih natpisa srednjovjekovne Bosne i Jezik i grafija srednjovjekovne bosanske epigrafike* priredivača i autora Mehmeda Kardaša. Spomenuti rječnik i monografija rezultat su višegodišnjeg autorovog istraživanja fenomena bosanske srednjovjekovne epigrafike.

Konkordancijski rječnik ciriličnih natpisa srednjovjekovne Bosne drugi je rječnik ovog tipa nastao u okvirima bosništike. Prvi je *Konkordancijski rječnik cirilskih povelja srednjovjekovne Bosne* (Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije, Posebna izdanja, knj. 10, Rječnici, sv. 1, Sarajevo, 2011), koji je priredila Lejla Nakšić. Konkordancijski rječnici kao abecedni popisi svih riječi koje se javljaju u određenom djelu, u ovom slučaju u cijelom jednom vidu pi-

smenosti, u mnogo čemu olakšavaju posao filologima omogućavajući im, prije svega, brzo i direktno pretraživanje obimne građe. Kako se uz riječ navodi i kontekst u kojem se javlja, tako se pored praćenja karakterističnog značenja riječi može utvrditi i skup njenih ostalih leksičkih značenja. Pored toga, rječnici ovog tipa služe i za rekonstrukciju oštećenih dijelova starih tekstova. Stoga je, kako u Predgovoru navodi i sam autor, za bolje razumijevanje jezika srednjovjekovnih bosansko-humskih natpisa kao originalnog vida pisane riječi, ali i za sagledavanje cjelokupnog leksičkog blaga ovih spomenika izrada konkordancijskog rječnika zaista nezaobilazna stepenica u tom procesu. Uz to, autor napominje i da će se tek s konkordancijskim rječnikom bosanske redakcijske pismenosti dobiti uvid u jednu cjelinu koja će filozima omogućiti istraživanja koja će ponuditi znatno pouzdanije rezultate.

Za izradu *Konkordancijskog rječnika čiriličnih natpisa srednjovjekovne Bosne* poslužio je korpus od 320 natpisa – od Humačke ploče pa sve do rijetkih primjera ove pismenosti iz XVII i XVIII stoljeća. Navedeni korpus ponudio je oko 4450 pojavnica. Autor je u Predgovoru ukratko predstavio metodologiju izrade Rječnika, gdje je naveo da su pored cijelovitih riječi uvrštene i one riječi kojima danas nedostaje dio, ali samo u onom slučaju kad se iz sačuvanog dijela s najvećom sigurnošću može prepoznati riječ. Također, u Rječnik su uvrštene i riječi natpisa koji su nekad bili dostupni istraživačima, a do danas nisu sačuvani, pa se natpis ne može čitati s originalnog spomenika. Tako riječi označene su zvjezdicom (*). Nakon Predgovora autor donosi i popis korištene literature i izvora te popis skraćenica, a onda slijedi i popis riječi s kontekstima i označenim lokacijama.

Knjiga *Jezik i grafija srednjovjekovne bosanske epigrafike* djelimično je prerađen i dopunjena magistarski rad koji je autor održao na Filozofskom fakultetu u Sarajevu maja 2013. godine. Knjiga se sastoji iz sedam poglavlja – *Uvod*, *Fonetika*, *Morfologija*, *Leksika*, *Sintaksa* i *Zaključak* – u kojima su predstavljeni ciljevi, zadaci i rezultati istraživanja. Dodaci kojima je knjiga opremljena podijeljeni su u

narednih šest poglavlja – *Natpsi*, *Faksimili*, *Rječnik*, *Registar natpisa*, *Indeks imena* i *Bibliografija*.

U *Uvodu* nas autor prvo upoznaje s pismenošću na lapidarnim spomenicima kao jednim od tokova pisane riječi na narodnom jeziku u okviru bosanske srednjovjekovne pismenosti, čije proučavanje kao literarnog fenomena zahtijeva interdisciplinarni pristup i metodologiju te stav da je u direktnoj vezi s kulturnom klimom koja je uveliko definira. Kako je istaknuto u nastavku, činjenica da je ova pismenost postojala nekoliko stoljeća – počeci se vežu za kraj 10. s primjerima ove pismenosti sve do 18. stoljeća – nameće sljedeći korak koji je neophodan u analizi, a to je klasificiranje korpusa. Tako je korpus na osnovu grafijsko-jezičkih, ali i nekih formalnih osobina natpisa podijeljen u dvije faze: prvu kojoj pripadaju najstariji epigrafi (do kraja 13. st.) i drugu, mlađu, kojoj pripadaju epitafi. Na sljedećim redovima navedene su osnovne činjenice iz historije literarnog bosanskog jezika neophodne za razumijevanje i tumačenje jezika bosanske srednjovjekovne epigrafike. Tako je, napominje autor, potrebno znati sljedeće: period od 10. do 15. st. period je važne prekretnice u historijskoj gramatiki bosanskog jezika; određeni jezički elementi nemaju isti status u različitim vremenskim periodima

(odnos upotrebe narodnih govornih elemenata i utjecaj staroslavenske norme); bosanska srednjovjekovna pismenost nastaje i razvija se na zapadnoštokavskoj dijalekatskoj bazi čija je markantna crta arhaičnost, a upravo na osnovu prisutnosti takvih zapadnoštokavskih jezičkih specifičnosti u nauci se operira i pojmom srednjovjekovnog pisanog manira; srednjovjekovni jezički izraz, posred kulturnohistorijskog značaja, veoma je važan i za historiju bosanskog književnog jezika jer on svoju tradiciju nastavlja i u osmanskom periodu kroz krajišnička pisma, kad se razvija specifični grafijski sistem bosančica; ta veza manifestira se i kroz elemente srednjovjekovnog pisanog manira. Nakon uvodnih napomena predstavljena su i dosadašnja proučavanja ovog fenomena koja autor dijeli u tri tematska kruga: 1. radovi koji pitanju bosanske srednjovjekovne epigrafike prilaze s historijskog aspekta; 2. radovi koji su problematizirali kulturološke i umjetničke vrijednosti natpisa; 3. radovi autora koji su ispitivali jezičko-grafijske osobine ovih spomenika, u okviru kojeg se izdvajaju dva pristupa: prvi se tiče pokušaja čitanja natpisa, dok je drugi nastoji sagledati jezik i grafiju natpisa u širim okvirima pismenosti na tlu Bosne i Hercegovine. Ne težeći iscrpnosti, autor je predstavio samo najznačajnije rezultate u okviru sva

tri tematska kruga. Pred kraj ovog poglavlja predstavljeni su i zadaci istraživanja: istraživanje elemenata pisanog manira zasnovanog na zapadnoštokavskoj dijalekatskoj bazi, utvrđivanje grafijskih karakteristika analiziranih tekstova (ortografskih principa i razvojnih formi slova) te usporedba epigrafskog žanra s drugim tokovima srednjovjekovne pismenosti. Prije drugog poglavlja još su ukratko predstavljeni proces nastajanja i koncept natpisa, u okviru čega je navedeno da se o samom procesu nastajanja ne zna mnogo i da su jedina saznanja o tome upravo ona koja nam nude sami natpisi. Ipak, može se pretpostaviti da su postojale određene radionice gdje se učio proces klesanja i pisanja, o čemu dovoljno govore epitafi stolačkog kraja. Dalje se može zaključiti da su rađeni na zahtjev porodice umrloga te da su u procesu konačnog uobličavanja učestvovali dvije osobe – kovač i pisar (dijak). O ovome svjedoče epitafi gdje su te uloge jasno iskazane iako se pouzdano ne zna šta predstavlja određeno zanimanje. Na osnovu nekih epitafa može se pretpostaviti da kovač obrađuje kamen za natpis, a dijak ispisuje tekst, mada je prihvatljivije, kako kaže autor, da dijak piše tekst na prijedložak, a kovač imitira njegova slova klesanjem. Određeni epitafi govorile o tome da su postojali majstori

koji su znali obavljati oba zadatka. Na osnovu analize tekstova može se zaključiti da su natpisi nastajali po konceptu koji je morao odgovarati strogim pravilima lapidarnog žanra, pa se u najvećem broju slučajeva može govoriti o ustaljenim formulama. Iz perspektive savremenog čitaoca upravo ona mjesta gdje je pisar odstupio od formule ili je formula poprimila lapidarna obilježja jesu poetski najuspjelija mjesata.

U poglavlju *Grafija* predstavljena su grafijska rješenja kojima se pisari natpisa koriste te razvojne forme slova cirilične varijante koja je korištена. Prije toga, bilo je potrebno spomenike klasificirati po hronološkom kriteriju. Tako su spomenici podijeljeni na dva perioda: prvi – kraj 10. ili početak 11. pa do kraja 13. st. – i drugi – početak 14. do kraja 16. st. sa sačuvanim primjerima do 18. st. Za prvo razdoblje koje je, navodi se, najprikladnije nazvati ktitorsko-nadgrobnim karakterističan je veći stepen tradiranosti i u jeziku i u grafiji. Međutim, prodor govornih elemenata u pisani riječ već od *Humačke ploče* (въ > у), ističe autor, govorí o tome da starina spomenika ne znači i stanovište da najstariji epigrafi uvijek čuvaju takvo stanje. U epigrafima ovog razdoblja prisutan je i trag glagoljice (*Humačka ploča*, *Kulinova ploča*, *Natpis popa Tje-*

hodraga), što je često dokaz tvrdnji da je u Bosni prije cirilice bila u upotrebi glagoljica. Tome u prilog, pored glagolskih slova u ciriličnom tekstu, govori i činjenica da je zapadna cirilica pojedina grafijska rješenja preuzela baš iz glagoljice. Tu se ubrajaju ortografska rješenja koja su specifična za zapadni tip cirilice, a tiču se upotrebe grafema т za /jal/, đerva za vrijednosti /č/ i /đ/, є za vrijednost /je/ u inicijalnoj i postvokalskoj poziciji, ʌ i н за vrijednosti // i /ń/ i dr. Ova ortografska rješenja potvrđena su i u najstarijim spomenicima, za šta autor navodi i primjere. Što se tiče ostalih grafijskih rješenja, ona nemaju sistemski status, nego se u njima očituje manje ili veće čuvanje staroslavenske tradicije. U razmatranju paleografskih obilježja najstarijih spomenika autor napominje da bez obzira na to što broj ovih spomenika nije velik, ipak zavređuje pažnju jer se u pojedinim inovativnim formama slova ovih tekstova mogu uočiti preteće bosaničnih oblika. Tako izdvaja pojavu karakterističnoga slova ж s vodoravnom prečkom * koje je potvrđeno u *Natpisu župana Pribiliša* iz 1214. god. (dva puta), i to stoljeće prije dokumenata za koje se dosad smatralo da su najstarije potvrde ovog oblika. Također, i na osnovu morfoloških varijanti određenih slova (а, ў, љ, я, ѕ, т) jasno je, konstatira autor, da je lapidarna

ćirilica tražila podesnije oblike. Za najstarije razdoblje karakteristične su i ligature jer je karakter epigraf-skog pisma utjecao i na karakter povozivanja slova. Iako je u početku spajanje slova ograničeno na spoj dva slova, ligature kasnije postaju složenije, pa se sreću spojevi čak četiri i više slova. Nakon sažetog ali jezgrovitog predstavljanja gra-fije najstarijih natpisa slijedi tabelarni prikaz slovnih formi, a onda i kratko objašnjenje svakog pojedinačnog slova gdje se autor osvrnuo na formu, odnos među varijantama određenih slova, razvojnu putanju i formu u mlađim spomenicima i sl. U dijelu o grafiji epitafa saznajemo da se specifične bosanske ortografske crte posvjedočene i u ktitorsko-nad-grobnom periodu sreću i u mlađim natpisima. Ipak, specifičnost ovog razdoblja jeste niz inovativnih grafijskih rješenja kao rezultat prilagođavanja pisanja narodnom izgovoru te pitanje bilježenja refleksa jata, tj. problem bilježenja kratkog i dugog refleksa s obzirom na činjenicu da grafijski sistem nema oznaku za fonem /j/. Tako se grafem **т** koristi u dosad potvrđenim vrijednostima, ali i za obilježavanje glasa /j/, a upotreba jata u različitim vrijednostima proizvela je mogućnost da se koristi i na mjestu iskonskog **а** ili na mjestu iskonskoga **и**, što je posljedica ikavske zamjene glasa jat. Kad je u pitanju morfologija pojedinih slova,

autor tabelarno prikazuje razvojne forme slova ovog perioda, donosi pregled specifičnih slova i ukratko pojašnjava da se već od najstarijih spomenika ovog perioda mogu pratiti odstupanja od starijih ćiriličnih formi. Riječ je o produžavanju pojedinih slova u zamišljeni četverolinjski sistem, ali i o prisustvu slovnih oblika karakterističnih za bosančicu (**Ѡ,Ѡ,Ѡ** i dr.).

Kako je već u *Uvodu* bilo riječi o srednjovjekovnom pisanom maniru zasnovanom na zapadnoštokavskoj dijalekatskoj bazi, u poglavljju *Fonetika* pažnja je posvećena ispitivanju prisutnosti elemenata tog manira koji se, između ostalog, očituju u ikavizmu, čuvanju finalnog *-l*, neizvršenom novom jotovanju, neizmijenjenim grupama grupe *jd* i *jt* i dr. Tako se prvo problematizira pitanje refleksa glasa jat, pri čemu autor napominje da je ovo pitanje usko povezano s grafijom kojom se pisari služe. Tako grafija **е** na mjestu nekašanjeg kratkog jata može ponekad odvesti na krivi put i izgledati kao ekavska zamjena ovog glasa. Međutim, i na osnovu malog broja primjera, konstatira autor, za određeni broj primjera s grafijom **е** može se isključiti ekavska zamjena jer se ista grafija koristi i za bilježenje i kratkog i dugog sloga, a da je zapravo riječ o bilježenju diftoniske vrijednosti ili defonemizacije u pravcu *ije / je*, potvrđuje prisustvo

drugih refleksa, prije svega ikavskih, i to u istom spomeniku ([а се лежи твртко вјкаць а си бнаег сеје јнјк мј нванко и писај] Kapavica). Podjela korpusa na dvije faze može se prenijeti i na podjelu spomenika na osnovu zamjene jata, pa tako najstariji epigrafi čuvaju jat i njegovu izvornu diftonšku vrijednost, a mlađi epitafi pokazuju različite reflekse ovog glasa. U nastavku se pitanje refleksa glasa jat razmatra s obzirom na činjenicu s kojeg terna potječe spomenik – zapadno ili istočno od linije Bosna – Neretva. Broj spomenika sa zapadnog terena manji je u odnosu na broj spomenika s istočnog. Ikavizam je organska osobina tog područja, stoga se pitanje pisanog manira može riješiti samo uvidom u prisutnost ikavizma u spomenicima s istočnog terena jer je ijekavizam u dijalekatskoj osnovi. Autor dalje izvodi podjelu spomenika s istočnog terena na istočnobosanski i istočnohumski tip epitafa ne zanemarujući činjenicu da su razlike među dijalektima tog perioda poprilično male, dodatno smanjenje postojanjem manira. Ikavizam u tekstovima s ovih dijalekatskih područja funkcioniра u okviru manira. Pored primjera koji pokazuju koji su najfrekventniji ikavizmi ovih područja ([т а се лежи вјкићи вјкућићи а јчје на нь мати радосава нь се] Opličići, [а постави син бјелићи дъва сина

Божњућко и драгчићи] Piperi i dr.), autor na primjerima pokazuje kako određeni ikavizmi imaju status leksičkih (ikavizmi u osnovama *mrē-*, *vrēm-*, *vēr-*, *grēh-*, *svēt-*). Također, napominje kako se drugačije trebaju tumačiti ikavizmi inače karakteristični za ijekavske govore (*prid* < *prēd*). Pitanje bilježenja ijekavskog refleksa jata složeno je i to iz više razloga koji se tiču nepostojanja grafema za glas /j/, kratkoće teksta, nedosljednosti u obilježavanju odnosa kratki : dugi slog (kako je diftonška vrijednost duže čuvana u kratkom slogu, dok je u dugom defonemizirana u pravcu *ije*, očekivano je da pisar unutar istog spomenika za dugi slog koristi *he*, a za kratki ili *e* ili grafem *t̄*; ipak, samo je nekoliko slučajeva gdje se može potvrditi *he* / *t̄* za dugi / kratki slog.) i sl., a sve navedeno otežava izvođenje općih zaključaka. Zato primjeri s ijekavskom zamjenom jata zahtijevaju poseban pristup – ponekad se grupiraju na osnovu istih pojava, a ponekad određeni primjer sam zahtijeva objašnjenje (takvo je pitanje grafije *e* za *je* u leksemama *bēleg* i *lēto*, što autor pojašnjava dovodeći u vezu ovakvu grafiju s ortografskim principom bilježenja vrijednosti /l/ i /ń/ grafemima *ł* i *n*). Neka od sljedećih pitanja o kojima se govorii u ovom poglavljiju tiču se pitanja refleksa poluglasa i refleksa grupe вь. Kad je riječ o refleksima polu-

glasa, već spomenutu podjelu na dvije faze i ovdje je moguće primijeniti. Tako se u najstarijim epigrafima ne nalaze primjeri vokalizacije poluglasa u jakoj poziciji (osim u prijedlogu *va* na natpisima Pribiliša i Marije Divice, što opet govori o ranoj vokalizaciji poluglasa). Kraj 13. i početak 14. st. uzimaju se kao početak vokalizacije jakog poluglasa. Primjere epitafa u kojima bi se trebao javiti refleks *a*, a još uvijek se bilježi poluglas treba posmatrati kao odraz pisarske tradicije jer se javlja i pojava da se iskonsko *a* obilježava poluglasom, što je posljedica vokalizacije. Ostale specifičnosti vezane za poluglas tiču se sljedećeg: gubljenje poluglasa u slaboj poziciji veže se za imenicu *dan*; prisustvo poluglasa zadnjeg reda (na *Humačkoj*, *Kulinovoj*, *Tjehodragovoj* i *Grdovoj ploči*) govori o stepenu očuvanja stsl. tradicije; u epitafima se javlja samo poluglas prednjeg reda; slabi poluglas unutar riječi javlja se u natpisima za koje se smatra da su iz 14. ili s kraja 14. i početka 15. st.; većina primjera čuvanja poluglasa odnosi se uglavnom na finalnu poziciju, čak i jedini natpis iz 18. st. ima finalni poluglas; javljaju se i primjeri u kojima nikako nema poluglasa; evidentirane su i pojave gdje se bilježi poluglas na mjestu gdje po etimologiji ne pripada. U vezi s grupom *vь*, autor podsjeća na to da je ova sekvenca vrlo

rano zamijenjena sa *u* (*Humačka ploča* i *Ploča kaznaca Nespine*) pa se čuvanje ove sekvence, a i njenog refleksa *va*, u mlađim tekstovima posmatra kao stilistički postupak. Pitanje očuvanja finalnog *-l* opet je povezano s datacijom spomenika. Iako se ova pojava smatra karakterističnom crtom zapadnoštokavskog pisanog izraza, njena potvrda u *Natpisu popa Tjehodraga* iz 12. st. ipak svjedoči o utjecaju stsl. norme. Inače, u korpusu su potvrđena samo četiri primjera s očuvanim finalnim *-l*. Iz dijela o praslavenskom jotovanju izdvojiti ćemo potvrđenost konzervativnijeg oblika *gospoјa*, a iz dijela o novom jotovanju primjere s neizvršenim jotovanjem u oblicima glagola *id-ti* koje treba posmatrati u kontekstu pisanog manira o kojem je već bilo riječi. U ostatku poglavlja o foneticu autor se osvrnuo i na određene vokalske alternacije (grupa *-re-* / *-ro-*, rotacizam) i suglasničke grupe i alternacije (sekvenca *tc*, grupa *čt*, jednačenje suglasnika po zvučnosti i mjestu tvorbe i dr.).

U poglavlju *Morfologija* predstavljene su specifičnosti vezane za imenice, zamjenice, pridjeve, glagole, priloge, prijedloge i veznike. I u pogledu morfoloških osobina primjenjiva je podjela na dvije razvojne faze. Arhaični oblici svedeni su na tekstove starijeg razdoblja. Ali, općenito posmatrajući, govori autor, natpsi na kamenu u morfološ-

kom smislu imaju novije štokavske nastavke. Sporadično čuvanje stsl. stanja u pojedinim oblicima nema iste motive na svim spomenicima. Tako, vidljiv utjecaj stsl. norme u *Natpisu hercega Stjepana* sa Crkve sv. Đorđa iz Sopotnice kod Goražda govori o tome da je taj natpis pisalo crkveno lice koje poznaje tu normu, dok arhaični oblici potvrđeni u nekim mlađim spomenicima, kao što je oblik lične zamjenice prvog lica *ažb*, govori o težnji pisara da odstupi od svakodnevnog i u tom slučaju taj oblik funkcioniра kao stilom. Stoga je jedan od ciljeva morfološke analize bio i utvrđivanje udjela narodnog u tekstovima koji slijede stsl. normu, ali i arhaičnog jezičkog sloja u narodnom. Bitno je napomenuti i da su pojedini stariji spomenici pisani bez upliva narodnog govora, kao što ni pojedini mlađi spomenici ne bilježe utjecaj stsl. norme. Za davno uočenu osobinu epigrafskih spomenika da su pisani narodnim jezikom autor kaže da ona manje-više odgovara stanju, ali i da su potrebna dodatna objašnjenja za udio starijeg stanja u padežnom sistemu. Tome dodaje i to da zbog izrazite formulacije pisane riječi pojedine oblike nije moguće posmatrati bez konteksta jer je njihova pojavnost upravo određena specifičnom poetikom određenog natpisa. Zatim se vraća na tvrdnju s početka ovog poglavlja – onu o dominiciji novi-

jih oblika – kako bi istakao važnost predstavljanja i tumačenja tragova starijeg stanja u padežnom sistemu. Nakon toga slijedi predstavljanje specifičnih padežnih oblika pojedinih riječi. Tako se, npr., uočava absolutna dominacija oblika *kami* u funkciji akuzativa, umjesto *ka-men*, a u vezi sa sintagmom *seče / postavi kami*. Autor navodi da je to svojevrstan amblem jezika epitafa. U dijelu o zamjenicama govori se o upotrebi 1. lica jednine lične zamjenice i njenim grafijskim realizacijama, te stilski markiranoj varijanti *ažb*. Također, navedene su i osnovne karakteristike upotrebe neličnih imeničkih te pridjevskih zamjenica. Pitanje tragova starijeg stanja problematizirano je i u dijelu o pridjevima, uz pitanje odnosa određeni : neodređeni vid te neka druga pitanja. Izuzev pridjeva *sveti* koji se u arhaičnom obliku s nastavkom *-ago* može javljati i u mlađim spomenicima, tragovi starijeg stanja svedeni su na starije natpise. Iz poglavlja o glagolima saznajemo sljedeće: prezent je najfrekventniji glagolski oblik što je izravno povezano s formulama koje se koriste; prezentski lik glagola *ležati* sveden je na uvodnu formu *a se leži* i u toj formulaciji potvrđen je više od 180 puta; u slobodnoj upotrebi, izvan formule, aorist je frekventniji oblik i od prezenta, što je opet vezano za koncepciju jer se natpisi najčešće

završavaju konstrukcijom *pisa / usi-ječe + vlastito ime*; 3. lice prezenta glagola *pisati* je najfrekventnije i javlja se više od 40 puta; imperfekt je vrlo rijedak; javlja se tek poneki primjer pluskvamperfekta; perfekt je drugi najfrekventniji oblik za iskazivanje prošlog vremena; futur je veoma čest glagolski oblik i najčešće se javlja u formuli *ja sam bio kako vi, a vi ćete biti kako jesam ja*; imperativ je ograničen na sankcije. Kada je riječ o prilozima, prilog *tuj* koji je inače karakterističan za srednjovjekovni jezički izraz potvrđen je i u *Natpisu Radosava Grubača* iz Krtinja kod Ljubinja. Pisanje po ustaljenoj formuli uvjetovalo je jednolično stanje i u pogledu upotrebe prijedloga. Apsolutnu dominaciju bilježi prijedlog *na* jer se javlja u finalnoj formuli. Sažet jezički izraz i izostajanje složene rečenice uvjetovali su da broj veznika bude sveden na minimum. Potvrđeno je samo nekoliko veznika inače specifičnih za srednjovjekovni jezički izraz (*jere, tere* i dr.).

U poglavlju *Leksika* predstavljena je frekventnost upotrebe pojedinih vrsta riječi i leksema, što je opet povezano s formulama u kojima se javljaju, napominje autor. Tako su imenice najzastupljenije, slijede glagoli, a onda pridjevi. U grupi imenica neke od najfrekventnijih su: *sin, brat, zemlja, Bog, kami / kamen, gospodin, knez, bilig / biljeg* i

dr.; u grupi glagola: *ležati, pisati, postaviti, sjeći, ići* i dr.; među pridjevima: *plemeniti / plemenit, sveti, dobri* i dr. Autor se osvrće i na to da je najveći broj leksema domaćeg porijekla. Kada je riječ o porijeklu vlastitih imena, nauka još uvek nije dala konačni sud, a za pojedina vlastita imena (kao što su pojedina imena na *Humačkoj ploči* i *Ploči kaznaca Nespina*) nauka ostavlja mogućnost da je riječ o imenima stranog porijekla.

Kako su epigrafski tekstovi kratki i lapidarni, broj sintaksičkih crta je minimalan. U poglavlju *Sintaksa* saznajemo da se proste rečenice u najvećem broju natpisa nezavisno slažu u rečenični niz. Odstupanja se javljaju uz pojedine formule. Evidentirani su i primjeri slavenskog genitiva te slavenskog instrumentalata.

Nakon navedenih poglavlja slijedi *Zaključak*, u kojem autor sažeto predstavlja osnovne karakteristike jezika bosanske srednjovjekovne epigrafike. Nešto detaljnije osvrnuo se na pitanje *bosanske lapidarne čirilice* – pismo kojim su pisani natpisi na kamenu i koje predstavlja varijantu zapadne čirilice – ističući da je odrednica bosanska i prikladna i neophodna kako bi se ukazalo na morfološke, grafijske i jezičke osobine spomenika ovog područja. Ova varijanta čirilice, tradicionalno definirana kao ustavni tip pisma,

specifična je po prepoznatljivoj morfologiji slova i ortografskim u Zusima uočenim od najranijeg razdoblja. Također, ova cirilična varijanta pod snažnim utjecajem kancelarijske varijante. U ovom poglavlju predstavljena je i osnovna epitafska formula:

[veznik a] + [zamjenica s, si, se (se, si, sije)] + [ili glagol ležati (u prezentu ili aoristu) ili naziv za spomenik – bilig, kami, krst, zlamenje] + [ime umrloga].

U poglavlju *Natpsi* data je transkripcija, transliteracija i prijevod na savremeni jezik 330 natpisa. Prije toga predstavljeni su principi koji su praćeni prilikom transkripcije i transliteracije. Dato je pojašnjenje i za one slučajeve u kojima se nisu mogli pratiti definirani principi, a što je posljedica velikog vremenjskog raspona u kojem su nastajali ovi tekstovi pa pojedini grafemi imaju različite vrijednosti u starijim i mlađim tekstovima.

Poslije toga slijedi poglavlje *Faksimili*, a za ovu priliku autor je izabrao 14 faksimila različite datacije, od najstarijih do onih iz 16. stoljeća. Tako na jednom mjestu možemo vidjeti *Natpis popa Tjehodraga* (12. st.), *Kulinovu ploču* (12. st.), *Natpis Vlatka Vukovića* (15. st.), *Natpis na Crkvi Uznesenja* (16. st.) i dr.

Deseto je poglavlje knjige *Rječnik* s oko 1100 pojavnica za koje su,

po potrebi, navedena gramatička obilježja, porijeklo, značenje i kontekst u kojem se riječ javlja.

Poslije *Rječnika* dolazi *Registar natpisa*, u koji je uvršteno 349 natpisa iz 8 različitih izvora. Natpsi su navedeni redoslijedom korištenih izvora. Uz natpis je navedena lokacija i vrijeme te izvor i broj.

Na samom kraju, dolaze *Indeks imena* i *Bibliografija*.

Knjiga *Jezik i grafija srednjovjekovne bosanske epigrafike* značajan je doprinos bosničkim istraživanjima fenomena bosanske srednjovjekovne pismenosti. U njoj su objedinjene dosad u nauci iznesene konstatacije o ovoj temi, a pritom su, po potrebi, neke kritički ispitane, neke prihvaćene, a neke dopunjene. Konciznim kazivanjem s navođenjem sasvim dovoljnog broja primjera autor nam je pomogao da lahko i uspješno pratimo i usvajamo sadržaj knjige u kojoj je predstavljen, kako je već navedeno, jedan veoma kompleksan fenomen. Ova monografija koristit će mnoga, prije svega sadašnjim i budućim filologima koji se bave ovim i usko povezanim pitanjima, studentima, ali i svima onima koji se bez obzira na profesionalnu orientaciju zanimaju za kulturni život i djelovanje na području srednjovjekovne Bosne.

Azra HODŽIĆ-ČAVKIĆ

GEORGE LAKOFF – MARK JOHNSON:
METAFORE KOJE ŽIVOT ZNAČE

(Disput, Zagreb, 2015)

Kognitivnolingvističke studije o bosanskom jeziku sve su prisutne. Svjetski trendovi u tom smislu stižu i kod nas te su studije poput “Konceptualna metafora” Mateusz-Milana Stanojevića (2013), “Metafore koje ustražujemo” čiji je urednik također Mateusz-Milan Stanojević (2014) “Prostor u jeziku i metafora” Ljiljane Šarić (2014) i gramatika u koautorstvu Branimira Belaja i Gorana Tanackovića Faleтарa “Kognitivna gramatika hrvatskoga jezika – Imenska sintagma i sintaksa padeža” (2014) iznimno vrijedne iz prostog razloga što iz novih perspektiva osvjetljavaju strukturu jezika i daju širu sliku o jeziku kojim se služimo. Međutim, knjiga koja je potaknula i označila početak drukčijeg teorijskog promišljanja o metafori i metonimiji tek je prije nekoliko mjeseci prevedena i dostupna širem čitateljstvu na našim prostorima. Rijetko je koja knjiga imala takav utjecaj u lingvi-

stici i rijetko je koja knjiga tako ak-tuelna i nakon trideset i pet godina od prvog izdanja. Riječ je o knjizi Georga Lakoffa i Marka Johnsona koja je u originalu naslovljena kao “Metaphors We Live By”. Prevoditeljica Anera Tuzunar u bilješki uz ovaj prijevod navodi kako se nije vodila prijevodima na druge jezike već je autentičnim prijevodom na slova knjige (“Metafore koje život znače”) htjela dati doprinos igri riječima na kojoj počiva i naslov originala ali u duhu vlastitog jezika.

S obzirom na činjenicu da je metafora proučavana od davnina te da je taj fenomen uglavnom bio pripisivan figurativnom jeziku, ona je uglavnom ostajala u okvirima teorije književnosti i bivala razumijevana kao odlika kićenog jezika tako da se u tom smislu ozbiljna lingvistička promatranja o metafori nalaze tek pretkraj dvadesetog stoljeća. Nakon udruženja Lakoffa i Johnsona u težnji da se dokaže

kako je metafora upravo suprotno od tradicionalno shvaćenog rubnog fenomena proistekla je knjiga "Metafore koje život znače" iz razloga što su obojica naslutila, a knjigom i dokazala, esencijalnost metafore i metonimije. Oni su na tragu razmišljanja o metafori kao konceptu koji se tiče misli i djelovanja pokazali mnoštvom primjera kako je metaforička razina razmišljanja prisutna na isti način na koji je prisutna u tzv. figurativnom jeziku. Analizirajući naizgled nemetaforičke rečenice svakodnevnoga jezika ova knjiga otvara vrata k razumijevanju vrijednosti koje upravljaju nama i našim jezikom. Metafore, kako je knjigom poručeno, ono je prema čemu se u životu ravnamo i oblikujemo vlastiti svijet i njegove istine. Na tragu antropoloških studija o jeziku i Sapir-Worfove hipoteze o determiniranosti svijeta jezikom, George Lakoff i Mark Johnson dokazuju kako je jaka naša veza s metaforom i metonimijom kao konceptima te samim naslovom svoje studije to sugeriraju.

Ovaj prijevod, kao i original koncipiran je od trideset poglavlja, a uz njega nalazimo i kazala kojih u izvorniku nema. Poglavlja su: "Koncepti prema kojima živimo", "Sustavnost metaforičkih koncepta", "Metaforička sustavnost: isticanje i prikrivanje", "Orijentacijske metafore", "Metafora i kulturna ko-

herentnost", "Ontološke metafore", "Personifikacija", "Metonimija", "Izazovi metaforičkoj koherentnosti", "Neki dodatni primjeri", "Djelomična narav metaforičkoga ustrojavanja", "Koji su temelji našega konceptualnog sustava?", "Utemeljenje strukturnih metafora", "Kauzativnost: djelomično neposredna i djelomično metaforička", "Koherentno ustrojavanje iskustva", "Metaforička koherentnost", "Složene koherentnosti među metaforama", "Neke posljedice za teorije konceptualnog ustroja", "Definicija i razumijevanje", "Kako metafora obliku može dati značenje", "Novo značenje", "Stvaranje sličnosti", "Metafora, istina i djelovanje", "Istina", "Objektivistički i subjektivistički mit", "Objektivistički mit u zapadnoj filozofiji i lingvistici", "Kako metafora otkriva ograničenja objektivističkoga uma", "Eksperimentalistička perspektiva: dati starim mitovima novo značenje" i "Razumijevanje". Ovaj prijevod drugog izdanja "Metaphors We Live By" prate dva pogovora Lakoffa i Johnsona: pogovor iz 1980. i 2003. godine koji je posebno važan jer se koautori kritički osvrću na rukopis od prije dvadeset i pet godina, priznaju njegove manjkavosti i, što je naročito važno, svjedoče o rezultatima vlastitog kontroverznog i revolucionarnog poduhvata.

U prvim poglavljima koautori iznose niz primjera kojima potkrepljaju teoriju o konceptualnoj razini postojanja metafore. Na samom početku koautori pokušavaju pobiti široko rasprostranjeno shvatanje metafore kao problema leksike a ne koncepta. Leksikalizacija metafora pomoću kojih razumijevamo različite pojave u vanjezičkoj stvarnosti uglavnom je konvencionalan te se u tom smislu razlikuje od jedne do druge sredine. To nas dovodi do dvije varijante metafore; naime, postoje konvencionalna i konceptualna metafora. Lakoff i Johnson kreću od konvencionalnih načina bilježenja nekih metafora koje su manje-više svjetskih razmjera, ali ne navode primjere iz jezika koji se u tom smislu razlikuju od engleskoga jezika (i bosanskoga, sudeći prema primjerima iz prijevoda ove knjige). Shvatanje rasprave putem rata (RASPRAVA JE RAT) ogleda se u glagolskoj leksemi *oboriti*: “*Oborio sam njegovu tvrdnju*”, vremena putem novca (VRIJEME JE NOVAC) kroz leksemu *uložiti*: “*U nju sam uložio mnogo vremena*” ili ZNAČENJE JE SPREMNIK leksikaliziran prijedlogom *u*: “*Značenje je u riječima samima*” itd. Dakle, osnovna je pretpostavka da postoje dvije domene od kojih je jedna ishodišta (*novac*, npr.) a druga ciljna domena (*vrijeme*). U primjeru VRIJEME JE NOVAC uočljiva je

još jedna od temeljnih postavki Lakoffa i Johnsona a to je predrasuda o nužnosti postojanja sličnosti između dva entiteta među kojima se uspostavlja metaforički odnos.

Lakoff i Johnson konceptualnu metaforu dijele na tri vrste: strukturnu, orijentacijsku i ontološku. Navedeni primjeri leksikalizacija su strukturalnih metafora, a primjere orijentacijske metafore nalazimo svugdje oko nas. Naime, riječ je o prostornom uređenju i kulturnom shvatanju prostornih opozicija gore–dolje, unutra–vani itd. Fizička osnova izraza poput “Zdravlje nam je *na visini*”; “On je *pod mojom vlašću*”; “Broj tiskanih knjiga svake godine *raste*”; “*Na vrhuncu je karijere*” i sl. leži u iskustvu pojedinca i kolektiva u tome što je viša pozicija, u pravilu, povoljnija u odnosu na nižu. Nižu poziciju u povoljnem smislu shvatamo kao u primjerima “To još *visi u zraku*” i “Odluka je *pala*” koje podrazumijevaju konceptualni sistem NEPOZNATO JE GORE – POZNATO JE DOLJE. Ova metafora očiti je primjer nearbitarnosti jezičkih jedinica iz prostog razloga što ona izražava prirodu shvatanja ljudskog tijela i procesa autolokalizacije pojedinca koja je u uskoj vezi s pojmovima POZNATO – NEPOZNATO.

Lakoff i Johnson se ogradiju od definiranja iskustvenih osnova metafore, ali ukazuju na antropo-

centričnost konvencionalnih metafora. Uz svjesnost o ograničenosti prostornih opozicija u metaforama koje se mogu pojaviti sublimirajući prostornu orijentaciju, ovi intelektualni saradnici navode kako postoji i treća vrsta metafora i nazivaju ih ontološkim metaforama. Te se metafore temelje na fizičkom iskustvu predmetnosti vanjezičkih entiteta te se apstraktne pojave predstavljaju putem opipljivih predmeta ili supstanci koje po nečemu liče na njega (UTAKMICA JE PREDMET: "Ideš li *na utakmicu*?"; EMOCIONALNO STANJE JE SPREMNIK: "U dobrim su odnosima" i sl.). Ti se pojmovi uzimaju kao odijeljeni od ostatka svijeta i kao takvi posjeduju granice, zatim se koncipiraju kao ogranicione jedinice koje imaju inherentne dijelove, više i manje važne komponente. One su najpri-sutnije u govoru i podrazumijevaju metafore tipa VRIJEME JE PREDMET KOJI SE GIBA, LJUBAV JE PUTOVANJE, UM JE PREDMET, VIDNO POLJE JE SPREMNIK, IDEJE SU HRANA, INFLACIJA JE PROTIVNIK i sl. Međutim, kasnija istraživanja dokazuju da je ovakva podjela potpuno vještačka i da su sve metafore strukturne jer postoji odnos preslikavanja među domenama, i da su sve metafore ontološke jer stvaraju entitete ciljnih domena. Mnoge su od njih i orijentacijske, kako navode autori u

pogovoru drugom izdanju, a one se lahko mogu prepoznati prema prostornoj orijentiranosti.

Pored konceptualne metafore, Lakoff i Johnson problematiziraju postojanje još jednog jezičkog mehanizma pomoću kojeg može funkcionirati jezik. Riječ je o metonimiji i njoj je u knjizi posvećeno neuporedivno manje prostora u odnosu na metaforu s obzirom na to da autori smatraju da metonimija ima referencijalnu funkciju jer se jedan entitet smatra zastupnikom drugog u konkretnom slučaju za razliku od metafore čija je svrha razumijevanje te se smatra sistematskom pojmom. Primjeri konceptualne metonimije su PROIZVOĐAČ ZA PROIZVOD: "Kupio je *Ford*", "U njegovoj sobi visi *Picasso*" i sl. Iako formalno nekada slična metafori, metonimija se načelno razlikuje od metafore u činjenici da postoji samo jedna domena i jedno preslikavanje. Za razliku od metafore, metonimija nije sistemska pojava.

Dugogodišnje je istraživanje metafora autore dovelo i do zaključka o postojanju primjera tzv. višestrukih metafora, odnosno konvencionalnih metafora koje kombiniraju nekoliko konceptualnih modela. Naprimjer, konceptualne metafore RASPRAVA JE SPREMNIK, RASPRAVA JE PUTOVANJE leksikalizirane se u rečenici: "Oblikovali smo *jezgru* naše argumentacije i na tome

stali” i ovakve primjere nazivaju dopustivim miješanim metaforama. Koautori navode osobine ovakvih primjera upotrebe višekonceptualnih metafora. Riječ je o konzistentnosti i koherenciji te tvrde kako je konzistentnost rijetka, a koherencija uobičajena. Kad je riječ o složenoj koherenciji, ona nastaje iz nekoliko razloga: često postoji mnogo metafora koje djelomično počivaju na jednom konceptu i upotrebi već metaforiziranih koncepta, kao naprimjer RAZUMJETI JE VIDJETI u rečenici “Sad možemo *vidjeti obrise* tvoje tvrdnje”. Dakle, ne samo da se koristi ovaj metaforiziran koncept nego je uočljiva i metafora RASPRAVA JE SPREMNIK.

Lakoff i Johnson ističu nedostatke homonimijskog i apstraktnog pristupa primjerima poput *poduprijeti* u rečenicama: “*Podupro je zid*” i “*Podupro je svoju teoriju*” koji potpuno ili djelomično poriču veze među primjerima ovakve vrste, i dodatno jačaju svoju teoriju o metaforičkome konceptu jer su, za razliku od homonimijskog i apstraktnog, u mogućnosti objasniti sličnost. Koautori ističu i manjkavost metodologije bilježenja leksema u rječnicima svjetskih jezika ukoliko se izuzme koncept metafore te se u primjerima poput lekseme *ljubav* ne pojavljuje natuknica koja sugerira koncept LJUBAV JE RAT, a nalaze se na-

tuknice u vezi s drugim shvatanjem *ljubavi* kao, npr., privrženost, naklonjenost, odanost, zaljubljenost i sl. To može utjecati na nerazumijevanje općih načela usvajanja značenja lekseme *ljubav*.

Da metafora nastaje iskustvenim putem u knjizi je pokazano primjerom *lažni pištolj* u kojem je dominatan koncept lekseme *lažni* koji korigira prototipno značenje pištolja. S obzirom na percepcija, namjenska i funkcionalna svojstva, pojedinac ne shvata lažni pištolj prijetnjom po vlastitu sigurnost.

Ovaj dvojac konceptualno djelovanje metafore ne ograničava na leksički nivo, već se pitanje djelovanja metafore višega nivoa posmatra i u obličkom aspektu. Naime, položaj i oblik lekseme unutar rečenice također su primjeri aktivnog metaforičkog djelovanja. Činjenica je da se jezik svakodnevno oprostoruje, a to podrazumijeva sam proces pisanja na nekom mediju. Riječ napisanu na papiru vizuelno primamo i shvatamo je kao dugu, kratku, na prvom ili nekom drugom mjestu. Ukoliko pisac osjeti potrebu naglasiti neki sadržaj, može se poslužiti postupkom reduplicacije i time ukazati na veću količinu sadržaja. Npr., “Trčao je i trčao, i trčao, i trčao” znači više trčanja od običnog trčanja iskazane predikatom rečenice: “Trčao je”. To je metafora VIŠE OBLIKA JE VIŠE SADRŽAJA i

nalazimo je i u primjerima s alonž-manom (veeeelika greška). Vrlo je važno napomenuti da primjer za obličko djelovanje metafore nalazimo i u deiktičkim kategorijama koje predstavljaju jezičke pokazatelje prostorno-vremenskog okvira.

Konvencionalnu metaforu Lakoff i Johnson u prvom izdanju knjige "Metafore koje život znače" metaforički ilustriraju metaforom preslikavanja. Naime, pokazali su kako se jedan entitet preslikava pomoću drugoga i to je konceptualni model za konceptualnu metaforu. Međutim, kako istraživanja nakon objavlјivanja prvog izdanja 1980. godine idu sve dublje u analizu, pokazalo se kako je pogrešan tako postavljen metaforički okvir za konceptualnu metaforu. Autorski dvojac odlučio se za tzv. metaforu projekcije koja se temelji na predodžbi grafskoga i upotrebi folije na foliji i to nakon mnoštva drugih istraživanja. Međutim, i to se isto tako pokazalo kao nesretno rješenje jer se nisu uvijek svi dijelovi ishodišne domene preslikivali u ciljnoj, te je u skladu s istraživanjima razvijena tzv. neuralna teorija. Ona podrazumijeva vizuelno mapiranje vanjezičke stvarnosti u mozgu. To bi značilo da mi *uprizorujemo* i to su zapravo temelji kognitivne gramatike Ronaldia Langackera.

Važno je istaći da metafora nije samo mehanizam kojim otkriva-

mo kako funkcioniра naša svijest o svijetu koji nas okružuje nego je i mehanizam koji nam selektivnim pristupom može omogućiti i prikrivanje vanjezičke stvarnosti. Lakoff i Johnson također napominju i ikonsku ljudsku potrebu da rečenice načelno prihvatomo kao istinite ili neistine. U vezi s metaforom i njenom istinitošću problematizira se pitanje relativnosti postojanje jedne istine, odnosno tvrdi se da istina postoji u više varijanata u zavisnosti od modela koje ju oblikuju.

Knjiga "Metafore koje život znače" potpuno je revolucionirala ne samo lingvistiku nego i mnoge druge discipline poput psihologije, matematike i filozofije. Konceptualna metafora našla je primjenu u kliničkoj psihologiji, pokazala da i matematika nije lišena metaforičkih koncepcata i preispitala filozofska promatranje istinitosti. Ova radikalna knjiga pokolebala je objektivistička shvatnja značenja i znanja. Čini se da je također poljuljana i teorija o arbitrarnosti značenja i arbitrarnosti u jeziku općenito. Na kraju pogovora drugome izdanju na engleskome jeziku koautori navode i niz poticajnih naslova za buduće istraživače u ovoj oblasti. Prijevodom ove knjige ušli smo u svjetske tokove i priključili se matici kognitivne lingvistike.

Anja OROZOVIĆ

SARAJEVSKI ATENTAT IZ PERSPEKTIVE HISTORIOGRAFIJE, MEDIJA, FILMA, KNJIŽEVNOSTI I KULTURNOG SJЕĆANJA NEKADA I DANAS

(pričak zbornika *Sarajevski dugi pucnji 1914: Događaj – narativ – pamćenje*,
priredivači: Vahidin Preljević i Clemens Ruthner, Vrijeme, Zenica, 2015)

Veliki događaji zaslužuju veliko sjećanje, a neosporno je da je upravo Sarajevski atentat takav događaj. Naime, u prijepodnevnim satima 28. 06. 1914. godine u Sarajevu su tokom službene posjete ubijeni prijestolonasljednik Austro-Ugarske nadvojvoda Franz Ferdinand i njegova supruga Sofija. Atentator koji je pucnjevima iz pištolja ubio nadvojvodu i njegovu suprugu bio je Gavrilo Princip, devetnaestogodišnji gimnazijalac i član organizacije Mlada Bosna. Ovaj atentat, postavši okidač za izbijanje Prvog svjetskog rata, zauvijek je promijenio tok svjetske historije.

Dana 28. 06. 2014. Sarajevo je tačno sto godina nakon atentata ponovo bilo u centru medejske pažnje svijeta. Široj javnosti poznato je da su prošle godine povodom obilježavanja stogodišnjice kako Sarajevskog atentata tako i početka Prvog svjetskog rata širom svijeta organizirane brojne manifestacije u svrhu

sjećanja na ove historijske događaje. Jedna takva manifestacija bila je i akademska konferencija *Sarajevski dugi pucnji (The Long Shots of Sarajevo)* koja se od 25. do 28. juna 2014. održavala u Sarajevu, gradu odakle je sve počelo. Ova konferencija okupila je naučnike iz regije, ali i iz cijele Evrope, te je kao rezultat ovog naučnog skupa nastao zbornik pod nazivom *Sarajevski dugi pucnji 1914: Događaj – narativ – pamćenje*, priređen od Vahidina Preljevića (Sarajevo) i Clemensa Ruthnera (Dublin).

Cilj je ove publikacije, kako se u predgovoru navodi, stvoriti „višestrani i sveobuhvatnu sliku ovog „atentata“ te „pratiti njen put u i kroz historiju“, te je i sadržaj, koji je podijeljen u tri segmenta, koncipiran tako da prati sliku ovog događaja

¹ Preljević, Vahidin i Ruthner Clemes (ur.) (2015): „Sarajevski dugi pucnji 1914.“, Sarajevo – Zenica: Vrijeme, str. 9

kroz historiju. U uvodnom dijelu najprije se približavamo pojmovima kao što su *događaj*, *narativ* i *pamćenje*, koji ovdje ne bivaju samo teoretski razloženi, već i smješteni u kontekst ovog historijskog događaja, što zasigurno olakšava čitaocu da slijedi i razumije daljnji tok knjige. Strukturu publikacije čine tri koraka u okviru zadane teme koji za cilj imaju: opisati i rekonstruirati sam događaj u mjeri u kojoj je to, nakon brojnih knjiga o ovoj temi, moguće i inovativno; analizirati neke od brojnih narativa koji su nastajali pod uticajem atentata, i to u medijima, književnosti, filmu, historiografiji i politici; istražiti način na koji su ti narativi korišteni i instrumentalizirani u konstrukciji kulturnog pamćenja ili politike sjećanja grupa, regija, država, nacija, a eventualno i cijele Evrope.² Slijedeći navedenu strukturu unutar knjige, otvaraju se brojne perspektive koje pružaju različite poglede na Sarajevski atentat ukazujući na mnoštvo manje ili više poznatih podataka i činjenica koji su prethodili, ispratili i obilježili ovaj historijski događaj u očima regionalne, ali i svjetske javnosti.

U okviru prve istraživačke cjeline autori radova pozabavili su se historijskom rekonstrukcijom kako samog atentata tako i njegovih

glavnih učesnika: grupe atentatora prevođenih Gavrilom Principom i prijestolonasljednika Franza Ferdinanda. Čin atentata analiziran je i u odnosu na njegovu čestu poveznicu s nacionalnim mitovima tog vremena i simbolikom datuma ovog događaja (Vidovdan). Pored ovih rekonstrukcija i analiza zanimljivi su i prikazi društveno-historijskih, političkih i ekonomskih faktora koji su prethodili atentatu i izbijanju Velikog rata, kao i prikazi drugih historijskih ličnosti vezanih uz ovaj događaj. Sliku Sarajevskog atentata iz perspektive medija tog vremena pružaju analize novinskih članaka nastalih u nekoliko evropskih država, neposredno nakon što se vijest iz Sarajeva proširila u svijet. Na ovaj se način čitaocima skreće pažnja na tadašnju, ali i današnju moć medija pri konstrukciji percepcije jednog ovakvog događaja u javnosti. Posebno interesantan prilog medijskoj obradi atentata pružen je kroz perspektivu prve filmske kamere u Bosni i Hercegovini koja se upravo 28. 06. 1914. našla tačno na mjestu događaja. Od medija put nas vodi do književnosti, gdje su brojni književni narativi, od kojih su neki stariji od samog događaja, a neki nastali kao njegova posljedica, predstavljeni kroz analizu djela poznatih regionalnih i evropskih književnih imena koja su u svojim djelima na različite načine obradila

2 Ibidem.

ovaj događaj. Budući da historijski događaji, mediji i književnost utiču na formiranje kolektivnog sjećanja i kulturnog pamćenja zajednice, tako se i ovdje priča o Sarajevskom atentatu završava i zaokružuje unutar područja kulturnog pamćenja, u kojem je ovaj događaj sve do danas ostavio duboke tragove. Kroz lupu kulturnog pamćenja ispraćen je odraz ovog događaja u historiji kako Balkana i njegovih naroda tako i cijelog svijeta. Na primjerima radova iz ove tematske cjeline koji povezuju prošlost i sadašnjost vidljivo je da se značaj i uloga Sarajevskog atentata u kulturnom pamćenju naroda znatno mijenjala i prilagođavala historijskim tokovi-

ma i promjenama tokom proteklih sto godina.

Ovaj zbornik nastoji iz različitih naučnih perspektiva približiti i osvježiti sjećanje i na taj način nanovo otkriti Sarajevski atentat i sve ono što je ovaj historijski događaj donio sa sobom. Jedna ovako raznolika i kvalitetna knjiga omogućuje čitaocima ne samo da razotkriju i bolje upoznaju prošlost već i sadašnjost na koju se prošli događaji i tekako projiciraju. Kao što je na početku rečeno, veliki događaji služuju veliko sjećanje, a ova knjiga ostaje kao svojevrstan naučni spomenik Sarajevskom atentatu kroz koji će ovaj historijski događaj zasigurno još godinama aktivno živjeti u svijetu nauke i umjetnosti.

PODACI O AUTORIMA

Sumeja Bičević
Institut za jezik
Sarajevo
k.sumeja@gmail.com

Halid Bulić
Filozofski fakultet
Sarajevo
halid.bulic@ff.unsa.ba

Belkisa Dolić
Pedagoški fakultet
Bihać
belkisa_dolic@hotmail.com

Azra Hodžić-Čavkić
Filozofski fakultet
Sarajevo
azra.e.hodzic@gmail.com

Namir Karahalilović
Filozofski fakultet
Sarajevo
namir.karahalilovic@gmail.com

Sanjin Kodrić
Filozofski fakultet
Sarajevo
sanjin_o_kodric@hotmail.com

Nedžad Leko
Filozofski fakultet
Sarajevo
nedzad.leko@ff.unsa.ba

Mirza Mejdanija
Filozofski fakultet
Sarajevo
mejdanimam@yahoo.com

Amra Mulović
Filozofski fakultet
Sarajevo
mulovica@gmail.com

Yousef Mohammad Nejad
Institut za humanističke nauke i
kulturnalne studije
Teheran, IR Iran
u.mnezhad@yahoo.com

Anja Orozović
Sarajevo
orozovicanja2611@gmail.com

Linda Prugo-Babić
Filozofski fakultet
Sarajevo
lindaprugo@yahoo.com

Podaci o autorima

Sead Šemsović
Filozofski fakultet
Sarajevo
seadsemsovic@hotmail.com

UPUTE AUTORIMA

Radovi trebaju biti pisani u standardnome formatu A4 (prored 1,5, Times New Roman, veličina slova 12). Napomene stoje na dnu stranice, a ne na kraju teksta.

Rukopis treba organizirati i numerirati na sljedeći način:

0. stranica: naslov i podnaslov, ime(na) autora, ustanova, adresa (uključujući i e-mail);

1. stranica: naslov i podnaslov, ključne riječi, sažetak na jeziku na kojem je napisan tekst (u slučaju rasprava i članaka);

2. stranica i dalje: glavni dio teksta.

Ako je tekst pisan na bosanskom jeziku, na njegovu kraju treba dati sažetak (na novoj stranici) na engleskom, njemačkom, francuskom ili italijanskom (uključujući i navođenje naslova), a ako je pisan na engleskom ili njemačkom jeziku, sažetak treba biti na bosanskom.

Popis izvora i literature treba početi na novoj stranici.

Na kraju treba dodati sve posebne dijelove (crteže, tablice, slike) koji nisu mogli biti uvršteni u tekst.

Ukoliko se numeriraju, odjeljci trebaju biti označeni arapskim brojkama (1./1.1./1.1.1). Za različite razine upotrebljavati različite tipove slova:

1. Masnim slovima (Times New Roman)

1.1. Broj masnim slovima, a naslov masnim kosim slovima (Times new Roman)

1.1.1. Broj običnim slovima, a naslov kurzivom (Times New Roman)

Navodi u tekstu sastoje se od prezimena autora i godine objavlјivanja rada, te, ako je značajno, broja stranice nakon dvotačke (sve u zagradama), npr.: (Jackendoff 2002) ili (Bolinger 1972: 246). Ako je ime autora sastavni dio teksta, navodi se na sljedeći način: Allerton (1987: 18) tvrdi...

Kraće citate treba započeti i završiti navodnim znacima, a sve duže citate treba oblikovati kao poseban odlomak, odvojen praznim redom od ostatka teksta, uvučeno i kurzivom, bez navodnih znakova.

Riječi ili izraze iz jezika različitog od jezika teksta treba pisati kurzivom i popratiti prijevodom u zagradi, npr.: *noun phrase* (imenička fraza).

Primjere u radu koji se normalno ne uklapaju u rečenicu u tekstu treba brojčano označiti koristeći arapske brojke u zagradama i odvojiti ih od glavnog teksta

praznim redovima. Ako je potrebno, primjeri se mogu grupirati upotreblom malih slova, a u tekstu se pozivati na primjere: (3), (3a), (3a, b) ili (3 a-b).

Na kraju rukopisa, na posebnoj stranici s naslovom **Literatura**, treba dati cje-
lovit popis korištene literature. Bibliografske jedinice trebaju biti poredane abeced-
nim redom prema prezimenima autora; svaka jedinica u posebnom odjeljku; drugi i
svaki daljnji red uvučen; bez praznih redova između jedinica. Radove istog autora
složiti hronološkim redom, od ranijih prema novijima, a radove jednog autora objav-
ljene u istoj godini obilježiti malim slovima (npr. 2001a, 2001b). Ako se navodi više od
jednog članka iz iste knjige, treba navesti tu knjigu kao posebnu jedinicu pod imenom
urednika, pa u jedinicama za pojedine članke uputiti na cijelu knjigu.

Imena autora po mogućnosti treba dati u cijelosti.

Svaka jedinica treba sadržavati sljedeće elemente, poredane ovim redom i uz
upotrebu sljedećih interpunkcijskih znakova:

- prezime (prvog autora), ime ili inicijal (odvojene zarezom), ime i prezime
drugih autora (odvojene zarezom od drugih imena i prezimena);
- godina objavlјivanja u zagradi iza koje slijedi zarez;
- potpun naslov i podnaslov rada, između kojih se stavlja tačka;
- uz članke u časopisima navesti ime časopisa, godište i broj, te nakon zareza
brojeve stranica početka i kraja članka;
- uz članke u knjigama: prezime i ime urednika, nakon zareza skraćenica ur.,
naslov knjige, nakon zareza broj stranica početka i kraja članka;
- uz knjige i monografije: izdanje (po potrebi), niz te broj u nizu (po potrebi),
izdavač, mjesto izdavanja;
- naslove knjiga i časopisa treba pisati kurzivom;
- naslove članaka iz časopisa ili zbornika treba pisati pod navodnim znacima.

Nekoliko primjera:

Beaugrande, R. de, W. Dressler (1981), *Introduction to Text Linguistics*, Longman,
London

Crystal, David, ur. (1995), *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*,
Cambridge University Press, Cambridge

Ivić, Milka (1979), "O srpskohrvatskim prilozima za način", *Južnoslovenski filolog*
35, 1-18.

Peters, Hans (1993), *Die englischen Gradadverbien der Kategorie booster*, Gunter
Narr Verlag, Tübingen

Thorne, J. P. (1970), "Generative Grammar and Stylistic Analysis", u: J. Lyons, ur.,
New Horizons in Linguistics, 185-197, Penguin Books, Harmondsworth

GUIDELINES FOR AUTHORS

Contributions should be written using standard A4 format (1,5 spacing, Times New Roman 12). Use footnotes rather than endnotes.

Use the following order and numbering of pages:

Page 0: title and subtitle, author's (or authors') name(s) and affiliation, complete address (including e-mail address).

Page 1: title and subtitle, abstract in the language in which the article is written (in case of full-length articles).

Page 2 etc.: body of the article

If the article is written in Bosnian, the summary (on a new page) should be written in English, German, French, or Italian (including the title of the article). If it is written in English or german, the summary should be written in Bosnian.

References, beginning of the new page.

At the end of the article, on a new page, any special matter (i.e. drawings, tables, figures) that could not be integrated into the body of the text.

If sections and subsections in the text are numbered, it should be done with Arabic numerals (e.g. 1./1.1./1.1.1.). Different font types should be used for section titles at different levels:

1. Bold (Times New Roman)

1.1. Numbers in bold, title in bold italics (Times New Roman)

1.1.1. Numbers in roman, title in italics (Times New Roman)

Within the text, citations should be given in brackets, consisting of the author's surname, the year of publication, and page numbers where relevant, e.g. (Jackendoff 2002) or (Bolinger 1972: 246). If the author's name is part of the text, use this form: Allerton (1987: 18) claims...

Quotations should be given between double quotation marks; longer quotations should be indented and set apart from the main body of the text by leaving one blank line before and after, printed in italics, without quotation marks.

Words or phrases in languages other than the language of the article should be in italics and accompanied by a translation in brackets, e.g. *padež* (case).

Examples should be numbered with Arabic numerals between brackets and set apart from the main body of the text by leaving spaces before and after. Use lowercase

letters to group sets of related examples. In the text, refer to numbered items as ((3), (3a), (3a, b) or (3 a-b).

At the end of the manuscript provide a full bibliography, beginning on a separate page with the heading **References**. Arrange the entries separately by the surnames of authors, with each entry as a separate hanging indented paragraph. List multiple works by the same author in ascending chronological order. Use suffixed letters a, b, c, etc. to distinguish more than one item published by a single author in the same year (e.g. 2001a, 2001b). If more than one article is cited from the same book, list the book as a separate entry under the editor's (or editors') name(s), with crossreferences to the book in the entries for each article.

Use given names instead of initials whenever possible.

Each entry should contain the following elements in the order and punctuation given:

- (First) author's surname, given name(s) or initial(s), given name and surname of other authors, year of publication in brackets followed by a comma;
- Full title and subtitle of the work;
- For a journal article: Full name of the journal and volume number, inclusive page numbers;
- For an article in a book: full name(s) of editor(s), ed., title of the book, inclusive page numbers;
- For books and monographs: the edition, volume or part number (if applicable), and series title (if any). Publisher, place of publication;
- Titles of books and journals should be in italics;
- Titles of articles should be in double quotation marks.

Some examples:

Beaugrande, R. de, W. Dressler (1981), *Introduction to Text Linguistics*, Longman, London

Crystal, David, ed. (1995), *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*. Cambridge University Press, Cambridge

Ivić, Milka (1979), "O srpskohrvatskim prilozima za način", *Južnoslovenski filolog* 35, 1-18.

Peters, Hans (1993), *Die englischen Gradadverbien der Kategorie booster*, Gunter Narr Verlag, Tübingen

Thorne, J. P. (1970), "Generative Grammar and Stylistic Analysis" in J. Lyons, ed. *New Horizons in Linguistics*, 185-197, Penguin Books, Harmondsworth

HINWEISE FÜR AUTOREN

Beiträge werden im Standardformat DIN-A4 (1,5-zeilig, Times New Roman, Schriftgröße 12 pt) geschrieben. Gebrauchen Sie Fußnoten und nicht Endnoten.

Gestaltung des Manuskripts und Numerierung:

Seite 0: Titel und Untertitel, Autorennname(n), Institution, Anschrift (einschließlich e-mail)

Seite 1: Titel und Untertitel, Abstract in der Sprache des Textes (bei Be- sprechungen und Artikel)

Seite 2 und weiter: Haupttext

Wenn der Artikel im Bosnischen geschrieben wird, dann wird die Zusammenfassung (auf der neuen Seite) im Englischen, Deutschen, Französischen oder Italienischen geschrieben, einschließlich Titel. Wenn er aber im Englischen oder Deutschen geschrieben wird, dann erfolgt die Zusammenfassung im Bosnischen.

Das Literaturverzeichnis auf der neuen Seite.

Im Anhang sind alle nichttextuellen Teile (Zeichnungen, Tabellen, Abbildungen, u.ä.) beizufügen, die in den Haupttext nicht integriert werden konnten.

Falls Sie Kapitel, Abschnitte und Unterabschnitte numerieren, verwenden Sie eine Dezimalgliederung (1./1.1./1.1.1.). Für verschiedene Ebenen der Untergliederung ist unterschiedliche Schreibweise zu verwenden:

1. fett (Times New Roman).

1.1. die Ziffer fett, die Überschrift fett und kursiv (Times New Roman).

1.1.1. die Ziffer in Grundschrift, die Überschrift kursiv (Times New Roman).

Beim Zitieren im Text sind Autorennname(n) und das Erscheinungsjahr, ggf. auch die Seitennummer nach einem Doppelpunkt anzugeben (alles in Klammern), z.B. (Jackendoff 2002) oder (Bolinger 1972: 246). Ist der Autorennname Bestandteil des Satzes, steht er ausserhalb der Klammern, z.B. Allerton (1987: 18) behauptet, ...

Kürzere Zitate sind mit Anführungszeichen zu eröffnen und zu beschließen, alle längeren Zitate sind als besonderer Absatz zu schreiben, jeweils mit einer Leerzeile vom Rest des Textes getrennt, eingerückt, kursiv, ohne Anführungszeichen.

Fremdsprachige Ausdrücke sind kursiv zu schreiben und in die Sprache des Haupttextes zu übersetzen, die Übersetzung ist in Klammern zu kennzeichnen, z.B. *noun phrase* (Nominalphrase).

Beispiele sind mit arabischen Ziffern in Klammern zu numerieren, ggf. durch Kleinbuchstaben neben den Ziffern zu gruppieren, und vom übrigen Text jeweils durch eine Leerzeile zu trennen. Im Text erfolgt der Bezug auf einzelne Beispiele als (3), (3a), (3a, b) oder (3 a-b).

Auf den Haupttext folgt auf der neuen Seite mit der Überschrift **Literatur** das vollständige Verzeichnis der im Haupttext zitierten Literatur. Die bibliographischen Einheiten sind alphabetisch nach Namen der Autoren zu ordnen, jede Einheit im eigenen Absatz, zweite und alle weiteren Zeilen des Absatzes eingerückt, ohne Leerzeile zwischen Absätzen. Mehrere Schriften desselben Autors sind chronologisch von den älteren zu den neueren zu ordnen, bei gleichem Erscheinungsjahr mit Kleinbuchstaben gekennzeichnet (z.B. 2001a, 2001b). Wenn mehr als ein Artikel aus einem Buch zitiert werden, sind sowohl die Artikel unter Autorennamen und Verweis auf das Buch als auch dieses Buch unter dem Namen des Herausgebers als gesonderte bibliographische Einheiten zu verzeichnen.

Die Autorennamen sind möglicherweise vollständig anzugeben und nicht durch Initiale zu ersetzen.

In jeder bibliographischen Einheit sind folgende Daten anzugeben, in folgender Reihenfolge und Interpunktions:

- Name und Vorname des (ersten) Autors (durch ein Komma getrennt), danach vom ersten Autor durch ein Komma getrennt ggf. Vor-und Name(n) des anderen Autors, bzw. der übrigen Autoren (falls mehrere, jeweils durch ein Komma voneinander getrennt);
- Erscheinungsjahr in den Klammern, mit einem Komma hinter der Klammer;
- Vollständiger Titel und ggf. Untertitel;
- Bei Zeitschriftenartikeln: Name der Zeitschrift und Jahrgang, davon mit einem Komma getrennt die Seitenangabe in der Zeitschrift;
- Bei Beiträgen in Büchern: Vor-und Name des Herausgebers, bzw. der Herausgeber, Hrsg., Titel des Buches, die Seitenangabe im Buch;
- Bei Büchern und Monographien: ggf. Auflage, Reihe und ggf. Nummer (Heft) in der Reihe, Verlag, Erscheinungsort;
- Buch- und Zeitschriftentitel sind kursiv zu schreiben;
- Titel der Artikel sind mit Anführungszeichen zu kennzeichnen;

Einige Beispiele:

Beaugrande, R. de, W. Dressler (1981), *Introduction to Text Linguistics*, Longman, London.

Crystal, D., Hrsg. (1995), *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*, Cambridge University Press, Cambridge

Ivić, Milka (1979), "O srpskohrvatskim prilozima za način", *Južnoslovenski filolog* 35, 1-18.

Peters, H. (1993), *Die englischen Gradadverbien der Kategorie booster*, Gunter Narr Verlag, Tübingen

Thorne, J. P. (1970). “Generative Grammar and Stylistic Analysis” in J. Lyons, Hrsg. *New Horizons in Linguistics.*, 185-97, Penguin Books, Harmondsworth

UDK:

Senada Dizdar

Jezička redakcija:

Autori

Lektura sažetaka na engleskome:

Ksenija Kondali

Dizajn korica:

Eldin Hujević

Priprema:

TDP, Sarajevo

Štampa:

“Štamparija Fojnica” d.d. Fojnica

Tiraž:

200 primjeraka